

УДК 332.3:631

JEL Classification: A10, Q15, O13

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909006>

О.В. ХОДАКІВСЬКА, доктор економічних наук,
старший науковий співробітник
О.М. МОГИЛЬНИЙ, доктор економічних наук, професор

Неоліберальні підходи до формування моделі ринкового обігу земель: завищені очікування та реальність

Мета статті - оцінити реалістичність неоліберальних доктрин щодо «запуску» ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення та потенційного зростання податків і зборів до бюджетів усіх рівнів, збільшення надходжень кредитних ресурсів й інвестицій в агропромисловий сектор та щорічного додаткового приросту ВВП країни у разі запровадження такої моделі.

Методика дослідження. За основу досліджень слугували загальнонаукові та економічні методи, наукові праці українських і зарубіжних учених з питань ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, трансформації сировинних економік та глобальних викликів, пов'язаних зі змінами клімату й продовольчою безпекою. Аналітико-статистичний інструментарій та емпіричний підхід дали змогу обрахувати переваги у довгостроковій перспективі земельно-орендних відносин порівняно з відчуженням земельних ділянок, обчислити орієнтовні надходження коштів до державного і місцевого бюджетів, оцінити рівень інвестиційної привабливості аграрного сектору та реалістичність додаткового щорічного приросту ВВП країни при запровадженні ліберальної моделі ринкового обігу прав на земельні ділянки. Абстрактно-логічні міркування дозволили визначити ризики України у разі відсутності ефективної системи інституційних механізмів щодо стримувань і противаг деструктивним процесам у сфері земельних відносин, а також сформулювати відповідні пропозиції й висновки.

Результати дослідження. Доведено, що у довгостроковій перспективі доцільніше як щодо земельних ділянок державної й комунальної власності, так і для громадян - власників земельних паїв, розвивати орендно-земельні відносини порівняно з їх продажем. Спростовано завищені очікування від запровадження неоліберальних підходів до ринкового обігу земель стосовно обсягів надходжень податків і зборів до бюджетів усіх рівнів, збільшення інвестицій в аграрний сектор економіки та можливостей кредитування підприємств під заставу сільськогосподарських угідь. Висвітлено етапи земельної реформи, розпочатої з 1990-х років. Розкрито окремі чинники, які призвели до загострення глобальної конкуренції за земельні і водні ресурси та посилення контролю транснаціональних корпорацій на агропродовольчих ринках.

Елементи наукової новизни. Визначено можливі ризики від застосування неоліберальних підходів до запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення у ситуації критичної залежності макрофінансової і валютної стабільності країни від зовнішніх запозичень.

Практична значущість. Окремі положення можуть бути використані під час доопрацювання проектів законодавчих, інших нормативних актів щодо правових, організаційно-економічних, соціальних та екологічних засад ринкового обігу сільськогосподарських угідь. Табл.: 2. Рис.: 1. Бібліогр.: 39.

Ключові слова: ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення; земельно-орендні відносини; бюджети усіх рівнів; кредитування аграрних підприємств; інвестиції в сільське господарство; валовий внутрішній продукт.

Ходаківська Ольга Василівна - доктор економічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з науково-проектної роботи, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)
E-mail: iae_zem@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3421-8361>

Могильний Олексій Миколайович - доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник НДВ соціально-трудових відносин, розвитку та аналітики статистичної звітності сільських територій Українського науково-дослідного інституту продуктивності агропромислового комплексу (м. Київ, пл. Солом'янська, 2)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Постановка проблеми. У фаховому науковому середовищі викристалізовується два

підходи до запровадження ринкового обігу земель. Перший - заснований на політиці дирижизму (активного втручання держави), а другий, протилежний йому, сповідує нео-

© О.В. Ходаківська, О.М. Могильний, 2019

ліберальні підходи (мінімального державно-регуляторного впливу) до економічних процесів у земельній сфері. Звичайно, ці принципи розбіжності в поглядах доволі умовні. Водночас у суспільстві зберігається історична пам'ять щодо аграрних реформ останнього століття, які проводилися на теренах нашої країни, й загострюється усвідомлення відповідальності за нинішні дії монобільшості у Верховній Раді України. Адже «урожай» необдуманих реформаторських дій може бути неочікуваним, результати якого пожинатимуть не лише нинішні, а й майбутні покоління українців.

Нині маємо констатувати, що законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», реєстраційний номер № 2178 від 25 вересня 2019 року, не убезпечує від скупівлі угідь іноземними компаніями, в т. ч. з метою спекуляції, орієнтований на ринкову надконцентрацію угідь однією особою, ігнорує багатофункціональність земель на догоду короткотерміновому ефекту від їх продажу тощо. До того ж постійно в ЗМІ оприлюднюються все нові заяви від керівників уповноважених державних органів, які часто суперечать попереднім деклараціям і суттєво розходяться з тим, що земля має належати народові України і вітчизняним компаніям.

З огляду на таку невизначеність ми зосередимося на обґрунтованості тих концепцій, які сповідують ринковий фундаменталізм (так званій ідеології лібертаріанства), стосовно очікуваних результатів від завершення земельної реформи: додатковому наповненні бюджетів усіх рівнів, доступності кредитних ресурсів під заставу землі малим і середнім підприємствам, інвестиційному буму в агропромисловому секторі, щорічному приросту ВВП та інших благах для економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку земельних відносин та моделей обігу земель сільськогосподарського призначення досить змістовно висвітлено у працях таких дослідників як: В. Г. Андрійчук [3], Я. М. Гадзало, Ю.Я. Лузан [5], П. І. Гайдуцький [6], Д. С. Добряк [8], В. М. Заяць [9], І. Г. Кириленко [11], П.Ф. Кулинич [14], Ю.О. Лупенко [16], О.М. Могильний [19], Л. Я. Новаковський [21], Б. Й. Пасхавер [24], В.В. Россоха [27], П. Т. Саблук [31], А. М. Третяк [32],

М. М. Федоров [35], О. М. Шпичак [39] та ін. Водночас вкрай важливо визначити доцільність окремих політичних рішень щодо можливого вибору ліберальної моделі ринкового обігу земель та оцінити їх наслідки для суспільства та держави.

Мета статті - оцінити реалістичність неоліберальних доктрин щодо «запуску» ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення та потенційного зростання податків і зборів до бюджетів усіх рівнів, збільшення надходжень кредитних ресурсів й інвестицій в агропромисловий сектор та щорічного додаткового приросту ВВП країни у разі запровадження такої моделі.

Наскільки обґрунтованими є сподівання щодо наповнення бюджетів усіх рівнів. Теоретично у ринковому обігу можуть брати участь до 10 млн га земель державної і комунальної форми власності та 27 млн га пайових земель, власники яких набули їх у процесі паювання або у спадок. Насправді на першому етапі пропозиція буде набагато меншою, оскільки 2 млн га державних і майже 19 млн га приватних земель передано в оренду, 917 тис. га перебуває у постійному користуванні державних підприємств, 1,5 млн га надані у користування громадянам, у тому числі 627 тис. га для ведення фермерського господарства, 716 тис. га становлять землі загального користування.

Для порівняння розглянемо два можливі сценарії із земельними ділянками сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності: їх продаж і передача в оренду. У разі реалізації першого сценарію маємо зробити деякі припущення: а) транзакції здійснюватимуться за ціною не нижче нормативної грошової оцінки (НГО) - 27 тис. грн за 1 га; б) державне мито становить 1 % від оцінки земель, або 270 грн; в) платежі за проведення державної реєстрації, перевірка у реєстрах та видача витягів із них становитимуть близько 1294 грн; г) витрати на послуги нотаріуса - 5 тис. грн; д) земельний податок може бути в діапазоні 0,3 - 1% від НГО, це від 81 до 270 грн, або єдиний податок 4-ї групи (для ріллі, сінокосів і пасовищ (0,95%) - 256,5 грн. Отже, з 1 га до бюджетів одноразово, при укладанні угоди купівлі-продажу, надійде 28564 грн. У формі земельного податку щороку надходитиме від 81 до 270 грн, або єдиного податку 4-ї групи платників - 256,5 грн.

За реалізації другого сценарію - передачі земель державної та комунальної власності в оренду на земельних торгах (аукціонах) за цінами, які склалися нині, місцеві бюджети в середньому отримуватимуть надходження у вигляді орендної плати в розмірі 4657 грн щорічно. Для розрахунків за основу було взято такі дані: а) орендна плата за земельну ділянку дорівнює середньому розміру, визначеному на електронних земельних торгах за 6 міс. 2019 р. - 4400 грн; б) кожні сім років орендар повинен сплатити реєстраційний внесок - 960 грн; в) витрати організатора чи виконавця за проведення земе-

льних торгів (не більше 50% від розміру річної орендної плати) - 2200 грн; г) офіційні платежі за державну реєстрацію та видачу витягів з нього - 239 грн; д) єдиний податок 4-ї групи платників (для ріллі, сінокосів і пасовищ (0,95%) - 256,5 грн.

У результаті цих розрахунків сумарно надходження до місцевих бюджетів від продажу прав оренди за двадцятирічний період становитимуть 93,1 тис. грн/га, що утричі перевищуватиме потенційні надходження за аналогічний період від продажу цих земельних ділянок (рис.).

Надходження до бюджетів від продажу 1 га земель державної власності та їх оренди за десяти- і двадцятирічний періоди

Джерело: Власні розрахунки.

За подібним підходом розглянемо також два сценарії для розпайованих земель, що знаходяться у приватній власності. Як показало дослідження ННЦ «Інститут аграрної економіки», намір продати свій земельний наділ мають лише 10,4% респондентів, не визначилися - 23,2% і не збираються цього робити 66,4% від опитаних [25, с. 23].

Якщо врахувати, що середній розмір земельного паю становить 4 га, то за середньостроковими прогнозами на ринку може бути не більше 9 млн га розпайованих земель. Для спрощення розрахунків припустимо, що у ринковому обігу буде до 10 млн га.

При продажу земельної ділянки одноразовий дохід отримає власник земельного паю,

який на початковому етапі становитиме від 27 до 50 тис. грн за 1 га. Держава при цьому отримає одноразові надходження у формі державного мита, що становить 1% від вартості майна (270-500 грн). В окремих випадках може виникати зобов'язання стосовно ПДФО у розмірі 5%, який сплачується у разі, якщо земельна ділянка перебуває у власності продавця менше трьох років, що малоймовірно, або її власник продає нерухомість більше одного разу протягом звітного податкового періоду. У випадку, якщо власником є нерезидент, розмір ПДФО становитиме 18%. За такої ситуації необхідно також сплатити військовий збір - 1,5% (табл. 1).

1. Порівняння вигоди, отриманої власником земельного паю з 1 га у разі його продажу та передачі в оренду

Показник	Можливі сценарії	
	Продаж земель	Передача земельного паю в оренду
Періодичність одержання вигоди	Одноразово	Щорічно
Ціна продажу земельного паю еквівалентна розміру орендної плати, яку може отримати його власник упродовж 10-14 років		
Розмір вигоди пролонгований на 20 років	27-50 тис. грн	120 - 160 тис. грн (з урахуванням зростання орендної плати на 8-10% щорічно)

Джерело: Власні розрахунки.

На розмір земельного податку, як і на сплату єдиного податку 4-ї групи платників, перехід права власності на земельну ділянку від однієї особи до іншої, не вплине. Оскільки податки сплачуються незалежно від того, хто є власником паю.

У разі надання земельного паю в оренду його власник отримує щорічно оренду плату, яка з кожним роком має тенденцію до зростання на 8-10%. За даними Держгеокадастру, згідно з укладеними договорами оренди у 2018 р. орендна плата за 1 га сільськогосподарських угідь у середньому становила 1600 грн, тоді як фактично в середньому по країні вона вже досягла показника 2800 грн.

Таким чином, вартість земельного паю (від 27 до 50 тис. грн за 1 га) еквівалентна розміру орендної плати, яку орієнтовно може отримати власник упродовж 10-14 років. Якщо збудувати пролонговану модель на термін до 20 років, то за цей період втрачена вигода власника земельного паю від її продажу може становити від 78 до 110 тис. грн і більше. До речі, середній розмір щорічної орендної плати в Україні у перерахунку на євро уже перевищує показники членів ЄС - Прибалтійських республік, Чехії, Хорватії і Словаччини [23].

Стосовно надходжень до місцевих бюджетів, то у разі орендних земельних відносин до бюджетів територіальних громад щорічно надходить ПДФО, який становить 18% від суми орендної плати та земельний податок (або єдиний податок 4-ї групи). У разі, якщо власник продає земельну ділянку необхідність сплати орендних платежів відпадає, а разом з ними і ПДФО до місцевих бюджетів. Таким чином, втрачені вигоди для місцевих бюджетів оцінюватимуться мільярдами гривень, що обов'язково потрібно враховувати при формуванні державної земельної політики.

Отже, прогноз щодо збільшення надходження до бюджетів усіх рівнів при продажу земель сільськогосподарського призначення не підтверджується розрахунками. Більше того, як із землями державної власності, так із земельними паями в оглядовій перспективі економічно вигідніша передача земель в оренду, порівняно з їх відчуженням шляхом продажу. Нам можуть заперечити ті, кому кошти потрібні на вчора, або хто планує виручені кошти покласти на депозит тощо. Це вже інші історії, тому ми й допускаємо продаж третини земельних паїв після запровадження ринкового обігу. За будь-якого сценарію не лише цінова пропозиція має визначати власника земельної ділянки. Це шлях до монополізації ринку, спекулятивних транзакцій та інших зловживань у сфері земельних відносин. Мають ураховуватися не менш важливі геополітичні, соціально-економічні й екологічні чинники. Стрижнем державно-регуляторного механізму мають бути не тимчасові політико-кон'юнктурні вигоди (надходження до бюджету, інвестиції, приріст ВВП тощо), а стратегічне бачення багатофункціонального призначення земель.

Додаткове залучення інвестицій в аграрний сектор завдяки ринковому обігу земель. Рівень інвестицій в економіку України останніми роками має стійку тенденцію до зниження. Причиною цьому є толерантність суспільства до корупції, мінливе законодавство, незавершеність процесу специфікації прав власності на нерухомість, недовіра до правоохоронних органів, Антимонопольного комітету і судової системи, політична й економічна нестабільність тощо. Це визначальні чинники, які стримують вітчизняних й іноземних інвесторів, а форми власності на земельні ділянки, як показують численні соціологічні дослідження, навіть не згадуються. На підтвердження цієї тези

наведемо дані Ради бізнес-омбудсмена - незалежного, постійно діючого консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України. За останні чотири роки нею отримано 6,6 тис. скарг від підприємців, із них майже кожна шоста від компаній з іноземними інвестиціями. Найчастіше звертаються про захист бізнесу із таких питань: 45% - оподаткування, 14% - дії або бездіяльність

правоохоронців, 12% - на державні регуляторні органи і 6% - щодо митних процедур [12].

Крім зазначених внутрішніх проблем, які перешкоджають залученню інвестицій в сільське, лісове та рибне господарство, їх надходження значною мірою залежить від зовнішніх чинників (табл. 2).

2. Капітальні* та прямі інвестиції** (акціонерний капітал) у сільське, лісове та рибне господарство за 2010-2017 рр.

Показник	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2017 до 2010 р., %; +,-
Капітальні інвестиції	11568	19059	18796	30155	50484	64243	553,3
До загального підсумку, %	6,1	7,1	8,6	11,0	14,1	14,3	+8,2
Індекс до попереднього року	X	1,65	0,98	1,6	1,7	1,3	X
Прямі інвестиції	680	728,4	776,9	617,0	502,2	586,2	86,2
До загального підсумку, %	1,7	1,4	1,4	1,5	1,4	1,6	-0,1
Індекс до попереднього року	X	1,1	1,1	0,8	0,8	1,2	X

*У фактичних цінах, млн гривень; **млн доларів на початок року.

Джерело: Сільське господарство України за 2017 рік. Статистичний збірник. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua> (12.09.2019).

Щодо капітальних інвестицій, то ланцюговий індекс коливається суттєво в коридорі від 0,98 (2014 р.) до 1,65 (2013 р.). У фактичних цінах розмір інвестицій зріс у 5,5 раза, а у відсотках до загального підсумку із 6,1 (2010 р.) до 14,3 (2017 р.) Про що свідчить ця аритмічна динаміка. На нашу думку, розмір капітальних інвестицій тісно корелюється із ціновою кон'юнктурою на глобальних сировинних ринках. Рівень прямих інвестицій (акціонерний капітал) в аграрний сектор України з 2010 р. залишається вкрай низьким і не відповідає потребам галузі. У найсприятливіший 2014 р. цей показник із розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь становив усього 18 дол. США. До загального підсумку в національній економіці згаданий показник майже незмінний останні 10 років і становить 1,4-1,7%. Разом із тим, ми б не радили поспішати з висновками про те, що причиною інвестиційної непривабливості галузі є відсутність ринкового обігу земельних ділянок.

Лише зазначимо, що його відсутність не завадила залученню інвестиційних ресурсів вітчизняними компаніями шляхом публічного розміщення акцій на IPO (Initial Public Offering) на зарубіжних біржових майданчиках. За 2005-2017 рр. із 35 українських компаній розмістили свої акції 14 агрохолдингів на загальну суму понад 1 млрд дол.США. На превеликий жаль, лише окремі первинні розміщення акцій були успішними. Більшість цін-

них паперів продемонстрували падіння вартості через втрату потенційними інвесторами заінтересованості до галузі сільського господарства, або незадовільною оцінкою ними менеджменту самих компаній [4]. Останнє знецінення акцій деяких компаній пов'язують із можливим ринком земель та підвищенням ставок орендної плати.

Заради справедливості маємо погодитися із значним потенціалом кредитування під заставу земель сільськогосподарського призначення. За проведеними розрахунками, обсяг залучення кредитних ресурсів завдяки уведенню цього інструмента може складати майже 14 млрд грн. Для порівняння, у 2017 р. за програмою здешевлення кредитів агропідприємствам було спрямовано 294,9 млн грн. У бюджеті на 2018 р. на таку підтримку передбачено 66 млн грн, а фактично було виділено коштів на 01.10.2018 р. тільки 20,7 млн грн. Планом на 2019 р., за даними МінаПК, передбачено 127,2 млн грн [18].

Залежно від відсотка заставної вартості земельної ділянки збільшення кредитного портфеля може зрости удвічі та навіть більше.

Проте і тут не все так однозначно. На думку керівників правління системного банку зі змішаним капіталом, формування довгострокового фінансового ресурсу під заставу земель можливе як мінімум через два - три роки після відкриття ринку, тобто не раніше

2023 р. Оскільки значними є ризики ліквідності земельних ділянок, особливо у великих розмірах [15].

Можна припустити, що потреба товаровиробників у кредитних ресурсах буде значною навіть на операційну діяльність, адже витративши заощадження на купівлю сільськогосподарських угідь, не всі вітчизняні підприємці зможуть вкладати інвестиції в сучасні технології. У разі отримання позики аграрні компанії зможуть інвестувати їх у довгострокові бізнес-проекти (спорудження елеваторів, інших об'єктів логістичної інфраструктури, будівництво меліоративних систем, закладання багаторічних насаджень, зведення тваринницьких комплексів, переробних підприємств тощо). Загалом це дозволить, за зваженими прогнозами, збільшити випуск продукції на 32 млрд грн, що становитиме 4,5% порівняно з 2018 р. (707,8 млрд грн). Проте слід зауважити, що таке зростання відбудеться не за один рік.

Як відомо, у проекті державного бюджету на 2020 р. передбачається 4,4 млрд грн на часткову компенсацію відсоткової ставки за залученими кредитами для купівлі земель сільськогосподарського призначення. Важливо при цьому урахувати три обставини, що унеможливають реалізацію планів: а) декларативні наміри уряду, оскільки кошти не будуть використанні з огляду на анонсований «запуск» ринку землі із жовтня наступного року; б) у подальшому компенсацію, як завжди, отримуватимуть агрохолдинги і наближені до влади структури; в) за оцінками фінансистів практика компенсацій відсоткової ставки із бюджету (чи спеціального фонду) для однієї галузі принесе економіці більше шкоди, ніж користі.

Тут маємо дилему. При збереженні відсоткової ставки за кредитами на рівні 2018 р. (від 19,5 до 24%) без відповідної компенсації, усе це залишиться суто умовляною конструкцією. Адже незначні обсяги кредитування малих і середніх підприємств сільського господарства не вплинуть на їх купівельну спроможність щодо земельних ділянок. Невикористаним резервом щодо залучення інвестицій залишається розміщення акцій суб'єктами господарювання на фондовому ринку України. У цій сфері основні перешкоди на шляху залучення капіталу ринковими контрагентами значно масштабніші й пов'язані з національними осо-

бливостями ринку цінних паперів і потребують окремого дослідження.

Про обіцяний приріст валового внутрішнього продукту на 1-2% у перший рік «запуску» ринку сільськогосподарських угідь і 3-3,5% у наступні роки [29]. Спершу нагадаємо деякі теоретичні аспекти, які мають критично важливе практичне значення. Із економічної теорії відомо, що ВВП визначається як ринкова вартість усіх кінцевих товарів та послуг, створених на території країни, протягом певного періоду часу, включаючи нерезидентів. По-іншому, це загальна сума придбання товарів домогосподарствами, підприємствами, установами й організаціями, а також державою. Під час розрахунків береться до уваги сальдо балансу, що склалося в результаті експортно-імпортних операцій країни. Додатне сальдо збільшує ВВП на таку ж суму, тоді як від'ємне, навпаки зменшує його. Для приросту ВВП (реального і номінального) в ідеалі має зрости купівельна спроможність усіх секторів національної економіки, або хоча б в окремих, але сумарно має бути приріст операцій з купівлі - продажу товарів і послуг.

Проте це будуть далеко не повні дані щодо економічного зростання, оскільки не враховуються усі екологічні втрати за такий же період, які необхідно відминувати від ВВП. Сільське господарство інтенсивно використовує природні ресурси і є одним із вагомих забруднювачів довкілля. Хоча, на жаль, загальновизнаний ринковий принцип «забруднюєш - плати» в українських реаліях не завжди працює через відсутність елементарного обліку екологічних функцій сільськогосподарських угідь. За даними фахівців, на вирощування 1 тонни кукурудзи на зерно витрачається 450 м³ води, пшениці - одна тис., а соняшнику - 2,3 тис. м³. Незважаючи на те, що Україна належить до найменш водозабезпечених держав Європейського континенту, зазначені втрати не враховуються в ціні виробництва продукції. До того ж майже із 1990-х років спостерігається негативний баланс гумусу і NPK, тобто з урожаєм основних експортних культур щороку виноситься більше поживних речовин, ніж надходить з добривами [38].

Учені пропонують перш ніж продавати земельні ділянки, здійснити комплексну еколого-економічну оцінку, яка враховуватиме кліматорегулювальну, ґрунтотвірну, протиерозійну, водорегулювальну та рекреаційну функції. У зв'язку з можливим введенням

ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення надзвичайно гостро постає потреба у розробленні захисного механізму, що враховував би їх поліфункціональність та глобальні екологічні проблеми [7].

За відсутності належної державної політики у цій сфері господарюючи суб'єкти отримують побічний ефект у формі привласненої екологічної ренти, а суспільство й економіка зазнають суттєвих збитків, на компенсацію яких потрібні колосальні ресурси і десятиліття цілеспрямованої праці. За такої недалекоглядної екологічної політики виникає риторичне запитання: хто насправді є інвестором при купівлі-продажі земель сільськогосподарського призначення, особливо іноземцям. На наше переконання, інвестором виступає Український народ і його майбутні покоління, адже згідно зі ст. 13 Конституції лише він має право власності на землю. І далі: «Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству». Ці норми Основного закону дають велике поле для спільних розвідок юристів, економістів і екологів. Принаймні, завдяки цим положенням взагалі спірними видаються повноваження простої більшості вищого законодавчого органу країни приймати рішення щодо продажу земель іноземцям. А така можливість проглядається у згаданому законопроекті № 2178 через подвійне громадянство, реєстрацію іноземних компаній в Україні, вихід вітчизняних агрохолдингів на IPO та інших заздалегідь передбачених лазівок у нормативно-правових актах.

За низького рівня правової й екологічної грамотності ми наражаємося на численні глобальні ризики, зокрема, пов'язані зі змінами клімату. Можна припустити, що через кілька десятків років Олешківські піски вкриють не лише Херсонську область, а весь південь України. За даними «Глобальної мережі екологічного сліду», із 29 липня 2019 р. людство живе в «екологічний кредит», оскільки повністю вичерпало річну норму відновлюваних ресурсів планети. Це найбільш рання дата за останні 20 років. Через нераціональне використання біоресурсів цей календар постійно скорочується [17].

ВВП важливий показник для різних міжнародних порівнянь, проте як і всі вимірювачі глобальних економічних процесів і явищ не

може враховувати національні особливості майже 200 країн світу. Розрахований на одну особу (номінальний чи за паритетом купівельної спроможності), він недостатньо інформативний щодо соціально-економічного стану країни та її окремих соціальних груп. Його можна порівняти із середньою температурою в госпіталі. Зокрема він не фіксує розшарування домогосподарств за майном і доходами, які в першу чергу дбають про рівень і якість свого життя. Тож адекватнішим показником стану економіки країни є Індекс людського розвитку (ІЛР), що враховує довготривале та здорове життя, доступ до знань і гідний рівень життя.

Уперше розрахунки індексу людського розвитку для України були включені у Звіт ПРООН за 1993 р. (пізніше до звітів були включені також деякі показники гідної праці). У той час наша держава посідала 45 місце й була віднесена до групи країн з високим рівнем людського розвитку. Останні чверть століття її рейтинги значно погіршилися і за результатами 2017 р. вона опустилася до 88 позиції (між Еквадором і Перу) серед 189 країн та територій, визнаних ООН [10].

На нашу думку, ІЛР визначений для всього населення держави також потребує коригування з урахуванням рівня і якості життя в сільській місцевості. Тут він набагато нижчий, про що частково свідчить регіональний ІЛР, який з 2012 р. обраховується в Україні за новою методикою. Проте й він не дає змістовної відповіді на запитання, як живуть українські селяни порівняно з містянами [20].

Повернемося до можливого зростання ВВП унаслідок запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення. Дотримуючись раніше зазначеного припущення, за яким третина власників земельних паїв може продати, то в результаті транзакції селяни (або правонаступники земельних ділянок) отримають 495 млрд грн (10 млн га х 50 тис. грн) = 500 млрд грн - 5 млрд грн (1% державного мита)). Для порівняння: за даними Держстату України, у 2017 р. оборот роздрібної торгівлі становив 815,3 млрд грн [26], тобто гіпотетично цей показник може збільшитися на 60% відповідно. Однак враховуючи нинішній фінансово-економічний стан агросектору слід очікувати, що одночасно зменшаться витрати на придбання й модернізацію техніки, обладнання, будівництво капітальних споруд тощо. Це у свою чергу негативно відіб'ється на ефективності

господарської діяльності агропідприємств у перші роки після запуску ринкового обігу земель. Оскільки основна маса коштів буде спрямовуватися на придбання земель. На нашу думку, розраховувати на суттєвий позитивний мультиплікаційний ефект від детінізації землеволодінь і землекористування найближчим часом не доводиться, адже до тих пір, поки не буде стабільної довіри до державних інституцій, поведінка учасників земельного ринку залишатиметься непередбачуваною.

Можна припустити, що отримавши такі кошти власники земельних паїв використають їх на імпорتنі товари довгострокового використання, ліки, будівельні матеріали, навчання дітей за кордоном тощо. Так, це збільшить ВВП, але не України, а держав походження цих товарів і послуг. Подібна ситуація буде й з придбанням засобів сільськогосподарського виробництва набувачами права власності на земельні ділянки. Адже за експертними оцінками, в Україні до двох третин тракторів, комбайнів, автомобілів, інших механізмів і обладнання, насіннєвого матеріалу, засобів захисту рослин тощо імпортного виробництва. А обсяги імпорту, як зазначали раніше, зменшують ВВП і погіршують і без того хронічно дефіцитний платіжний баланс країни.

Навіть ці нескладні розрахунки ставлять під сумнів твердження про можливе додаткове збільшення ВВП України завдяки запровадженню пропонованої моделі земельного ринку на 1-2% у перший рік і 3-3,5% у наступні роки. Про що можна стверджувати з упевненістю, так це про падіння темпів сільськогосподарського виробництва (в період адаптації до нових інституцій, що забезпечуватимуть ринковий обіг земель), про монополізацію базової галузі економіки, підвищення цін на сировину і продовольство на внутрішньому ринку, витіснення малих і середніх підприємств, повернення до натурального господарства ОСГ, зниження рівня зайнятості в сільській місцевості, безпрецедентну бідність селян, подальше загострення демографічної й екологічної кризи, наростання трудової еміграції, обезлюднення сіл та інші проблеми країни із сировинною економікою. Така доля всіх країн, які десятиліттями перебувають під зовнішнім впливом міжнародних організацій, що в першу чергу дбають про доходи своїх стейкхолдерів. Маємо зауважити, що при збільшенні площ сільськогосподарських угідь,

виставлених на продаж понад взятих нами для розрахунку, пропорційно зростатимуть деструктивні впливи на рівень і якість життя селян та всього населення України.

Кому вигідний «вільний» ринок земель?

Для з'ясування цього питання розглянемо його історію. Починаючи з 1995 р., відповідно до міждержавних угод, розгорнули діяльність два найбільш масштабних для аграрної сфери Східної Європи проекти: «Паювання сільськогосподарських земель в Україні», що виконувався корпорацією «РОНКО» і фінансувався Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та «Приватизація землі і реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в Україні» за участю Міжнародної фінансової корпорації (МФК) і фінансової підтримки урядів Англії, Канади, Японії, Нідерландів та Скандинавських країн.

Пізніше, з метою якнайшвидшого завершення земельної реформи, міжнародними корпораціями застосовано вже випробуваний на латиноамериканських країнах метод особистого збагачення чиновників за принципом «гроші в обмін на реформи». Маємо визнати, це був період сліпої віри більшості політиків у ліберальні реформи і магію «невидимої руки ринку», освяченої постулатами Вашингтонського консенсусу.

У цьому контексті Дж. Стігліц відзначав не лише неприпустиму спрощеність постулатів Вашингтонського консенсусу, а й те, що вони дезорієнтують економічну політику. Якби неокласичні моделі були коректними для перехідних економік, то не було б потреби створювати МВФ зі Світовим банком. Тому їх існування є найбільш наочним визнанням численних і глибоких провалів ринку, який не може забезпечити ефективний перерозподіл ресурсів простим рухом капіталу під впливом різниці у відсоткових ставках [13, с. 46]

Міжнародні фінансові установи прив'язували відкриття програм розширеного кредитування (EFF) для України з конкретними зобов'язаннями щодо завершення реструктуризації КСП, удосконалення управління агропродовольчим сектором, створення умов для функціонування прозорого ринку землі, продовольчих товарів, промислової продукції і енергоносіїв, які використовуються сільським господарством [20, с. 210-211].

Логіка «благодійності» міжнародних організацій проста і зрозуміла широкому зага-

лу, адже в Україні до 2017 р. із 35 зареєстрованих угод на компанії з держав ЄС припадає 21 угода із земельними ділянками загальною площею понад 1,8 млн га. Серед агарних інвесторів представлено також США та інші країни з реєстрацією в офшорних юрисдикціях [1].

Зарубіжні й вітчизняні вчені все частіше звертають увагу громадськості на руйнівні впливи, пов'язані з процесами глобалізації землеволодіння і землекористування, та викликану цими змінами продовольчою кризою у країнах, що розвиваються. Оскільки у конкурентній боротьбі транснаціональних компаній пріоритетною є цінова політика на сільськогосподарські угіддя, контроль за їх використанням і розширення свого впливу на глобальних ринках агропродовольства. Підтвердженням цьому є Дохійський раунд перемовин, який триває з 2001 р. і невідомо коли, а головне - з якими результатами завершиться. Більшість держав не погоджуються з високим рівнем протекціонізму аграріям у розвинених економіках, оскільки не мають достатніх ресурсів для такої ж підтримки своїх фермерів. Через високі тарифні й технічні бар'єри вони не можуть пробитися на зовнішні ринки. Більше того, нерідко програють у нерівній конкурентній боротьбі імпортом товарам з високим рівнем щедрих державних субсидій.

Продовольча безпека завжди була визначальним маркером у системі показників національної безпеки, проте в сучасних умовах вона все більше піддається глобальному тиску і потребує особливої уваги. Зокрема йдеться про таке: а) країни із сировинною структурою економіки все частіше потерпають від «голодних бунтів», тому їх уряди переглядають політику присутності компаній з іноземним капіталом, які експортують продукцію сільського господарства за світовими цінами, що робить її недоступною для місцевого населення; б) глобальні інвестори, притримуючись афоризму Марка Твена «Купуйте землю - адже у світі її вже ніхто не виробляє», діють агресивно, поширюючи свій контроль на ринки земельних ресурсів, продовольства і води; в) все більш привабливими для інвесторів є похідні інструменти, пов'язані із земельними ділянками, придатними для обробітку, сільськогосподарською сировиною і продуктами її переробки.

Дослідники відзначають, що основними гравцями на соціально значущих глобальних

ринках виступають суверенні фонди добробуту, виробники альтернативних видів палива, міжнародні хедж-фонди та місцеві кланово-олігархічні угруповання. Земельні трансакції, як правило, проходять під гаслами земельної реформи, обіцянками значних інвестицій, створення нових робочих місць і зростання добробуту населення. Проте незалежні фахівці називають таку агресивну аграрну політику «новими технологіями неоколоніалізму». Найбільш вразливими в цих умовах є країни із зовнішнім управлінням та корумпованими, або некомпетентними урядами [33, 37].

Висновки. 1. За багатьма параметрами Україну відносять до країн третього світу, адже її економіка мала, відкрита і сировинна, а звідси й велика вразливість від різноманітних внутрішніх загроз і зовнішніх шоків. Тож передбачити більш-менш адекватно інтерактивні причинно-наслідкові зв'язки у разі запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення практично неможливо. Проте маємо нарешті позбутися нав'язаних неоліберальних ідей, ретельно вивчити уроки власної історії блукання в ринкових лабіринтах за останні три десятиліття і вибудовувати таку модель земельних відносин, яка б відповідала національним інтересам України. Вона має враховувати всі небезпеки воєнної агресії Російської Федерації на Сході країни, суспільно-політичну й соціально-економічну ситуацію, заявлену реформу адміністративно-територіального устрою, незавершений процес формування об'єднаних територіальних громад, забезпечення належного рівня зайнятості в сільській місцевості під кутом зору регіональних і глобальних проблем та викликів.

2. Пропозиції нової влади щодо економічного відродження країни, використовуючи для цього сільське господарство запізналися на століття. Так свого часу в СРСР, нещадно експлуатуючи людські, земельні й інші ресурси села за рахунок нееквівалентного обміну із промисловістю, здійснили індустріалізацію країни, мілітаризували економіку, освоювали космос, забезпечували продовольством міста. Пізніше надавалася допомога країнам соціалістичного табору, а також прорадянським режимам Латинської Америки і Африки тощо. Проте безповоротно минув час, коли економічна могутність держав залежала від аграрного виробницт-

ва. Нині у світі розгортається четверта промислова революція. Частка сільського господарства у світовій доданій вартості становить менше 4%, а його внесок у ВВП ЄС – лише 2%. Вартість сільськогосподарських угідь у структурі національного багатства (капіталу) за останні три століття у розвинених країнах суттєво поступається житловій та комерційній нерухомості, промислового і фінансового капіталу, інвестованому в інноваційні проекти.

3. Проведене дослідження, на нашу думку, спростовує твердження окремих експертів, що у разі відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення за неоліберальними лекалами суттєво збільшаться надходження до бюджетів усіх рівнів, поліпшиться інвестиційна привабливість аграрного сектора, а щорічний приріст ВВП становитиме у перший рік 1-2%, а в подальшому – до 3,5%. Для такої динаміки макроекономічних показників не має достатніх передумов. Для перетворення ресурсного прокляття у благо і стійке економічне зростання країни поетапне завершення земельної реформи має супроводжуватися взаємоузгодженими структурними реформами та скоординованими інноваційно-стимулюючими заходами в усіх секторах національної економіки, про які частково йшлося в цій статті.

4. Водночас, залишається ще багато не розв'язаних проблем макроекономічного

характеру, які гальмують поступ аграрного сектору. Це зокрема необхідність поліпшення інвестиційного клімату і демонополізація базових галузей економіки, розвиток фінансових інструментів, удосконалення валютно-курсової, монетарної і фінансово-кредитної політики, розвиток національного фондового ринку, запуск діяльності експортно-кредитного агентства тощо.

І головне, земля – це обмежений природою ресурс. Земля – не лише фактор виробництва для задоволення теперішніх потреб суспільства. Це також територія нашої держави, репродуктивна умова життєздатності і збереження генофонду Українського народу, джерело культурної ідентичності й ментальності титульної нації. Така сакралізація землі не є перебільшенням, особливо, коли її як товар порівнюють із смартфонами, картоплею чи цибулею.

5. Фундаментальна мета ринкового обігу земель не в спекуляції нею, а в раціональному веденні виробництва всіма підприємствами з різними, як за організаційно-правовими формами, так і за розмірами площ сільськогосподарських угідь. Включення основного національного багатства в економічний обіг має підвищити економіко-соціо-екологічну ефективність аграрного сектору економіки, сприяти суттєвому зростанню його капіталізації і досягненню європейських стандартів життя народу України.

Список бібліографічних посилань

1. Land Matrix : data. URL: <https://landmatrix.org/en> (17.04.2018).
2. Swinnen Johan, Ciaian Pavel, Kancs d'Artis. Study on the Functioning of Land Markets in the EU Member States ; Centre for European Policy Studies, Place du Congres 1, B-1000 Brussels, 2009. URL : <http://siteresources.worldbank.org>.
3. Андрійчук В. Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку : монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. 213 с.
4. Баюра Д. О., Данильченко О. С. IPO українських компаній як стратегічний напрям підвищення конкурентоспроможності економіки України в умовах євроінтеграції. URL : http://tppe.econom...36/zb36_01.pdf (дата звернення: 18.09.2019).
5. Гадзало Я. М., Лузан Ю. Я. Земельна реформа: проблеми і перспективи розвитку аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2017. № 1. С. 5-14.
6. Гайдучий П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ : ТОВ «Інформаційні системи», 2015. 448 с.
7. Дідух Я. Земля: якщо продавати, то й зберігати. *Дзеркало тижня*, №3 4, 14-20.09.2019. URL : <https://dt.ua> (дата звернення: 19.09.2019).
8. Добряк Д. С. Земельна реформа і формування ринку землі в Україні. *Економічний часопис*. 1999. № 6. С. 31-34.
9. Заяць В. М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 390 с.
10. Индексы та показатели людського розвитку: Оновлена статистика за 2018 рік / Human Development Data (1990-2017). URL : <http://hdr.undp.org/en> (дата звернення: 20.09.2019).

References

1. Land matrix: data. Retrieved from: <https://landmatrix.org/en> [In English].
2. Swinnen, J., Ciaian, P., & Kancs, d'A. (2009). Study on the functioning of land markets in the EU member states. *Centre for European Policy Studies, Place du Congres*. Retrieved from: <http://siteresources.worldbank.org> [In English].
3. Andriichuk, V.H. (2007). *Kapitalizatsiia silskoho hospodarstva: stan ta ekonomichne rehulivannia rozvytku: monohrafiia* [Capitalization of agriculture: the state and economic regulation of development: monograph]. Nizhyn: Aspekt-Polihraf [In Ukrainian].
4. Baiura, D.O. & Danylchenko, O.S. (2018). IPO ukrain-skykh kompanii yak stratehichnyi napriam pidvyshchennia konkurentospromozhnosti ekonomiky Ukrainy v umovakh yevro-intehratsii [IPOs of Ukrainian companies as a strategic direction of increasing the competitiveness of the Ukrainian economy in context of the European integration]. *Tppe*. Retrieved from: http://tppe.econom...36/zb36_01.pdf [In Ukrainian].
5. Hadzalo, Ya.M. & Luzan, Yu.Ya. (2017). *Zemelna reforma: problemy i perspektyvy rozvytku ahrarnoi ekonomiky* [Land reform: problems and prospects of agrarian economy development]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 5-14 [In Ukrainian].
6. Haidutskyi, P.I. (2015). *Ahrarna reforma L.D. Kuchmy v Ukraini* [Agricultural reform of L.D. Kuchma in Ukraine]. Kyiv: TOV "Informatsiini systemy" [In Ukrainian].
7. Didukh, Ya. (2019). Zemlia: yakshcho prodavaty, to y zberihaty [Land: if you sell, then save]. *Dzerkalo tyzhnia*, 3 (4). Retrieved from: <https://dt.ua> [In Ukrainian].

11. Кириленко І. Г., Кравчук В. П. Актуальні проблеми земельного ринку в Україні. *Економіка АПК*. 2012. № 5. С. 26-29.
12. Кожна шоста скарга до бізнес-омбудсмена надходить від іноземного інвестора. URL : <https://www.unn.com.ua/uk/exclusive> (дата звернення: 16.09.2019).
13. Кораблін С. О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків : монографія. Київ : ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України», 2017. 308 с.
14. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. 688 с.
15. Лавренчук В. Досягнута макроекономічна стабільність — хороший фундамент для зростання. URL : <https://tyzhden.ua/Economics/235448> (дата звернення: 23.09.2019)
16. Лупенко Ю. О., Ходаківська О.В. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2016. № 12. С. 5-15.
17. Людство вичерпало річний запас біоресурсів Землі. URL : <https://glavnoe.ua/news> (дата звернення 18.09.2019).
18. Маренич Т. Г., Малій О. Г. Банківський кредит у фінансовому забезпеченні сільськогосподарських підприємств. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2019. Вип. 200. С. 30-43.
19. Могильний О. М. Державне регулювання орендних земельних відносин: політекономічний підхід. *Ефективна економіка*. 2018. №5. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua>.
20. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери : монографія. Ужгород : ІВА, 2005. 400 с.
21. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи / за наук. ред. Л. Я. Новаковського. Київ : Аграр. наука, 2015. 48 с.
22. Національні рахунки України за 2017 рік. Статистичний збірник. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 12.09.2019).
23. Орендна плата за сільгоспземлі в Україні перевищила рівень окремих країн ЄС. URL : <https://agoreview.com/news/orendna-plata-za-silhospszemli-v-ukrayini-perevyschyla-riven-okremykh-krayin-yes>.
24. Пасхавер Б. Й. Ринок землі: світовий досвід та національна стратегія. *Економіка АПК*. 2009. № 3. С. 47-53.
25. Результати опитування щодо моделей обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні / Лупенко Ю. О., Ходаківська О. В., Шпичак О. М., Юрченко І. В. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2018. 52 с.
26. Роздрібна торгівля України у 2017 році. Статистичний збірник. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 12.09.2019).
27. Россоха В. В. Економічний потенціал землі та проблеми його визначення в ринкових умовах господарювання. *Економіка АПК*. 2009. № 3. С. 107-109.
28. Рынок земли может принести 1-2% экономического роста в первый год - Милованов. URL : <https://latifundist.com/novosti> (дата звернення: 25.09.2019).
29. Світовий банк та ЄС запустили пілотний проект по землі з трьома областями. URL : <https://agropolit.com/news> (дата звернення: 17.04.2018).
30. Сільське господарство України за 2017 рік. Статистичний збірник. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 12.09.2019).
31. Трансформація земельних відносин до ринкових умов : матеріали Одинадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників 26-27 лют. 2009 р. / Авт. кол. : Саблук П. Т., Федоров М. М., Месель-Веселяк В. Я., Ходаківська О. В. та ін. ; під заг. ред. П. Т. Саблука. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2009. 115 с.
32. Третяк А. М. Стратегічні напрями розвитку земельних відносин в Україні на 2015-2025 роки. *Землевпорядний вісник*. 2014. № 12. С. 18-22.
33. Унковська Тетяна. Земля. Глобальна лихоманка. *Дзеркало тижня*, №30, 17 - 23.08. 2019. URL : <https://dt.ua> (дата звернення: 25.08.2019).
8. Dobriak, D.S. (1999). Zemelna reforma i formuvannya rynku zemli v Ukraini [Land reform and land market formation in Ukraine]. *Ekonomichni chasopys*, 6, pp. 31-34 [In Ukrainian].
9. Zaiats, V.M. (2012). Rozvytok rynku silskohospodarskykh zemel: monohrafiia [Development of the agricultural land market: monograph]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
10. Indeksy ta pokaznyky liudskoho rozvytku: Onovlena statystyka za 2018 rik [Human development indices and indicators: 2018]. *Human Development Data (1990-2017)*. Retrieved from: <http://hdr.undp.org/en> [In Ukrainian].
11. Kyrylenko, I.H. & Kravchuk, V.P. (2012). Aktualni problemy zemelnogo rynku v Ukraini [Actual problems of the land market in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 26-29 [In Ukrainian].
12. Kozhna shosta skarha do biznes-ombudsmena nadkhodyt vid inozemnoho investora [Every sixth complaint to a business ombudsman comes from a foreign investor]. *UNN*. Retrieved from: <https://www.unn.com.ua/uk/exclusive> [In Ukrainian].
13. Korablin, S.O. (2017). Makroekonomichna dynamika Ukrainy: pastka syrovynnykh rynkiv: monohrafiia [Macroeconomic dynamics of Ukraine: the trap of commodity markets: monograph]. Kyiv: DU "In-t ekon. ta prohnouz. NAN Ukraine" [In Ukrainian].
14. Kulynych, P.F. (2011). Pravovi problemy okhorony i vykorystannya zemel silskohospodarskoho pryznachennia v Ukraini: monohrafiia [Legal problems of protection and use of agricultural lands in Ukraine: monograph]. Kyiv: Lohos [In Ukrainian].
15. Lavrenchuk, V. (2019). Dosiahnuta makroekonomichna stabilnist — khoroshyi fundament dlia zrostantia [Achieved macroeconomic stability is a good foundation for growth]. *Tyzhden.Ua*. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/Economics/235448> [In Ukrainian].
16. Lupenko, Yu.O. & Khodakivska, O.V. (2016). Naukovi zasady zaprovadzhennia rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia [Scientific principles of introduction of market circulation of agricultural lands]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 5-15 [In Ukrainian].
17. Liudstvo vycherpalo richnyi zasob biosursiv Zemli [Humanity has exhausted the Earth's annual bio-resource stock]. (n.d.). *Glavnoe*. Retrieved from: <https://glavnoe.ua/news> [In Ukrainian].
18. Marenich, T.H. & Malii, O.H. (2019). Bankivskyi kredyt u finansovomu zabezpechenni silskohospodarskykh pidpriemstv [Bank credit in the financial support of agricultural enterprises]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu silskoho hospodarstva imeni Petra Vasylenka*, 200, pp. 30-43 [In Ukrainian].
19. Mohylnyi, O.M. (2018). Derzhavne rehuliuвання orendnykh zemelnykh vidnosyn: politekonomichni pidkhid [State regulation of lease land relations: a political economy approach]. *Efektivna ekonomika*, 5. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua> [In Ukrainian].
20. Mohylnyi, O.M. (2005). Rehuliuвання ahrarnoi sfery: monohrafiia [Regulation of agrarian sphere: monograph]. Uzhhorod: IVA [In Ukrainian].
21. Novakovskiy, L.Ya. (Ed.) (2015). Natsionalna dopovid shchodo zavershennia zemelnoi reformy [Science report on national land reform]. Kyiv: Ahrar. nauka [In Ukrainian].
22. Natsionalni rakhunky Ukrainy za 2017 rik.: statystychnyi zbirnyk [National accounts of Ukraine for 2017: statistical collection]. (2018). *Ukrstat*. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
23. Orendna plata za silhospszemli v Ukraini perevyschyla riven okremykh krain Yes [Rents for agricultural land in Ukraine exceeded the level of some EU countries]. (2019). *Agro Review*. Retrieved from: <https://agoreview.com/news/orendna-plata-za-silhospszemli-v-ukrayini-perevyschyla-riven-okremykh-krayin-yes> [In Ukrainian].
24. Paskhaver, B.Y. (2009). Rynok zemli: svitovy dosvid ta natsionalna stratehiia [Land market: world experience and national strategy]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 47-53 [In Ukrainian].
25. Lupenko, Yu.O., Khodakivska, O.V., Shpychak, O.M., Yurchenko, I.V., et al. (2018). Rezultaty opytuvannia shchodo modelei obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia v Ukraini [Results on the survey on agricultural land use patterns in Ukraine]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
26. Rozdrinba torhivlia Ukrainy u 2017: statystychnyi zbirnyk [Ukraine's retail trade in 2017: statistical collection]. (2018). *Ukrstat*. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].

34. Федець І., Кузяків О. Погляд на земельну реформу учасників ринку землі. Звіт за результатами трьох хвиль опитування землевласників та керівників сільськогосподарських підприємств. *Барометр земельної реформи*. Київ : Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2013. 28 с.

35. Федоров М. М. Земельна реформа і розвиток ринкових земельних відносин. *Економіка АПК*. 2011. № 7. С. 55-60.

36. Ходаківська О. В., Левек Р. Земельні відносини: пошук балансу інтересів між державним регулюванням та неолібералізмом. *Економіка АПК*. 2018. № 6. С. 5-18.

37. Ринок землі: міфи і загрози. *Liza.net*. URL : <https://blog.liga.net/user/ohodakivska/article/34604> (дата звернення: 23.09.2019).

38. Ходаківська О. В., Могильний О. М. Соціальна відповідальність агрохолдингів: теоретичні припущення та ринкові практики. *Ринок праці та зайнятості населення*. 2018. №1. С. 32-41.

39. Шпичак О. М., Боднар О. В. Проблеми власності та формування ціни землі сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2012. № 12. С.3-9.

27. Rossokha, V.V. (2009). Ekonomichnyi potentsial zemli ta problemy yoho vyznachennia v rynkovykh umovakh hospodariuvannia [Economic potential of land and problems of its definition in market conditions of management]. *Економіка АПК*, 3, pp. 107-109 [In Ukrainian].

28. Milovanov (n.d.). Rynok zemli mozhete prinesti 1-2% jekonomicheskogo rosta v pervyj god [The land market can bring 1-2% of economic growth in the first year]. *Latifundist*. Retrieved from: <https://latifundist.com/novosti> [In Russian].

29. Svitovyi bank ta YeS zapustyly pilotnyi proekt po zemli z troma oblastiamy [The World Bank and the EU have launched a pilot project on land with three regions]. (n.d.). *Agropolit*. Retrieved from: <https://agropolit.com/news> [In Ukrainian].

30. Silske hospodarstvo Ukrainy za 2017 rik: statystychny zbirnyk [Ukraine's agriculture for 2017: statistical collection]. (2018). *Ukrstat*. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].

31. Sabluk, P.T., Fedorov, M.M., Mesel-Veseliak, V.Ya., Khodakivska, O.V., et al. (2009). *Transformatsiia zemelnykh vidnosyn do rynkovykh umov: materialy Odynadtsiatykh richnykh zboriv Vseukr. konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarynykiv* [Transformation of land relations to market conditions: proceedings of the Eleventh annual all-Ukrainian meeting. Congress of agricultural economics scientists]. P.T. Sabluk (Ed.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].

32. Tretiak, A.M. (2014). Stratehichni napriamy rozvytku zemelnykh vidnosyn v Ukraini na 2015-2025 roky [Strategic directions of development of land relations in Ukraine for 2015-2025]. *Zemlevporiadnyi visnyk*, 12, pp. 18-22 [In Ukrainian].

33. Unkovska, T. (2019). Zemlia. Hlobalna lykhomanka [Land. Global fever]. *Dzerkalo tyzhnia*, 30. Retrieved from: <https://dt.ua> [In Ukrainian].

34. Fedets, I. & Kuziakiv, O. (2013). *Pohliad na zemelnu reformu uchashnykiv rynku zemli. Zvit za rezultatamy trokh khvyli opytuvannia zemlevlasnykiv ta kerivnykiv silskohospodarskykh pidpriemstv. Barometr zemelnoi reformy* [Look at the land reform of participants of the land market. Report on the results of a three-wave survey of landowners and farm managers. Land reform barometer]. Kyiv: Instytut ekonomichnykh doslidzhen ta politychnykh konsultatsii [In Ukrainian].

35. Fedorov, M.M. (2011). Zemelna reforma i rozvytok rynkovykh zemelnykh vidnosyn [Land reform and development of market land relations]. *Економіка АПК*, 7, pp. 55-60 [In Ukrainian].

36. Khodakivska, O.V. & Levek, R. (2018). Zemelni vidnosyny: poshuk balansu interesiv mizh derzhavnym rehuliuivanniam ta neoliberalizmom [Land relations: search for balance of interests between state regulation and neoliberalism]. *Економіка АПК*, 6, pp. 5-18 [In Ukrainian].

37. Khodakivska, O. (2019). Rynok zemli: mify i zahrozy [The land market: myths and threats]. *Liha.net*. Retrieved from: <https://blog.liga.net/user/ohodakivska/article/34604> [In Ukrainian].

38. Khodakivska, O.V. & Mohylnyi, O.M. (2018). Sotsialna vidpovidalnist ahrokhodyniv: teoretychni prypushchennia ta rynkovi praktyky [Social responsibility of agroholdings: theoretical assumptions and market practices]. *Rynok pratsi ta zainiatist naseleennia*, 1, pp. 32-41 [In Ukrainian].

39. Shpychak, O.M. & Bodnar, O.V. (2012). Problemy vlasnosti ta formuvannia tsyny zemli silskohospodarskoho pryznachennia [Problems of ownership and pricing of agricultural land]. *Економіка АПК*, 12, pp. 3-9 [In Ukrainian].

Khodakivska O.V., Mohylnyi O.M. Neoliberal approaches to forming a market model of land circulation: inflated expectations and reality

The purpose of the article is to evaluate neo-liberal doctrines of the "launch" of agricultural land market circulation and potential increase in taxes and levies to budgets of all levels, increase of credit and investment resources in the agro-industrial sector and annual additional GDP growth of the country in case of the implementation of such model.

Research methods. The basis of the research was general scientific and economic research methods, scientific works of Ukrainian and foreign scientists on the market circulation of agricultural lands, transformation of commodity economies and global challenges related to climate change and food security. Analytical and statistical tools and empirical approach made it possible to calculate advantages in the long-term prospect of land-lease relations in comparison with the alienation of land plots, as well as to calculate indicative inflows to state and local budgets, and to assess a level of investment attractiveness of the agricultural sector and feasibility of additional annual GDP growth of the country when introducing a liberal model of market circulation of land rights. Abstract-logical considerations made it possible to identify risks for Ukraine in the absence of an effective system of institutional mechanisms for deterrence and counterbalance to destructive processes in the field of land relations, as well as to formulate appropriate proposals and conclusions.

Research results. It has been proved that in the long term it is more expedient to develop lease-land relations in comparison with sale of land plots both for land plots of state and communal property and for citizens as owners of land plots. Excessive expectations of introducing neoliberal approaches to the market circulation of land were refuted in terms of tax revenues and levies to

budgets of all levels and increased investment in the agricultural sector and opportunities for lending to businesses secured by agricultural lands. The stages of land reform that began in the 1990s were highlighted. Some factors that have led to increased global competition for land and water resources and increased control of transnational corporations in agro-food markets were identified.

Elements of scientific novelty. Possible risks from application of neoliberal approaches to implementation of market circulation of agricultural lands in situation of critical dependence of macro-financial and currency stability of the country on external borrowing were identified.

Practical significance. Separate provisions may be used for finalizing draft laws and other regulatory acts on the legal, organizational, economic, social and environmental principles of agricultural land market circulation. Tabl.: 2. Figs.: 1. Refs.: 39.

Keywords: market circulation of agricultural land; land-lease relations; budgets of all levels; lending to agricultural enterprises; investments in agriculture; gross domestic product.

Khodakivska Olga Vasylivna - doctor of economic sciences, senior research fellow, deputy director on scientific and project work, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)

E-mail: iae_zem@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3421-8361>

Mohylnyi Oleksii Mykolaiovych - doctor of economic sciences, professor, chief research fellow of the research and development centre for social and labour relations, development and analysis of rural statistical reporting, Ukrainian Research Institute of Productivity of Agroindustrial Complex (2, Solomianska st., Kyiv)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Ходаковская О.В., Могильный А.Н. Неолиберальные подходы к формированию модели рыночного оборота земель: завышенные ожидания и реальность

Цель статьи - оценить реалистичность неолиберальных доктрин по «запуску» рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения и потенциального роста налогов и сборов в бюджеты всех уровней, увеличение поступлений кредитных ресурсов и инвестиций в агропромышленный сектор и ежегодного дополнительного прироста ВВП страны в случае введения такой модели.

Методика исследования. Основой исследований послужили общенаучные и экономические методы, научные работы украинских и зарубежных ученых по вопросам рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения, трансформации сырьевых экономик и глобальных вызовов, связанных с изменениями климата и продовольственной безопасностью. Аналитико-статистический инструментарий и эмпирический подход дали возможность рассчитать преимущества в долгосрочной перспективе земельно-арендных отношений по сравнению с отчуждением земельных участков, вычислить ориентировочные поступления средств в государственный и местный бюджеты, оценить уровень инвестиционной привлекательности аграрного сектора и реалистичность дополнительного ежегодного прироста ВВП страны при внедрении либеральной модели рыночного оборота прав на земельные участки. Абстрактно-логические рассуждения позволили определить риски Украины в случае отсутствия эффективной системы институциональных механизмов по сдерживанию и противовесам деструктивных процессов в сфере земельных отношений, а также сформулировать соответствующие предложения и выводы.

Результаты исследования. Доказано, что в долгосрочной перспективе целесообразно как по земельным участкам государственной и коммунальной собственности, так и для граждан - собственников земельных паев, развивать арендно-земельные отношения по сравнению с их продажей. Опровергнуто завышенные ожидания от внедрения неолиберальных подходов к рыночному обороту земель относительно объемов поступлений налогов и сборов в бюджеты всех уровней, увеличения инвестиций в аграрный сектор экономики и возможностей кредитования предприятий под залог сельскохозяйственных угодий. Освещены этапы земельной реформы, начатой с 1990-х годов. Раскрыты отдельные факторы, которые привели к обострению глобальной конкуренции за земельные и водные ресурсы и усиление контроля транснациональных корпораций на агропродовольственных рынках.

Элементы научной новизны. Определены возможные риски от применения неолиберальных подходов к внедрению рыночного оборота земель сельскохозяйственного назначения в ситуации критической зависимости макрофинансовой и валютной стабильности страны от внешних заимствований.

Практическая значимость. Отдельные положения могут быть использованы во время доработки проектов законодательных и других нормативных актов по правовым, организационно-экономическим, социальным и экологическим основам рыночного оборота сельскохозяйственных угодий. Табл.: 2. Илл.: 1. Библиогр.: 39.

Ключевые слова: рыночный оборот земель сельскохозяйственного назначения; земельно-арендные отношения; бюджеты всех уровней; кредитование аграрных предприятий; инвестиции в сельское хозяйство; валовой внутренний продукт.

Ходаковская Ольга Васильевна - доктор экономических наук, старший научный сотрудник, заместитель директора по научно-проектной работе, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)

E-mail: iae_zem@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-3421-8361>

Могильный Алексей Николаевич - доктор экономических наук, профессор, главный научный сотрудник НИО социально-трудовых отношений, развития и аналитики статистической отчетности сельских территорий Украинского научно-исследовательского института производительности агропромышленного комплекса (г. Киев, пл. Соломенская, 2)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Стаття надійшла до редакції 04.09.2019 р.

Фахове рецензування: 09.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Ходаківська О. В., Могильний О. М. Неолиберальні підходи до формування моделі ринкового обігу земель: завищені очікування та реальність. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 6 — 18.

* * *

УДК 338.43:631.11

JEL Classification: F15, Q13

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909019>

Т.О. ЗІНЧУК, доктор економічних наук, професор
О.М. НИКОЛЮК, доктор економічних наук, доцент
П.В. ПИВОВАР, кандидат економічних наук

Особливості функціонування вертикально інтегрованих бізнес-структур холдингового типу в аграрному секторі

Мета статті - перевірити наукову гіпотезу про функціонування на території Житомирської області вертикально інтегрованих аграрних бізнес-структур та ідентифікувати особливості діяльності їхніх учасників.

Методика дослідження. Досягнення поставленої мети здійснювалось у кілька етапів: 1) дослідження особливостей сільськогосподарського виробництва Житомирщини як елемента вітчизняної системи сільського господарства (економіко-статистичні методи, метод порівняння); 2) теоретичне обґрунтування та емпіричне підтвердження функціонування вертикально інтегрованих структур на території області (абстрактно-логічний метод); 3) визначення особливостей діяльності сільськогосподарських підприємств, які функціонують у складі вертикально інтегрованих структур холдингового типу (економіко-статистичний метод, метод порівняння).

Результати дослідження. Визначено особливості сільського господарства Житомирської області та виділено ті з них, які слугують свідченням функціонування агрохолдингових структур у регіоні. Обґрунтовано, що більшість показників ефективності господарської діяльності в сільськогосподарських підприємствах, які входять до складу аграрних об'єднань холдингового типу, вищі, ніж у інших виробників. Ідентифіковано пріоритетні напрями спеціалізації учасників вертикально інтегрованих структур, проведено порівняльний аналіз ефективності їх виробництва з ефективністю діяльності інших сільськогосподарських виробників.

Елементи наукової новизни. Визначено напрями сільськогосподарської діяльності та оцінено ефективність виробництва сільськогосподарських підприємств Житомирської області, які входять до складу вертикально інтегрованих структур холдингового типу.

Практична значущість. Отримані результати виступають базою для прогнозування напрямів і темпів розвитку агрохолдингових об'єднань на території України та моделювання їх впливу на діяльність інших сільськогосподарських підприємств, на розвиток сільських територій та на національну економіку в цілому. Табл.: 7. Бібліогр.: 14.

Ключові слова: вертикально інтегрована структура холдингового типу; агрохолдинг; сільськогосподарське підприємство; аграрна бізнес-структура; аграрний сектор.

Зінчук Тетяна Олексіївна - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин та європейської інтеграції, Житомирський національний агроекологічний університет (м. Житомир, Старий бульвар, 7)

E-mail: zintshuk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5143-2394>

Николіюк Ольга Миколаївна - доктор економічних наук, доцент, заступник керівника навчально-наукового центру інформаційних технологій, Житомирський національний агроекологічний університет (м. Житомир, Старий бульвар, 7)

E-mail: nikolyukolya@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1705-3606>

Пивовар Петро Вікторович - кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин та європейської інтеграції, Житомирський національний агроекологічний університет (м. Житомир, Старий бульвар, 7)

E-mail: symon-pyvovar@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-7668-2552>

Постановка проблеми. Одним із механізмів підвищення ефективності аграрної економіки України, забезпечення продовольчої безпеки та формування й утримання стійких

конкурентних переваг на аграрних ринках є розвиток вертикальної інтеграції. Однак питання доцільності розвитку вертикальних об'єднань в аграрній сфері доволі дискусійне. З одного боку, саме у межах вертикально інтегрованих структур формується мак-

© Т.О. Зінчук, О.М. Николіюк, П.В. Пивовар, 2019

симальна за розміром додана вартість. Тому на базі таких структур можна виготовляти максимально конкурентоспроможну аграрну продукцію. З іншого боку, в Україні вертикальна інтеграція в агробізнесі зазвичай набуває форми об'єднань холдингового типу, із функціонуванням яких значна кількість вітчизняних учених-аграрників пов'язує виникнення негативних ефектів як екологічного, так і соціального й економічного характеру. Відтак, актуальною видається оцінка особливостей функціонування існуючих вертикально інтегрованих аграрних бізнес-структур із подальшим обґрунтуванням напрямів їх розвитку, які враховуватимуть як національні, так й індивідуальні інтереси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті піднятого питання на значній кількості вагомих негативних впливів діяльності вертикально інтегрованих структур холдингового типу на мікро-, макро- та нанорівні, а також на агресивних методах розвитку й розширення майнового комплексу агрохолдингів наголошують О. Могильний та О. Ходаківська [8, с. 5-9]. Проблема контролю значної частини земель сільськогосподарського призначення агрохолдинговими формуваннями підкреслюють Ю. Лупенко та М. Кропивко [5]. Зокрема, специфічність застосовуваних холдинговими вертикально інтегрованими об'єднаннями методів зумовила формування монополії на ринку землі [9; 6, с. 142; 7; 5, с. 9]. За результатами порівняльної оцінки показників господарської діяльності трьох агрохолдингових об'єднань із показниками сільськогосподарських підприємств інших типів, проведеної авторським колективом на чолі із О. Морозом, доведено відносно невисокий рівень соціальної ефективності діяльності агрохолдингів [4], тоді як негативні ефекти від господарювання таких структур набувають все більшого масштабу.

Натомість А. Данкевич виділяє позитивний вплив агрохолдингів на соціальний розвиток села та теоретично обґрунтовує низку переваг, що забезпечують суттєво вищий економічний ефект їх господарювання порівно із дрібними товаровиробниками [3, с. 32-34]. Поряд із суто економічними перевагами саме цієї форми господарювання Л. Гриник доводить вагому роль досліджуваних аграрних бізнес-структур у забезпеченні продовольчої безпеки країни [2, с. 40]. Розвиток вертикальної інтеграції є

об'єктивною умовою розвитку аграрного сектору будь-якої країни, про що свідчать дослідження європейських та американських економістів-аграрників (Jeffery, 1993; Rehber, 2000; Hobbs, 2000; Hendrickson, 2018; Dorsey, 2009) [10-14].

Отже, питання впливу агрохолдингів на розвиток сільського господарства, аграрного сектору та економіки країни у цілому, на соціально-економічний та екологічний стан сільських територій достатньо глибоко досліджено вітчизняними науковцями. Однак частина висновків дослідників має бути підтверджена результатами кількісного обґрунтування на основі емпіричного аналізу значних за обсягами вибірових сукупностей. Обробки та дослідження великих масивів аналітичної інформації потребують й обґрунтування перспектив розвитку та визначення ймовірних майбутніх впливів вертикально інтегрованих аграрних бізнес-структур холдингового типу.

Чинним законодавством України агрохолдинги офіційно не виділено з-поміж інших організаційних форм господарювання і тому державними органами статистики аналітичні дані про них не збираються. До теперішнього часу недостатньо вивчено питання про реальну кількість сільськогосподарських підприємств, які входять до складу вертикально інтегрованих структур холдингового типу. Переважна більшість сучасних досліджень провадиться з урахуванням даних, узагальнених на верхніх рівнях агрохолдингових об'єднань. Водночас недостатньо вивченими залишаються питання діяльності саме сільськогосподарських виробників, які виступають системоформуючим елементом таких великих мережевих бізнес-структур, як агрохолдинги.

Мета статті - перевірити наукову гіпотезу про функціонування на території Житомирської області вертикально інтегрованих аграрних бізнес-структур та ідентифікувати особливості діяльності їхніх учасників.

Методологія дослідження. Особливістю проведення дослідження став аналіз діяльності не безпосередньо агрохолдингів, а сільськогосподарських підприємств Житомирщини, права власності на статутний капітал яких належать вертикально інтегрованим структурам холдингового типу. Досягнення поставленої мети здійснювалось у кількох етапів: 1) дослідження особливостей сільськогосподарського виробництва Жито-

мирщини як елемента вітчизняної системи сільського господарства (економіко-статистичний метод, метод порівняння); 2) теоретичне обґрунтування та емпіричне підтвердження присутності вертикально інтегрованих структур на території області (абстрактно-логічний метод); 3) визначення особливостей діяльності сільськогосподарських підприємств, які функціонують у складі вертикально інтегрованих структур холдингового типу (економіко-статистичний метод, метод порівняння).

Виклад основних результатів дослідження. Вертикально інтегровані структури холдингового типу - це складні ієрархічні бізнес-структури мережевого типу, яким характерні такі властивості, як: 1) об'єднання взаємозалежних господарюючих суб'єктів на основі прав власності, уздовж ланцюга створення доданої вартості; 2) єдиний центр керування; 3) замкнений господарський цикл, починаючи від самостійного ресурсного забезпечення і закінчуючи реалізацією; 4) чітка постановка спільної для всіх учасників об'єднання мети. Дослідженню питання діяльності агрохолдингових вертикально інтегрованих структур на території конкретної адміністративної області має передувати вивчення особливостей її сільськогосподарського виробництва та внеску в розвиток сільського господарства країни. Аналіз ролі Житомирської області у забезпеченні продовольчої безпеки країни ґрунтується на порівняльному аналізі частки ресурсів регіону в їх загальнонаціональних обсягах, з одного боку, та питомої ваги виготовленої продукції сільського господарства Житомирщини у загальному виробництві країни - з іншого. В основі такого підходу припущення, за яким внесок регіону в загальнодержавні ресурси має відповідати його внеску у виготовлений у цілому в країні кінцевий продукт. В іншому випадку суб'єкти агробізнесу досліджуваної адміністративної області або недостатньо продуктивні, або, навпаки, характеризуються високим рівнем ресурсовіддачі.

Вхідними параметрами моделі сільського господарства регіону обрано земельні ресурси (зокрема площа сільськогосподарських угідь), поголів'я ВРХ, трудові (чисельність найманих працівників у сільському господарстві) та капітальні (загальні витрати на виготовлення продукції сільського господарства) ресурси. Як результативні параметри використано, по-перше, показники валового збору зернових і зернобобових (зокрема кукурудзи на зерно), сої та ріпаку для рослинництва (на ці культури припадає 63 % посівних площ та близько 40 % вартості експорту), по-друге, обсяги виробництва яловичини і телятини у забійній масі й молока та, по-третє, валову продукцію сільського господарства загалом та по галузях рослинництва і тваринництва.

За переважною більшістю індикаторів ресурсного забезпечення підприємства Житомирської області входять до другої десятки загальноукраїнського рейтингу (табл. 1). Виняток становить лише питома вага регіону у поголів'ї ВРХ, оскільки скотарство належить до традиційних напрямів сільськогосподарського виробництва агрокліматичної зони, в якій розташована Житомирська область. Стрімким зниженням характеризується динаміка частки сільськогосподарських підприємств області у загальних витратах. У цілому за питомою вагою в загальнонаціональній площі сільськогосподарських угідь та трудових ресурсах Житомирська область посідає 16 та 17 місця (із 24 областей), відповідно. У першій десятці регіон перебуває за часткою поголів'я ВРХ. Водночас грошові ресурси, інвестовані у сільське господарство регіону в 2016 р. були найнижчими в Україні. Логічно припустити, що рейтинги Житомирської області за обсягами виробництва та валовою продукцією мають відповідати рейтингам за рівнем ресурсної забезпеченості. Перебуваючи на останніх позиціях за обсягами фінансування сільськогосподарського виробництва, виробники Житомирської області гіпотетично можуть значно поступатися іншим регіонами за результатами господарської діяльності.

1. Місце Житомирської області у ресурсному забезпеченні сільськогосподарських підприємств України

Показник	Рік					Абсолютне відхилення 2017 р. від 2013 р.
	2013	2014	2015	2016	2017	
Площа сільськогосподарських угідь						
Питома вага Житомирської області, %	6,3	6,3	7,3	3,6	3,6	-2,7
Рейтинг за питомою вагою	17	17	16	16	16	-1
Поголів'я ВРХ						
Питома вага Житомирської області, %	5,5	5,1	4,8	4,6	4,7	-0,8
Рейтинг за питомою вагою	9	9	9	9	9	0
Кількість найманих працівників у с.-г. підприємствах						
Питома вага Житомирської області, %	2,3	2,4	2,3	2,3	2,5	0,2
Рейтинг за питомою вагою	18	17	16	17	17	-1
Загальновиробничі витрати с.-г. підприємств						
Питома вага Житомирської області, %	2,0	2,2	2,3	0,2	...	-2,0
Рейтинг за питомою вагою	19	18	18	24	...	-19*

Примітка: ... - дані відсутні; * - відхилення 2016 р. від 2013 р.

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Стосовно обсягів виготовлення сільськогосподарської продукції у фізичному вираженні, то гіпотеза про відповідність вхідних і вихідних параметрів вірна для виробництва зернових і зернобобових культур, а також для ріпаку. Позиції Житомирщини в рейтингу за обсягами виробництва цих сільськогосподарських культур відповідають її місцю у рейтингу за площею сільськогосподарських угідь та кількістю найманих працівників (табл. 2). Однак за виробництвом сої та кукурудзи на зерно Житомирщина посідає лідируючі позиції. Зокрема, перебуваючи на 16 місці за площею сільськогосподарських угідь та на 24-му за питомою вагою інвестованих коштів, досліджуваний регіон другий у рейтингу за валовим збором сої і дев'ятий за виробництвом кукурудзи на зерно. Основна частка виробництва цих сільськогосподарських культур спрямовується на експорт. Крім того, область - найбільший виробник жита у країні, а у рейтингу за обсягами світового експорту Україна посідає 6 місце.

Отже, з одного боку, наявні підстави стверджувати, що сільське господарство Житомирської області спеціалізоване на вирощуванні експортоорієнтованих сільськогосподарських культур. Проте, з іншого боку, через дефіцит обігових коштів, який відмічають [1], недостатньо великі партії виготовленої продукції та відсутність необхідних об'єктів інфраструктури дрібні, середні, а інколи й великі сільськогосподарські підприємства не спроможні повною мірою забезпечити виконання всіх операцій у межах ланцюга створення доданої вартості (починаючи від самостійного ресурсного забезпечення виробничих процесів та закінчуючи транспортуванням і реалізацією кінцевому споживачеві). Саме тому можна припустити, що одним із базових елементів такого ланцюга, окрім сільськогосподарських виробників, є потужні вертикально інтегровані структури, зокрема агрохолдингові корпорації, а частина сільськогосподарських підприємств області, які вирощують зернові, сою, кукурудзу та ріпак, перебуває у структурі агрохолдингів.

2. Місце Житомирської області у виробництві сільськогосподарської продукції України

Показник	Рік					Абсолютне відхилення 2017 р. від 2013 р.
	2013	2014	2015	2016	2017	
Валовий збір зернових і зернобобових культур						
Питома вага Житомирської області, %	3,4	3,0	2,4	3,2	3,2	-0,2
Рейтинг за питомою вагою	16	17	17	16	16	0
Валовий збір жита						
Питома вага Житомирської області, %	10,9	10,8	12,6	16,0	17,3	6,4
Рейтинг за питомою вагою	3	3	3	1	1	-2

<i>Валовий збір кукурудзи на зерно</i>						
Питома вага Житомирської області, %	5,1	4,5	3,0	4,2	4,4	-0,7
Рейтинг за питомою вагою	10	10	12	10	9	-1
<i>Валовий збір сої</i>						
Питома вага Житомирської області, %	...	...	7,4	6,9	9,1	9,1
Рейтинг за питомою вагою	...	...	5	7	2	2
<i>Валовий збір ріпаку</i>						
Питома вага Житомирської області, %	2,8	2,6	2,8	2,0	3,1	0,3
Рейтинг за питомою вагою	17	17	15	15	15	-2
<i>Обсяг виробництва яловичини і телятини у забійній масі</i>						
Питома вага Житомирської області, %	2,4	2,2	4,1	4,2	4,3	1,9
Рейтинг за питомою вагою	15	17	10	10	8	-7
<i>Обсяг виробництва молока</i>						
Питома вага Житомирської області, %	4,6	3,8	5,4	5,5	5,3	0,7
Рейтинг за питомою вагою	7	15	4	4	5	-2*

Примітка: ... - дані відсутні; * - відхилення 2017 р. від 2015 р.

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Майже 43 % ріллі регіону припадає на посіви сої та кукурудзи на зерно. Рівень урожайності кукурудзи в області на 21 % більший за середньонаціональний, а урожайність сої приблизно така ж, як середня урожайність по Україні. Отже, значна площа ріллі у Житомирській області відведена під вирощування високорентабельних сільськогосподарських культур (кукурудзи, сої), урожайність яких у підприємствах регіону вища за середньонаціональну. Враховуючи це, рейтинг Житомирщини за загальною валовою продукцією рослинництва мав би бути вищим від рейтингу області за рівнем ресурсного забезпечення. Однак позиції регіону за питомою вагою валової продукції рослинництва аналогічні її частці в загальній площі сільськогосподарських угідь України (табл. 3). Тому можна припустити, що місцеві виробники втрачають значну частину доданої вартості та прибутків, створених

при вирощуванні сої й кукурудзи на зерно. Однією із ймовірних причин зазначеного може бути концентрація доданої вартості в агрохолдингових структурах та у трейдерів, які зазвичай зареєстровані за юридичною адресою, іншою від місця реєстрації сільськогосподарських виробників.

Стосовно тваринництва, то посідаючи дев'яте місце за поголів'ям ВРХ, сільськогосподарські підприємства Житомирської області забезпечують лідируючі позиції за вартістю виготовленої продукції тваринництва (4-те місце за молоком та 8-ме місце за яловичиною й телятиною). З огляду на зазначене, а також низький рівень забезпеченості сільськогосподарського виробництва капітальними ресурсами, можна стверджувати, що за ефективністю виробництва продукції скотарства Житомирська область - один із ключових суб'єктів забезпечення продовольчої безпеки населення держави.

3. Місце Житомирської області у виробництві сільськогосподарської продукції України

Показник	Рік					Абсолютне відхилення 2017 р. від 2013 р.
	2013	2014	2015	2016	2017	
Продукція сільського господарства						
Питома вага Житомирської області, %	3,3	3,5	3,4	3,7	4	0,7
Рейтинг за питомою вагою	17	18	17	15	13	-4
Продукція рослинництва						
Питома вага Житомирської області, %	3,1	3,4	3,1	3,5	4	0,9
Рейтинг за питомою вагою	17	17	17	15	16	-1
Продукція тваринництва						
Питома вага Житомирської області, %	3,7	3,8	4	4,2	4,1	0,4
Рейтинг за питомою вагою	12	12	10	9	9	-3

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

За більшістю видів сільськогосподарської продукції рослинництва урожайність в підп-

приємствах Житомирської області у 2018 р. вища за середньонаціональний рівень

(табл. 4). Найсуттєвішою виявилася різниця у рівнях урожайності овочів (17 %), жита (34 %) та кукурудзи на зерно (21 %). Водночас, поряд із достатньо високими результатами вирощування сільськогосподарських культур існує низка районів, у яких рівень урожайності в кілька разів нижчий за середній по області. Передусім це стосується Малинського (кукурудза на зерно та овочі), Романівського (жи-

то), Коростенського (ріпак), Овруцького (соя), Лугинського (ріпак) районів. Високі значення коефіцієнта та розмаху варіації рівнів урожайності свідчать про неоднорідність районів Житомирщини за рівнем рентабельності вирощування овочів, ріпаку, а також загалом зернових і зернобобових культур. Висока варіація районів області спостерігається за середнім надоем молока.

4. Ефективність виробництва в сільськогосподарських підприємствах Житомирської області, 2018 р.

Показник	Значення					
	середнє по Україні*	середнє по області	мінімальне по районах	максимальне по районах	розмах варіації по районах	коефіцієнт варіації, %
<i>Рівень урожайності, ц/га</i>						
Зернові і зернобобові, ц/га у т. ч.:	47,4	60,0	24,4	84,3	59,9	33,2
пшениця	37,3	42,5	23,7	62,6	38,9	26,5
жито	26,6	22,0	12,1	41,4	29,3	34,8
кукурудза на зерно	78,4	94,5	53,8	113,0	59,2	17,2
Соя	25,8	25,9	9,4	31,3	21,9	26,5
Ріпак	26,5	26,0	7,8	42,4	34,6	32,7
Овочі	214,3	467,0	40,0	750,2	710,2	89,6
<i>Продуктивність с.-г. тварин</i>						
Середня жива маса 1 голови ВРХ, яка була реалізована на забій, кг	376,0	326,0	170,0	456,0	286,0	25,1
Середня жива маса 1 свині, яка була реалізована на забій, кг	107,0	110,0	75,0	227,0	152,0	29,7
Середній надій від 1 корови, кг	6190,0	5623,0	1710,0	12447,0	10737,0	44,0

Примітка: * - за всіма категоріями виробників.

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Отже, головною гіпотезою, яку висунуто за результатами аналізу ресурсного забезпечення та ефективності використання ресурсів сільськогосподарськими підприємствами Житомирської області, стали два припущення, а саме: 1) на території регіону функціонують вертикально інтегровані структури холдингового типу; 2) ефективність виробничої діяльності (оцінена передусім показниками рівня урожайності) у підприємствах - учасниках агрохолдингів може бути вищою, ніж у сільськогосподарських підприємствах, які не є членами вертикально інтегрованих аграрних бізнес-структур холдингового типу.

Для підтвердження цієї гіпотези серед сільськогосподарських підприємств, які зареєстровані на території, виділено сільськогосподарські підприємства, права власності на статутний капітал яких викуплено вертикально інтегрованими структурами холдингового типу. У 2016 р. досліджено 611 сіль-

ськогосподарських підприємств (або 55,4 % від їх загальнообласної кількості), з-поміж яких 7,52 % входили до складу агрохолдингів; у 2017 р. - 810 підприємств (74,7 % генеральної сукупності), 4 % яких функціонували у складі об'єднань холдингового типу; у 2018 р. - 845 сільськогосподарських підприємств (70,7 % від загальної кількості в області), серед яких 5,6 % були учасниками агрохолдингових структур. У 2018 р. площа ріллі підприємств-членів об'єднань становила 164 тис. га, або 29 % площі всієї вибіркової сукупності та 16 % загальної площі ріллі Житомирської області.

Сільськогосподарські культури, на вирощуванні яких спеціалізуються вертикально інтегровані структури холдингового типу, належать до переліку культур із найвищою нормою прибутку на світових ринках. Як припущено вище, агрохолдингові об'єднання Житомирської області вирощують

здебільшого нішеві експортні культури, зокрема кукурудзу (29 % у загальній посівній площі всіх підприємств області), сою (25 %) та ріпак (24 % площі посіву) (табл. 5). Показово те, що значна частка посівів під соняшником, вирощування якого нетрадиційне для поліського регіону, припадає саме на агрохолдинги (18 %). У цілому в області на сою, кукурудзу та соняшник припадає 57 % посівних площ, тоді як частка відповідних культур у структурі посівів підприємств-членів агрохолдингових об'єднань становить 72 % (тобто на 26 % більше). Крім того, на підприємства-учасники вертикально інтегрованих структур холдингового типу припадає значна частка посівів льону (34 %), яка поступово зростає, і така тенденція корелює зі збільшенням світової ціни на льон.

Стосовно динаміки питомої посівної площі та валового збору сільськогосподарських культур області підприємствами-учасниками

агрохолдингів, то встановлено, що порівняно з 2016 р. у 2018 р. скорочення одночасно обох згаданих показників було характерне для кукурудзи, пшениці, озимих ріпаку і жита, вівса. Про недостатню ефективність виробництва соняшнику в підприємствах, які перебували у структурі агрохолдингів, свідчить одночасне збільшення питомої ваги посівної площі під цією культурою (на 6 %) та зменшення їх частки у виготовленому в Житомирській області насіння соняшнику (на 19 %). Протилежна тенденція характерна для сої, посівна площа якої в учасників агрохолдингових структур скоротилася на 7 %, а їхня питома вага у вирощеній в області сої, навпаки, збільшилася на 17 %. За всіма іншими культурами частки посівної площі та валового збору підприємств, які входять до складу вертикально інтегрованих структур холдингового типу, протягом останніх трьох років поступово зростали.

5. Динаміка питомої ваги посівної площі та валового збору сільськогосподарських культур у підприємствах-учасниках агрохолдингів у Житомирській області

С.-г. культура	Питома вага с.-г. площ області, яку обробляють підприємства, корпоративні права яких належать агрохолдингам			Питома вага валового збору в підприємствах, що входять до структури агрохолдингів, у загальній посівній площі		
	2016 ¹	2017 ²	2018 ³	2016 ¹	2017 ²	2018 ³
Кукурудза	52	44	29	45	41	30
Соя	27	38	25	24	34	28
Соняшник	17	20	18	21	22	17
Пшениця озима	37	20	16	31	19	17
Ріпак озимий	39	36	24	30	32	27
Жито озиме	26	2	3	15	3	2
Горох	0	13	10	0	12	12
Гречка	0	7	5	0	6	7
Картопля	0	19	15	0	17	16
Льон	23	42	34	24	53	29
Овес	6	5	5	6	5	5
Пшениця яра	2	3	1	10	2	3

Примітка: ¹ визначено за вибірковою сукупністю с.-г. підприємств, яка становить 55,7 % від обсягу генеральної сукупності; ² визначено за вибірковою сукупністю с.-г. підприємств, яка становить 74,7 % від обсягу генеральної сукупності; ³ визначено за вибірковою сукупністю с.-г. підприємств, яка становить 70,7 % від обсягу генеральної сукупності.

Джерело: Дані обробки первинної інформації підприємств Житомирської області.

Ефективність виробничої діяльності підприємств-учасників агрохолдингових структур досліджено шляхом зіставлення їх питомої ваги у площах посіву окремих сільськогосподарських культур із часткою валового збору таких підприємств у загальному валовому зборі області. Встановлено, що лише за соєю та ріпаком спостерігається суттєве перевищення (на 3 в. п.) частки площі відносно його валового збору. Питома ж вага посівної

площі льону менша за частку валового збору цих культур на 5 в. п. За іншими культурами різниця між зазначеними показниками несуттєва і коливається від -1 до 2 в. п.

Однією із ключових переваг підприємств, що входять до структури агрохолдингів, є вищий порівняно з іншими товаровиробниками рівень урожайності за більшістю сільськогосподарських культур (табл. 6). Передусім до таких культур належать зернові та

зернобобові (гречка, овес, озима та яра пшениця, кукурудза на зерно). За причину високої урожайності кукурудзи на зерно слугує насамперед доступ підприємств-учасників агрохолдингів до високоякісного насіннєвого матеріалу, широкозахватної ґрунтообробної та іншої техніки, високоефективних засобів захисту рослин. Такий доступ пов'язаний з метою вертикальної інтеграції - об'єднання учасників ланцюга створення доданої вартості, поглиблення їх

взаємодії та за рахунок цього мінімізація трансакційних витрат. Одним з елементів аграрних вертикально інтегрованих структур є саме виробники сировини і матеріалів, у тому числі насіння. Відтак, враховуючи вимоги до якості та кількості кінцевої продукції, насіннєві компанії намагаються максимально повно їх задовольнити, забезпечуючи підприємства, які входять до складу агрохолдингових об'єднань, насінням і садивним матеріалом потрібної якості.

6. Динаміка рівня урожайності сільськогосподарських культур у сільськогосподарських підприємствах Житомирської області

С.-г. культура	Рівень урожайності у підприємствах, які не входять у структуру агрохолдингів, ц/га			Рівень урожайності у підприємствах, які входять у структуру агрохолдингів, ц/га		
	2016 ¹	2017 ²	2018 ³	2016 ¹	2017 ²	2018 ³
Кукурудза	54	62	67	73	86	74
Соя	16	15	20	19	21	21
Соняшник	25	28	23	24	26	23
Пшениця озима	36	37	41	49	50	46
Ріпак озимий	24	21	31	30	22	33
Жито озиме	24	31	20	26	25	17
Горох	29	31	29	30	31	29
Гречка	9	11	12	13	9	14
Картопля	141	134	155	168	179	160
Льон	11	12	8	8	10	7
Овес	20	21	23	26	26	26
Пшениця яра	31	32	41	38	36	51

Примітка: ¹ визначено за вибірковою сукупністю с.-г. підприємств, яка становить 55,7 % від обсягу генеральної сукупності; ² визначено за вибірковою сукупністю с.-г. підприємств, яка становить 74,7 % від обсягу генеральної сукупності; ³ визначено за вибірковою сукупністю с.-г. підприємств, яка становить 70,7 % від обсягу генеральної сукупності.

Джерело: Дані обробки первинної інформації підприємств Житомирської області.

На нашу думку, саме можливостями використовувати насіння сучасних високопродуктивних сортів пояснюється суттєвий розрив між урожайністю пшениці ярої у підприємствах, які входять до структури агрохолдингів, та у виробників, що офіційно не належать до їх учасників. Агрохолдингові структури врахували досвід гречаної кризи 2011 р., після якої за рахунок використання високопродуктивних сортів та вдосконалення технології виробництва було досягнуто значно вищу порівняно з іншими виробниками урожайність гречки (складної для вирощування сільськогосподарської культури).

Водночас урожайність таких стратегічно важливих для експортоорієнтованих агрохолдингових об'єднань сільськогосподарських культур як соя та ріпак у підприємствах, що входять до складу агрохолдингів, практично не відрізняється від середньої урожайності інших сільськогосподарських підприємств.

Низький рівень урожайності жита в підприємствах у структурі агрохолдингів пояснюється тим, що вирощування цієї культури потребує максимально уважного підходу до вибору місця розташування полів та технології виробництва. Дотримання цієї умови проблематичне при великомасштабному виробництві та розгалуженій системі управління агрохолдингів. Тому продуктивність посівів жита значно вища у середніх і малих сільськогосподарських підприємствах регіону.

За останні три роки у підприємствах-учасниках агрохолдингових об'єднань спостерігалось зменшення рівня урожайності озимого жита (на 34 %), озимої пшениці (на 6,1 %), льону (на 12,5 %), картоплі (на 4,8 %) та соняшнику (на 4,2 %). Водночас у сільськогосподарських підприємствах, які офіційно не входили до структури агрохолдингів, знизився рівень урожайності лише трьох сільськогосподарських культур, а саме:

льону (на 27,8%), жита озимого (на 16,7 %) і соняшнику (на 8 %). Результати порівняльної оцінки дають підстави стверджувати, що урожайність в агрохолдингових структурах характеризується вищою еластичністю до зовнішніх та внутрішніх викликів порівняно із виробниками, які не входять до складу об'єднань холдингового типу.

На відміну від загальноприйнятої думки, що агрохолдингові об'єднання спеціалізуються лише на виробництві продукції рос-

линництва, в Житомирській області у 2018 р. функціонувало 15 агрохолдингів, у структуру яких входило 66 сільськогосподарських підприємств, що здійснюють виробництво продукції тваринництва (табл. 7). До галузей тваринництва, які економічно цікаві вітчизняним об'єднанням холдингового типу, належать свиноводство (майже 30 % поголів'я Житомирської області), бджільництво (11,1 % бджолоосімей) та скотарство (10,6 % поголів'я ВРХ).

7. Питома вага поголів'я тварин агрохолдингів у загальному поголів'ї Житомирської області, %

С.-г. тварини	С.-г. підприємства, які:		Питома вага поголів'я агрохолдингів у загальному поголів'ї області, %
	не входять до структури агрохолдингів	входять у структуру агрохолдингів	
ВРХ	25788	2755	10,6
Свині	15151	4445	29,3
Вівці	5500	18	0,33
Коні	963	138	14,3
Кролі	6	-	-
Кури-несучки	162702	-	-
Бройлери	95783	-	-
Індики	353	-	-
Перепілки	250	-	-
Бджоли	1781	197	11,1

Примітка: дані за 2016-2017 рр. не збиралися.

Джерело: Дані обробки первинної інформації підприємств Житомирської області.

Відносно виробництва молока слід зазначити, що саме на підприємства, що входять в структуру агрохолдингів, припадає 18,4 % виготовленого на Житомирщині молока (1939 т з 10 712 т молока). Отже, у 2018 р. аграрні підприємницькі структури холдингового типу почали розширювати свою спеціалізацію і перенаправляти значний фінансовий ресурс у галузь тваринництва. Такий вектор зміни виробничої структури зумовлений сучасними потребами ринку, адже постійне скорочення поголів'я сільськогосподарських тварин усіх видів призводить до суттєвого збільшення ціни на продукти тваринного походження. Для прикладу індекс зростання цін на молоко в Україні на 1-2 % вищий за світовий.

Висновки. 1. Вертикально інтегровані структури холдингового типу - це складні ієрархічні бізнес-структури мережевого типу, яким характерні такі властивості: 1) об'єднання взаємозалежних господарюючих суб'єктів на основі прав власності вздовж ланцюга створення доданої вартості; 2) єдиний центр керування; 3) замкнений господарський цикл, починаючи від самостійного ресурсного забезпечення і закінчуючи реалізацією; 4) чітка

постановка спільної для всіх учасників об'єднання цілі.

2. У результаті проведеного аналітичного дослідження ресурсного забезпечення та показників ефективності виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств Житомирської області теоретично обґрунтовано та перевірено гіпотезу про функціонування на території регіону вертикально інтегрованих аграрних об'єднань, до структури яких входить частина сільськогосподарських товаровиробників області.

3. Підтверджено наукову гіпотезу, за якою на території Житомирської області функціонують вертикально інтегровані аграрні бізнес-структури. Зокрема, емпірично встановлено, що 16 % загальної площі ріллі Житомирської області обробляється підприємствами, які входять до складу агрохолдингових об'єднань. Здебільшого вони спеціалізуються на вирощуванні таких експорторієнтованих сільськогосподарських культур, як кукурудза (29 % загальної посівної площі всіх сільськогосподарських підприємств), соя (25 %) та ріпак (24 % посівної площі). Характерною особливістю діяльності агрохолдингових об'єднань на території області є диверсифі-

кація їх діяльності. Так, окрім виробництва продукції рослинництва на учасників вертикально агрохолдингових інтегрованих структур припадає 30 % поголів'я свиней Житомирської області, 11,1 % бджолосімей та 10,6 % поголів'я ВРХ регіону.

4. Результати порівняльного аналізу підприємств, які входять до структури агрохолдингових об'єднань, та інших сільськогосподарських підприємств дають підстави стверджувати, що рівень урожайності за більшістю сільськогосподарських культур (особливо за зерновими і зернобобовими) у підприємств-учасників вертикально інтегрованих бізнес-структур вищий порівняно із урожайністю в інших виробників. Відповідні відхилення коливаються від 3 % за соєю до 24 % за ярою пшеницею.

5. У подальших дослідженнях основну увагу необхідно зосередити на дослідженні трьох аспектів, пов'язаних із діяльністю агрохолдингових структур як у цілому в Украї-

ні, так і у конкретних регіонах (наприклад, у Житомирській області). По-перше, важливо ідентифікувати основні чинники, які впливають на рішення агрохолдингів щодо: 1) пріоритетних напрямів сільськогосподарського виробництва на конкретних територіях; 2) доцільності викупу прав власності сільськогосподарських підприємств у конкретних регіонах (районах, адміністративних областях). По-друге, важливо виявити фактори, що визначають спеціалізацію вертикально інтегрованих структур холдингового типу. І, по-третє, доцільно математично обґрунтувати, як саме присутність корпорацій холдингового типу впливає на основні індикатори сталого розвитку сільських територій. Для проведення такого аналізу необхідно застосовувати сучасні методи економетричного аналізу із залученням потужних математично орієнтованих програмних продуктів, призначених для проведення глибоких статистичних досліджень.

Список бібліографічних посилань

1. Аврамчук Л. А., Дзюменко О. О. Сучасні проблеми кредитування аграрних товаровиробників. *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 24. С. 327-333. URL : http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/24_2018_ukr/57.pdf (дата звернення: 11.09.2019).
2. Гриник Л. В. Діяльність агрохолдингів в Україні та їхній вплив на розвиток сільського господарства. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*. 2016. Вип. 1 (20). С. 35-43.
3. Данкевич А. Є. Роль агрохолдингів у соціально-економічному розвитку села. *Агросвіт*. 2011. № 12. С. 30-35.
4. Деякі оцінки діяльності агрохолдингів на фоні інших типів сільськогосподарських підприємств / О. В. Мороз, В. М. Семцов, Г. С. Кукель та ін. *Економічний аналіз*. 2015. Т. 21, № 2. С. 163-168.
5. Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Економіка АПК*. 2013. № 7. С. 5-21.
6. Маринченко О. О. Економічні аспекти функціонування агрохолдингів в Україні. *Облік і фінанси АПК*. 2010. № 3. С. 139-143.
7. Мартин А. Захист економічної конкуренції у сільськогосподарському землекористуванні: переваги і недоліки агрохолдингів. *Землепорядний вісник*. 2010. № 8. С. 26-32.
8. Могильний О. М., Ходаківська О. В. Вплив агрохолдингів на розвиток аграрного сектора країни. *Економіка та держава*. 2017. № 6. С. 4-9.
9. Нечитайло В. Запровадження ринкового обігу землі в сучасній Україні: ризик становлення земельної монополії агрохолдингів. *Проблеми країн Центральної та Східної Європи* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 2. С. 171-179.
10. Dorsey S., Boland M. The Impact of Integration Strategies on Food Business Firm Value. *Journal of Agricultural and Applied Economics*. 2009. № 41,3. P. 585-598.
11. Hendrickson M.K., James H.S., Heffernan W. Vertical Integration and Concentration in US Agriculture. In: Thompson P., Kaplan D. (eds) *Encyclopedia of Food and Agricultural Ethics*. Springer, Dordrecht, 2018. PP. 1-10.
12. Hobbs, J.E. Closer vertical coordination in agri-food supply chain: a conceptual framework and some preliminary evidence. *Supply Chain Management*. 2000. № 5 (3). P. 131-142.

References

1. Avramchuk, L.A. & Dziumentko, O.O. (2018). Suchasni problemy kredyтування ahrarnykh tovarovyrobnykiv [Modern problems of crediting of agricultural producers]. *Infrastruktura rynku*, 24, pp. 327-333. Retrieved from: http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/24_2018_ukr/57.pdf [In Ukrainian].
2. Hrynyk, L.V. (2016). Diialnist ahrokholdynhiv v Ukrainy ta yikhniy vplyv na rozvytok silskoho hospodarstva [Activity of agro-holdings in Ukraine and their impact on agricultural development]. *Visnyk Shidnoievropeiskoho universytetu ekonomiky i menedzhmentu*, 1 (20), pp. 35-43 [In Ukrainian].
3. Dankevych, A.Ye. (2011). Rol ahrokholdynhiv u sotsialno-ekonomichnomu rozvytku sela [The role of agro-holdings in the social and economic development of the country]. *Agrosvit*, 12, pp. 30-35 [In Ukrainian].
4. Moroz, O.V., Semtsov, V.M., Kukel, H.S., & Mandziuk, N.F. (2015). Deiaki otsinky diialnosti ahrokholdynhiv na foni inshykh typiv silskohospodarskykh pidpriemstv [Some estimates of agricultural holdings activities against the background of other types of agricultural enterprises]. *Ekonomichnyi analiz*, Vol. 21, 2, pp. 163-168 [In Ukrainian].
5. Lupenko, Yu.O. & Kropyvko, M.F. (2013). Ahrokholdynhy v Ukraini ta posylennia sotsialnoi spriamovanosti yikh diialnosti [Agro-holdings in Ukraine and social orientation focus of their activity]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 5-21 [In Ukrainian].
6. Marynchenko, O.O. (2010). Ekonomichni aspekty funktsionuvannya ahrokholdynhiv v Ukraini [Economic aspects of agro-holdings' functioning in Ukraine]. *Oblik i finansy APK*, 3, pp. 139-143 [In Ukrainian].
7. Martyn, A. (2010). Zakhyst ekonomichnoi konkurentsii u silskohospodarskomu zemlekorystuvanni: perevahy i nedoliky ahrokholdynhiv [Protecting economic competition in agricultural land use: advantages and disadvantages of agro-holdings]. *Zemlevporiadnyi visnyk*, 8, pp. 6-32 [In Ukrainian].
8. Mohylnyi, O.M. & Khodakivska, O.V. (2017). Vplyv ahrokholdynhiv na rozvytok aharneho sektora krainy [Impact of agricultural holdings on the development of the agricultural sector of the country]. *Ekonomika ta derzhava*, 6, pp. 4-9 [In Ukrainian].

13. Jeffery T. J. Lamont Horizontal and Vertical Integration in Agricultural Marketing Systems. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*. 1993. Vol. 4, Iss. 2. P. 41-65.
14. Rehber R. Vertical Coordination in the Agro-Food Industry and Contract Farming: A Comparative Study of Turkey and the USA. *Food Marketing Policy Center*. 2000. Research Report № 52.

9. Nechytailo, V. (2011). Zaprovdzhennia rynkovoho obihu zemli v suchasni Ukraini: ryzyk stanovlennia zemelnoi monopolii ahrokhodnyhiv [Introduction of land market circulation in modern Ukraine: the risk of formation a land monopoly of agricultural holdings]. *Problemy krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zb. nauk. pr.*, 2, pp. 171-179 [In Ukrainian].
10. Dorsey, S. & Boland, M. (2009). The impact of integration strategies on food business firm value. *Journal of Agricultural and Applied Economics*, 41 (3), pp. 585-598 [In English].
11. Hendrickson, M.K., James, H.S., & Heffernan, W. (2018). Vertical integration and concentration in US agriculture. P. Thompson & D. Kaplan, (Eds.). *Encyclopedia of Food and Agricultural Ethics*. (pp. 1-10). Springer, Dordrecht [In English].
12. Hobbs, J.E. (2000). Closer vertical coordination in agri-food supply chain: a conceptual framework and some preliminary evidence. *Supply Chain Management*, 5 (3), pp. 131-142 [In English].
13. Lamont, Jeffery T.J. (1993). Horizontal and vertical integration in agricultural marketing systems. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, Vol. 4, Issue 2, pp. 41-65 [In English].
14. Rehber, R. (2000). Vertical coordination in the agro-food industry and contract farming: a comparative study of Turkey and the USA. *Food Marketing Policy Center, Research Report No. 52*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/23516762_Vertical_coordination_in_the_agro-food_industry_and_contract_farming_A_comparative_study_of_Turkey_and_the_USA [In English].

Zinchuk T.O., Nykoliuk O.M., Pyvovar P.V. Features of functioning of vertically integrated business structures of holding type in the agrarian sector

The purpose of the article is to test the scientific hypothesis that vertically integrated agrarian business structures operate in Zhytomyr region and identify features of their participants' activities.

Research methods. Achieving this goal was carried out in several stages, which include the following: 1) study of features of agricultural production in Zhytomyr region as an element of the domestic agricultural system (economic and statistical methods, comparison method); 2) theoretical justification and empirical confirmation of functioning of vertically integrated structures in the region (abstract logical method); 3) determination of features of agricultural enterprises functioning as a part of vertically integrated holding-type structures (economic-statistical method, comparison method).

Results results. Features of agriculture in Zhytomyr region were identified and those that are evidence for functioning of agricultural holding structures in the region were highlighted. It has been proved that the majority of indicators of production efficiency in agricultural enterprises conducting their business as a part of holding-type agrarian associations are higher than those of other producers. Priority areas of specialisation of participants in vertically integrated structures were identified, and comparative analysis of efficiency of their production with efficiency of other agricultural producers was carried out.

Elements of scientific novelty. The authors determined types of agricultural activity and evaluated production efficiency of agricultural enterprises in Zhytomyr region, which belong to vertically integrated structures of the holding type.

Practical significance. The results obtained are basis for forecasting directions and rates for development of agro-holding associations in the territory of Ukraine and modelling their effects on activities of other agricultural enterprises, rural development and national economy. *Tabl.: 7. Refs.: 14.*

Keywords: vertically integrated structure of holding type; agro-holding; agricultural enterprise; agrarian business structure; agrarian sector.

Zinchuk Tetyana Oleksiyivna - doctor of economic sciences, professor, head of the department of international economic relations and European integration, Zhytomyr National Agroecological University (7, Staryi bld., Zhytomyr)
E-mail: zintshuk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5143-2394>

Nykoliuk Olha Mykolaivna - doctor of economic sciences, associate professor (docent), deputy head of the study and research centre of informational technologies, Zhytomyr National Agroecological University (7, Staryi bld., Zhytomyr)
E-mail: nykolyukolya@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1705-3606>

Pyvovar Petro Viktorovych - candidate of economic sciences, associate professor (docent) of the department of international economic relations and European integration, Zhytomyr National Agroecological University (7, Staryi bld., Zhytomyr)
E-mail: symon-pyvovar@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-7668-2552>

Зинчук Т.А., Никольюк О.Н., Пывовар П.В. Особенности функционирования вертикально интегрированных бизнес-структур холдингового типа в аграрном секторе

Цель статьи - проверить научную гипотезу о функционировании на территории Житомирской области вертикально интегрированных аграрных бизнес-структур и идентифицировать особенности деятельности их участников.

Методика исследования. Достижение поставленной цели осуществлялось в несколько этапов: 1) исследование особенностей сельскохозяйственного производства Житомирщины как элемента отечественной системы сельского хозяйства (экономико-статистические методы, метод сравнения); 2) теоретическое обоснование и эмпирическое подтверждение функционирования вертикально интегрированных структур на территории области (абстрактно-логический

метод); 3) определение особенностей деятельности сельскохозяйственных предприятий, функционирующих в составе вертикально интегрированных структур холдингового типа (экономико-статистический метод, метод сравнения).

Результаты исследования. Определены особенности сельского хозяйства Житомирской области и выделены те из них, которые служат свидетельством функционирования агрохолдинговых структур в регионе. Обосновано, что большинство показателей эффективности хозяйственной деятельности в сельскохозяйственных предприятиях, входящих в состав аграрных объединений холдингового типа, выше, чем у других производителей. Идентифицированы приоритетные направления специализации участников вертикально интегрированных структур, проведен сравнительный анализ эффективности их производства с эффективностью деятельности других сельскохозяйственных производителей.

Элементы научной новизны. Определены направления сельскохозяйственной деятельности и оценена эффективность производства сельскохозяйственных предприятий Житомирской области, входящих в состав вертикально интегрированных структур холдингового типа.

Практическая значимость. Полученные результаты выступают базой для прогнозирования направлений и темпов развития агрохолдинговых объединений на территории Украины и моделирования их влияния на деятельность других сельскохозяйственных предприятий, на развитие сельских территорий и на национальную экономику в целом. Табл.: 7. Библиогр.: 14.

Ключевые слова: вертикально интегрированная структура холдингового типа; агрохолдинг; сельскохозяйственное предприятие; аграрная бизнес-структура; аграрный сектор.

Зинчук Татьяна Алексеевна - доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой международных экономических отношений и европейской интеграции, Житомирский национальный агроэкологический университет (г. Житомир, Старый бульвар, 7)

E-mail: zintshuk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5143-2394>

Николук Ольга Николаевна - доктор экономических наук, доцент, заместитель руководителя учебно-научного центра информационных технологий, Житомирский национальный агроэкологический университет (г. Житомир, Старый бульвар, 7)

E-mail: nikolyukolya@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1705-3606>

Пывовар Пётр Викторович - кандидат экономических наук, доцент кафедры международных экономических отношений и европейской интеграции, Житомирский национальный агроэкологический университет (г. Житомир, Старый бульвар, 7)

E-mail: symon-pyvovar@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-7668-2552>

Стаття надійшла до редакції 16.08.2019 р.

Фахове рецензування: 02.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Зінчук Т. О., Николук О. М., Пивовар П. В. Особливості функціонування вертикально інтегрованих бізнес-структур холдингового типу в аграрному секторі. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 19 – 30.

*

УДК 331.101.262

JEL Classification: Q1

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909030>

Л.І. МИХАЙЛОВА, доктор економічних наук, професор
Л.В.КОРЕНІВСЬКА, аспірант*

Еволюційні засади розвитку виробництва продукції коноплярства в Україні

Мета статті - викласти еволюційні засади розвитку виробництва продукції коноплярства за період від початку минулого століття до теперішнього часу; виявити та оцінити фактори, що зумовили найсуттєвіший вплив на її розвиток; визначити роль наукового забезпечення розвитку галузі коноплярства і місця Інституту луб'яних культур НААН у створенні унікальних ненаркотичних сортів технічних конопель та відродженні галузі.

Методика дослідження. За методологічну основу дослідження слугували положення економічної й інституціональної теорій та системного аналізу. Етапи розвитку галузі вирощування конопель виокремлено з використанням історичного підходу і на засадах формально-логічного аналізу. Роль наукового забезпечення в ефективному виро-

* Науковий керівник - Л.І. Михайлова, доктор економічних наук, професор.

© Л.І. Михайлова, Л.В.Коренівська, 2019

метод); 3) определение особенностей деятельности сельскохозяйственных предприятий, функционирующих в составе вертикально интегрированных структур холдингового типа (экономико-статистический метод, метод сравнения).

Результаты исследования. Определены особенности сельского хозяйства Житомирской области и выделены те из них, которые служат свидетельством функционирования агрохолдинговых структур в регионе. Обосновано, что большинство показателей эффективности хозяйственной деятельности в сельскохозяйственных предприятиях, входящих в состав аграрных объединений холдингового типа, выше, чем у других производителей. Идентифицированы приоритетные направления специализации участников вертикально интегрированных структур, проведен сравнительный анализ эффективности их производства с эффективностью деятельности других сельскохозяйственных производителей.

Элементы научной новизны. Определены направления сельскохозяйственной деятельности и оценена эффективность производства сельскохозяйственных предприятий Житомирской области, входящих в состав вертикально интегрированных структур холдингового типа.

Практическая значимость. Полученные результаты выступают базой для прогнозирования направлений и темпов развития агрохолдинговых объединений на территории Украины и моделирования их влияния на деятельность других сельскохозяйственных предприятий, на развитие сельских территорий и на национальную экономику в целом. Табл.: 7. Библиогр.: 14.

Ключевые слова: вертикально интегрированная структура холдингового типа; агрохолдинг; сельскохозяйственное предприятие; аграрная бизнес-структура; аграрный сектор.

Зинчук Татьяна Алексеевна - доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой международных экономических отношений и европейской интеграции, Житомирский национальный агроэкологический университет (г. Житомир, Старый бульвар, 7)

E-mail: zintshuk@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5143-2394>

Николук Ольга Николаевна - доктор экономических наук, доцент, заместитель руководителя учебно-научного центра информационных технологий, Житомирский национальный агроэкологический университет (г. Житомир, Старый бульвар, 7)

E-mail: nikolyukolya@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1705-3606>

Пывовар Пётр Викторович - кандидат экономических наук, доцент кафедры международных экономических отношений и европейской интеграции, Житомирский национальный агроэкологический университет (г. Житомир, Старый бульвар, 7)

E-mail: symon-pyvovar@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-7668-2552>

Стаття надійшла до редакції 16.08.2019 р.

Фахове рецензування: 02.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Зінчук Т. О., Николук О. М., Пивовар П. В. Особливості функціонування вертикально інтегрованих бізнес-структур холдингового типу в аграрному секторі. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 19 – 30.

*

УДК 331.101.262

JEL Classification: Q1

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909030>

Л.І. МИХАЙЛОВА, доктор економічних наук, професор
Л.В.КОРЕНІВСЬКА, аспірант*

Еволюційні засади розвитку виробництва продукції коноплярства в Україні

Мета статті - викласти еволюційні засади розвитку виробництва продукції коноплярства за період від початку минулого століття до теперішнього часу; виявити та оцінити фактори, що зумовили найсуттєвіший вплив на її розвиток; визначити роль наукового забезпечення розвитку галузі коноплярства і місця Інституту луб'яних культур НААН у створенні унікальних ненаркотичних сортів технічних конопель та відродженні галузі.

Методика дослідження. За методологічну основу дослідження слугували положення економічної й інституціональної теорій та системного аналізу. Етапи розвитку галузі вирощування конопель виокремлено з використанням історичного підходу і на засадах формально-логічного аналізу. Роль наукового забезпечення в ефективному виро-

* Науковий керівник - Л.І. Михайлова, доктор економічних наук, професор.

© Л.І. Михайлова, Л.В.Коренівська, 2019

щуванні конопель визначено на основі аналізу й синтезу, а також абстрактно-логічного аналізу. Емпіричні дослідження процесу виробництва конопель проведено за допомогою порівняльного, системного та графічного аналізу.

Результати дослідження. Розглянуто процеси виробництва конопель за останні сто років на території України та рівень його наукового забезпечення. Узагальнено етапи становлення і розвитку промислового виробництва конопель, визначено й проаналізовано фактори, що мали значний як позитивний, так і негативний вплив на розвиток цієї галузі. Обґрунтовано необхідність всебічної державної підтримки розвитку виробництва конопель, що слугує не тільки сировиною для багатьох галузей економіки, а й незаперечним конкурентоспроможним товаром на світовому ринку, «валютою» України. Наголошено на важливості наукової підтримки розвитку коноплярства; визначено роль Інституту луб'яних культур НААН у створенні унікальних сортів конопель: зокрема, ненаркотичних, а також сортів енерго- та насінневого використання з високим вмістом олійних речовин. Окреслено досягнення та перспективи подальшого розвитку виробництва та переробки конопель.

Елементи наукової новизни. Викладено авторське бачення етапів розвитку галузі коноплярства на теренах України, надано характеристику їх організаційно-економічних засад та особливостей на кожному з етапів. Доведено важливість наукового забезпечення щодо успішного розвитку виробництва та переробки продукції коноплярства. Підтверджується значення Інституту луб'яних культур НААН та його вчених у виведенні перспективних сортів конопель: безнаркотичних, з підвищеним вмістом олії, з одночасним дозріванням рослин культури.

Практична значущість. Щоб відродити та поживити виробництво продукції коноплярства, необхідно враховувати його особливості на різних етапах історичного розвитку. Важливо посилити державну підтримку розвитку досліджуваної галузі та регулювати інституційне середовище для вирощування та поглибленої переробки конопель в Україні. Ефективне виробництво продукції коноплярства можливо лише за умови його обґрунтованого наукового забезпечення: використання новітніх сортів конопель та сучасних технологій при їх вирощуванні й переробці. Табл.: 1. Рис.: 2. Бібліогр.: 11.

Ключові слова: еволюція; розвиток конопельної промисловості; промислові коноплі; сорти; насіння конопель; переробка; канабіс; Інститут луб'яних культур НААН.

Михайлова Любов Іванівна - доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту, Сумський національний аграрний університет (м. Суми, вул. Г. Кондратьєва, 160)

E-mail: lmikhaylova@yahoo.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2628-5094>

Коренівська Людмила Вікторівна - аспірант кафедри менеджменту, Сумський національний аграрний університет (м. Суми, вул. Г. Кондратьєва, 160)

E-mail: jene-aurr@ukr.net

Постановка проблеми. Зростаючий попит на продукцію коноплярства як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках зумовив бурхливий розвитку галузі коноплярства у світі: стрімко збільшуються посівні площі конопель та обсяги виробництва волокна й насіння, активізується робота наукових установ із виведення конкурентоспроможних сортів конопель енергетичного, насінневого, безнаркотичного напрямів. Останніми роками значно активізувалася робота зі створення ненаркотичних сортів конопель медичного напрямку використання з підвищеним вмістом канабідіолу. Варто наголосити, що продукція коноплярства забезпечує сировиною текстильну, будівельну, целюлозно-паперову, харчову, фармацевтичну, косметичну галузі, а також широко використовується в автомобіле- та машинобудуванні. Поки у всьому світі розширюються посіви конопель, в Україні ситуація прямо протилежна: в 2016 р. було посіяно 3,5 тис. га, в 2017-му – 2,7 тис. га, а в 2018 р. – тільки 1,5 тис. га [6].

Дослідження показують, що проблеми розвитку цієї галузі в Україні знаходяться поза увагою урядовців, економістів-аграрників, а бізнес-структури застерігають щодо неврегульованості інституційного середовища та обмежених можливостей комплексно переробляти коноплі. Тому внаслідок державної

незацікавленості в розвитку виробництва продукції коноплярства у країні відсутня підтримка галузі у вигляді дотацій на вирощування та переробку технічних конопель. При цьому розробка нормативно-правової бази щодо легалізації діяльності з використання наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у наукових та навчальних цілях знаходиться на початковій стадії. Ряд наведених факторів зумовлює стрімке скорочення посівів та подальшу втрату країною ринків збуту продукції коноплярства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку галузі коноплярства в Україні в історичній ретроспективі присвячені роботи В.А. Вергунова, С.Б. Скорченко [2], О. Репецького [10]. Роль та необхідність наукового забезпечення вирощування конопель доведена в наукових працях Р.Н. Гілязетдінова, Л.М. Жуплатова, Ю.В. Мохера [4], а ґрунтовне викладення питань сортового забезпечення галузі здійснено Г.І. Кириченко, В.Г. Вировець, І.М. Лайко, С.В. Міщенко [3]. Утім аспекти еволюції та трансформаційних змін організаційно-економічних засад виробництва продукції коноплярства залишаються недостатньо дослідженими та потребують узагальнення та переосмислення.

Мета статті - викласти еволюційні засади розвитку виробництва продукції коноплярс-

тва за період від початку минулого століття до теперішнього часу; виявити та оцінити фактори, що зумовили найсуттєвіший вплив на її розвиток; визначити роль наукового забезпечення розвитку галузі коноплярства і місця Інституту луб'яних культур НААН у створенні унікальних ненаркотичних сортів технічних конопель та відродженні галузі.

Методологія дослідження. Методологічною основою дослідження слугували положення економічної й інституціональної теорій та системного аналізу. Етапи розвитку галузі вирощування конопель виокремлено з використанням історичного підходу і на засадах формально-логічного аналізу. Роль наукового забезпечення в ефективному вирощуванні конопель визначено на основі аналізу й синтезу, а також абстрактно-логічного аналізу. Емпіричні дослідження процесу виробництва конопель проведено за допомогою порівняльного, системного та графічного аналізу.

Виклад основних результатів дослідження. Загальновідомо, що упродовж багатьох тисячоліть коноплі задовольняють потреби людини в їжі, матеріалах для одягу, облаштуванні житла, є основою лікарських препаратів і сировини для технічних потреб. Розкопки свідчать, що народи, які населяли територію сучасної України, використовували різні вироби з конопляної сировини понад чотирьох тисячоліть тому. Зокрема, знахідки археологів, що датуються періодом трипільської культури, свідчать про високий рівень конопляного ткацтва, а конопляна сировина була основою трикотажного виробництва.

Центром внутрішньої і зовнішньої торгівлі був Київ. Саме торговці першими завезли в місто насіння рослини з тим, щоб продавати його українським селянам для культивування на території з родючими ґрунтами і сприятливим теплим кліматом. Максимально прийнятними для цього з незапам'ятних часів вважалися ґрунти в сучасних Полтавській, Сумській та Черкаській областях. У зв'язку з тим, що в регіоні коноплі виростали практично всюди, а продукти їх переробки були однією з основних статей доходів місцевих селян, одне з міст Полтавської області й досі називається Лубни. У кінці XIX ст. побутувала приказка у селян: «Хлібець - для себе, а конопельки - для царя», тобто коноплі вирощувалися, в основному, для сплати податків до держави.

Із розвитком комерційних відносин сформувалися центри торгівлі як сировиною, так і продуктами переробки. На початку XVIII ст. вектор торгівлі українським конопляним товаром був сфокусований на північному і північно-західному напрямку Російської імперії [10]. Після скасування кріпосного права і, особливо, після столипінських земельних реформ у виробництво активно почали впроваджуватися технології глибокої переробки конопель, з'явилися перші ознаки індустріалізації праці в коноплепереробній галузі.

Україна спочатку входила до складу царської Росії, потім до складу СРСР [11], тому еволюцію розвитку галузі коноплярства необхідно розглядати в нерозривному зв'язку з економічним становищем цих країн (таб.).

Розвиток галузі коноплярства

Роки	Площа посівів, тис. га	Історична довідка
Кінець XIX ст.	835,0	у Російській імперії коноплярство було поширено у 72 губерніях. Найбільші посівні площі знаходилися в центральних областях - Орловська, Курська, Чернігівська, Пензенська та ін.
1900-1913	743,0	Від початку XX ст. площі конопель поступово скорочуються. За 13 років на 110 тис. га
1918-1922	222,9	У цей період селяни вимушені вирощувати картоплю, яка забезпечувала стабільний продовольчий ресурс в умовах гострої нестачі продуктів харчування в післяреволюційний період
1927	900,0	Завдяки новій економічній політиці (НЕП) почалося активне відновлення народного господарства. Площі посівів конопель охоплюють майже 900 тис. га (77,2% від світових площ, валовий збір волокна досягає 70% світового)
1928	966,0	Росія посідає перше місце у світі за площею посівів конопель - 966 тис. га
1950-1956	560,0-620,0	Найбільші площі посівів конопель зосереджені в Орловській, Горьківській, Курській, Пензенській областях, Мордовській, Чуваській, Башкирській та Татарській АРСР

1958	203,0	Внаслідок значного розширення посівних площ кукурудзи площі посівів конопель починають скорочуватися. У 1958 р. держава скасувала грошову надбавку за понадпланову здачу державі конопель і встановила єдині закупівельні ціни. Ці нововведення призвели до різкого скорочення посівних площ конопель
1965-1971	300,0	У 1961 р. СРСР ратифікував Конвенцію ООН «Про наркотичні засоби», згідно з якою коноплі, як сільськогосподарська культура, оголошені поза межами законного обробітку, оскільки вважалися потенційним джерелом психоактивних речовин - канабіноїдів
1985	До 100,0	Тенденція до скорочення посівних площ конопель зберігається. Рішенням Ради Міністрів СРСР вирощування конопель на території країни заборонено
1990	До 10,5	На початку 90-х років площа посівів конопель не перевищувала 10,5 тис. га
1995-2011	До 0,43	Площі посівів на території України скоротилися до 0,4 тис. га
2012	0,65	22 серпня 2012 р. прийнято постанову Уряду № 800. Основними стимулами для відновлення виробництва стали скасування спеціальних дозволів на вирощування технічних сортів конопель та попит на зовнішніх ринках на насіння цієї культури. На законодавчому рівні в Україні дозволено використовувати коноплі тільки в промислових цілях

Джерело: Складено авторами за [1, 2, 7, 10, 11].

Під час проведення досліджень В.А. Вергунов виділив п'ять історичних етапів розвитку промислового коноплярства [2]. Перший етап - це монополія Російської імперії (1906-1916 рр.) у світовому коноплярстві. У Росії під посівними площами цієї культури знаходилося 80%, з яких 30% припадало на Україну. Але вже перед Першою світовою війною промисловий напрям коноплярства під тиском низьких цін скоротився до рівня споживчого, що, відповідно, вплинуло на зменшення посівних площ. Зниження ринкових цін зумовлено: ввезенням нових волокнистих матеріалів з інших країн; розширенням посівних площ більш вигідних з економічної точки зору культур (таких як картопля, соняшник, цукровий буряк); віддаленістю прядивних заготівельних центрів від центрів експорту (Кенінсберг), що збільшувало витрати на доставку до 10%. Отже, коноплі перестали бути вигідною ринковою культурою.

Другий етап - занепад коноплярства внаслідок соціальних зрушень (1917-1927 рр.). Після Жовтневої революції в країні різко погіршилося виробництво продукції технічних культур, що були значною статтею експортних прибутків. Особливо згубно вплинув на коноплярство декрет Раднаркому від 27 жовтня 1917 р. про продовольче забезпечення міст, за яким дозволялося реквізувати всі приватні запаси продовольства. Потреба в продуктах харчування й високі ціни на них змусили селян відмовитися від виснажливої праці з вирощування і переробки конопель

та переорієнтуватися на більш оплачувані та менш трудомісткі культури (наприклад, хлібні злаки, картопля). Ще однією з причин занепаду коноплярства в цей період виявилася відсутність налагоджених ринків збуту продукції. Жодна з галузей сільського господарства не мала стількох посередників на шляху від виробника до споживача, як коноплярство. Тому у 20-х роках в організації збуту значне місце відводилося кооперації. Передбачалося, що відтік посередницького капіталу сприятиме розвитку коноплярства на основі самостійності тих, хто безпосередньо вирощує коноплі. Однак об'єктивні причини стали на заваді розвитку коноплярства: дублювання різними установами порядку збору прядива від населення, ізолюваність виробників від центрів його споживання, труднощі з транспортуванням тощо.

Третій етап - це відновлення коноплярства в часи масової колективізації та планового управління сільськогосподарським виробництвом (1928-1940 рр.). У 1928 р. почали створювати спеціальні організаційні системи коноплярської кооперації. Вони включали: низову (первинну) ланку - 2-3 села; районне виробничо-збутове об'єднання коноплярів (вторинна ланка), що спиралося на мережу юридичних пайовиків (товариств і колгоспів), а сфера його діяльності поширювалася в межах одного або двох адміністративних районів; третьою ланкою були обласні об'єднання коноплярів («Обласний союз коноплярів»), що спиралося на районні

об'єднання. Завершальною ланкою було об'єднання коноплярів - «Льоноцентр». Втім суцільна колективізація коноплярства на штовхнулася на труднощі, пов'язані з недостатнім опануванням агротехніки, первинної обробки конопель на волокно, браком технічної бази для переходу від примітивних форм ведення господарства до більш вдосконалених.

Четвертий етап - характеризується як занепад коноплярства внаслідок Другої світової війни та активізації заходів щодо його відновлення (1941-1953 рр.). До війни коноплярство було найбільш відсталою галуззю сільського господарства, а через війну взагалі занепадо. Повоєнне відродження коноплярства розпочалося після 1946 р. Для прискореного відновлення та подальшого зростання виробництва конопель пленум ЦК ВКП(б) 1947 р. постановив збільшити посівні площі під середньоросійськими та південними коноплями, сіяти їх винятково по зяблевій оранці (починаючи з 1948 р.) і лише рядковим способом; збирати й обмолочувати - збиральними машинами та молотарками. Також була вказівка поліпшити селекційну роботу з метою виведення нових сортів конопель, високоврожайних як на волокно, так і на насіння; розширити мережу насінницьких колгоспів і радгоспів. Із кінця 1949 р. встановлено максимальні, а з 1953 р. - тверді закупівельні ціни на продукцію коноплярства.

П'ятий етап - скорочення посівних площ конопель, зменшення валового збору волокна та насіння (1954-1991 рр.). Заходи щодо стабілізації й оздоровлення галузі не дають належного ефекту. Незважаючи на підвищену потребу легкової, харчової та інших галузей народного господарства у сировині коноплярства площі посівів згаданої культури на кінець 1955 р. зменшуються. Це відбувається внаслідок збігу в часі визрівання конопель та зернових. На хлібних жнивях були зайняті всі колгоспники, тож на збирання конопель завжди бракувало робочих рук. Коноплезаводи для первинної переробки трести конопель були не в змозі переробити всю тресту з урожаю. Колгоспи не мали достатньої кількості відповідних машин і сушарок, тому чимало трести залишалося на другий рік не переробленою, що призводило до збитків. У 1956-1965 рр. посіви конопель залишилися в основному тільки в пів-

нічно-східних районах Чернігівської та Сумської областей, де ця культура ще до революції мала промислове значення.

У 60-х роках у коноплярстві основну увагу приділяли застосуванню агротехнічних заходів, спрямованих на підвищення урожайності. Рівень механізації збиральних робіт та матеріальна зацікавленість колгоспників отримати якісну продукцію впливали на прибутковість вирощування конопель (рис. 1). Побудована лінія тренду свідчить про різке зростання рівня прибутковості виробництва продукції коноплярства у середині 60-х років.

Важливою умовою збільшення врожайності конопель виступає насінництво, якому на той час приділялася значна увага. Вже з 1965 р. у Лубенському районі Полтавської, Кагарлицькому районі Київської областей було запроваджено новий порядок забезпечення господарств насінням. Науковці Все-союзного науково-дослідного інституту луб'яних культур провели у 1966 р. семінар для представників конопленасінницьких станцій. Представники галузі мали змогу ознайомитися з досягненнями науки в галузі насінництва, опанувати методику визначення посівних якостей насіння.

У 60-х роках активно запроваджуються основи використання економіко-математичних методів при аналізі рентабельності конопель; більше уваги приділяється матеріальним і моральним стимулам; вводиться гарантована оплата праці у колгоспах. Упродовж 1971-1988 рр. площу конопель в СРСР було скорочено від 187,3 до 71,9 тис. га (або в 2,6 раза); різко зменшено площу посівів конопель на насіння; урожайність волокна, стебел та насіння у цей період відзначилися нестабільністю (рис. 2).

Значно знизилися плани закупівель волокна, стебел і насіння у 1981-1985 рр. Все це призвело до значного обмеження виробництва волокна на коноплезаводах країни: від 90,9 тис. т у середньому за 1971-1975 рр. до 47,9 тис. т у 1988 р. На коноплезаводах не спостерігається підвищення виходу звичайного і довгого волокна. Причиною цієї ситуації стала відсутність істотних змін у технології приготування трести. Наявні цехи використовувалися лише на 14-15% потужності. До того ж перероблялася сировина, з якої одержували продукцію низької якості - сланку тресту. Її питома вага в загальному обсязі заготівель перевищувала 90%.

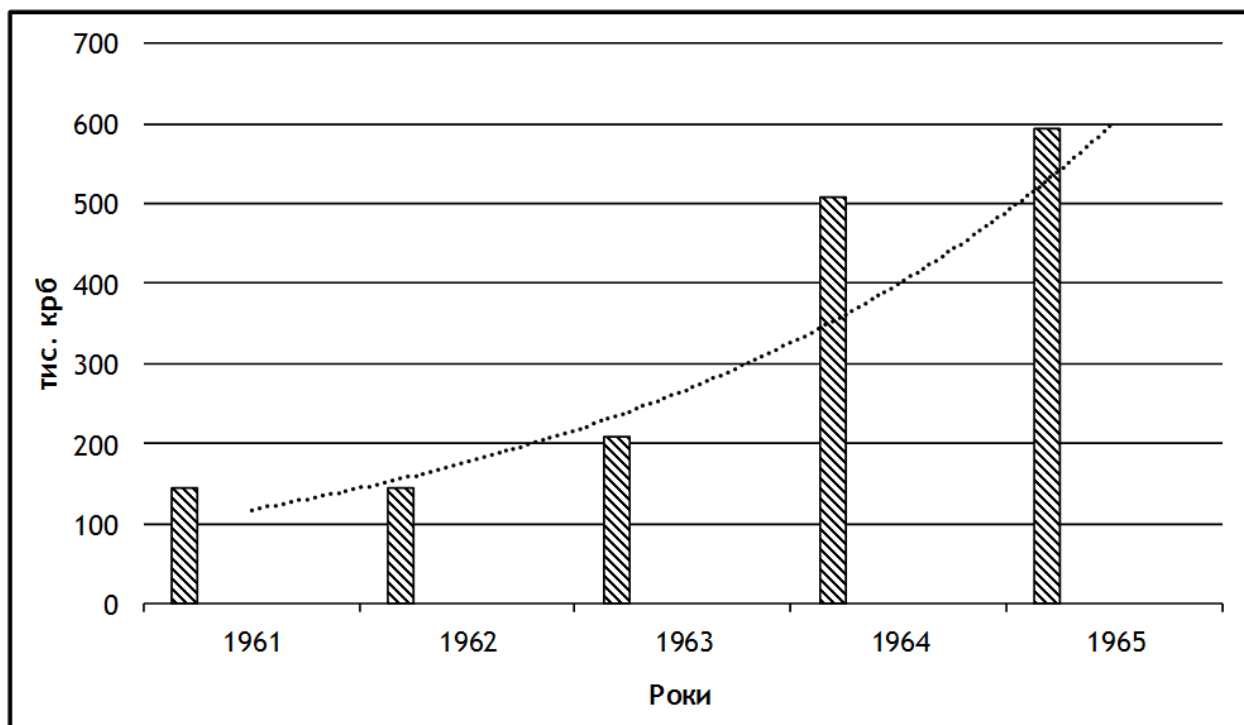

Рис. 1. Рівень прибутковості вирощування конопель, 1961-1965 рр.

Джерело: Складено за даними [2].

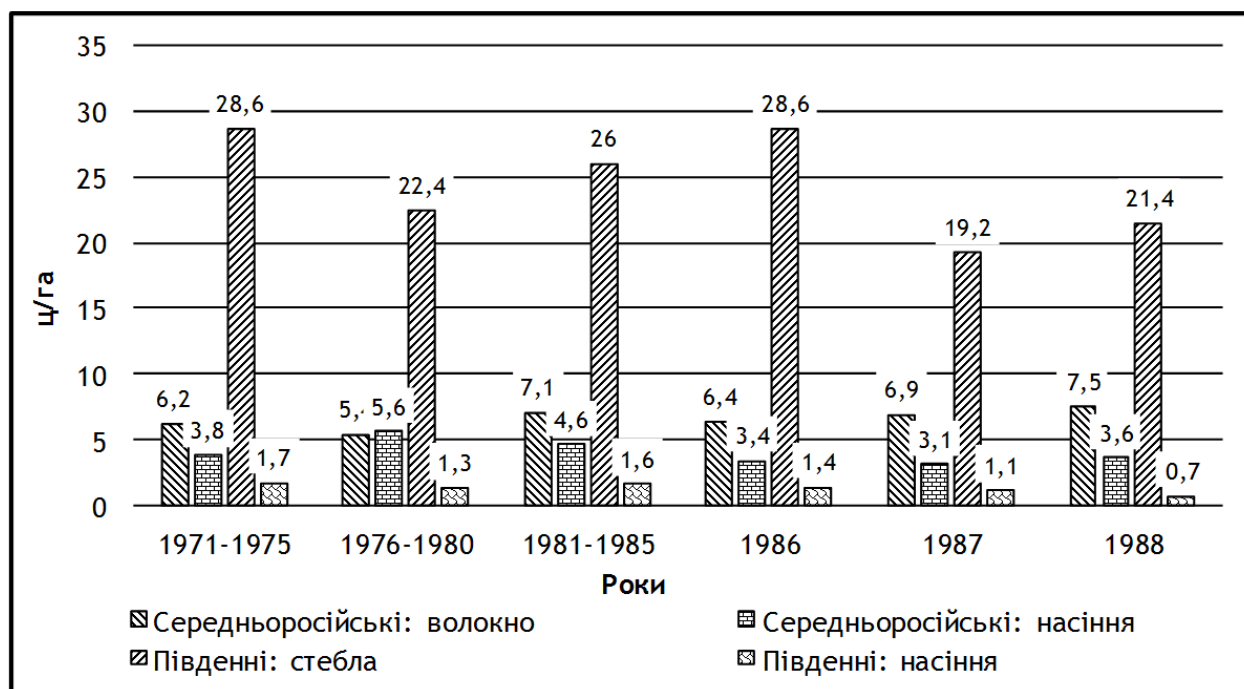

Рис. 2. Урожайність волокна, стебел та насіння в зонах середньоросійського та південного коноплесіяння в Україні, 1971-1988 рр.

Джерело: Складено за даними [2].

Вжиті заходи щодо стабілізації й оздоровлення галузі коноплярства (підвищення цін на коноплепродукцію у 1981 і 1983 р., введення 50% надбавки до ціни за перевищення середньорічного рівня закупівель і т.ін.) не стимулювали зростання виробництва та якості продукції.

Разом із тим до визначених В.А. Вергуновим п'яти етапів видається за необхідне додати шостий і сьомий. Шостий етап - занепад галузі коноплярства на території України (1992-2010 рр.). Цей період означився різким скороченням посівних площ: від 3,2 тис. га у 1995 р. до 0,26 тис. га у 2009 р.

До основних причин занепаду виробництва конопель слід віднести: відсутність ефектної державної підтримки галузі; негативний для сільгоспвиробників диспаритет цін на матеріально-технічні ресурси та сільгосппродукцію, який стихійно встановився в Україні, що призвело до фінансового банкрутства виробників; високий рівень зносу основних засобів виробництва, обладнання та засобів механізації, який перевищував 70-80%; відсутність машинобудівних підприємств з виготовлення спеціалізованих машин і обладнання для вирощування, збирання та переробки конопель [9].

Сьомий етап - відродження галузі коноплярства (з 2012 р.). Значну роботу з відродження галузі в Україні провели члени Асоціації «Українські технічні коноплі». Так, 22.08.2012 р. була прийнята постанова № 800 [8], в якій надано визначення поняття «технічні коноплі»: це сорти, які не мають наркоефекту, тобто вміст психоактивних речовин (тетрогідрокарбонатів) не перевищує 0,08%. Крім того, за умови дотримання ліцензійних вимог вирощування конопель посіви не підлягають обов'язковій охороні [1]. Основними стимулами для відновлення виробництва стали: скасування спеціальних дозволів на вирощування технічних конопель, а також зростаючий попит на зовнішніх ринках на насіння цієї культури.

Еволюція розвитку галузі коноплярства в Україні нерозривно пов'язана з історією створення Інституту луб'яних культур НААН у м. Глухові Сумської області, започаткованого на базі Української дослідної станції прядивних культур в 1931 р. Становлення й оформлення у Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур (ВНДІЛК) відбулося в 1944 р. та закріпилася назва - «Лубінститут». Основне його завдання полягало у створенні та впровадженні у виробництво на території СРСР нових високопродуктивних сортів луб'яних культур (конопель, кенафу, джуту) та розробці технологій і машин для їх збирання, обмолоту й первинної переробки.

Досліджуючи еволюцію розвитку галузі коноплярства доходимо висновку, що велике значення для ефективності її ведення, окрім інституційних, організаційних, технічних, мають технологічні аспекти вирощування рослин та селекційні особливості. Саме рівень наукового забезпечення зумовлюють прибутковість галузі коноплярства.

Тому одним із найважливіших напрямів діяльності наукової установи було створення однодомних конопель замість дводомних. Адже рослини однодомних конопель дозрівають одночасно, забезпечуючи одноразове механізоване збирання врожаю на насіння й волокно. Вперше було виведено сорт, рослини якого дозрівають одночасно - ОСО-72. У 1973 р. відділ селекції ВНДІ луб'яних культур у межах заходів боротьби з наркоманією розпочав виведення ненаркотичних сортів, що згодом стало пріоритетним завданням у коноплярстві. А вже у 1973-1980 рр. розроблено теоретично-методичні основи селекції конопель зі зниженим вмістом канабіноїдів (наркотичних речовин), створено перші сорти однодомних конопель зі зниженим вмістом основного компонента канабіноїдів - тетрагідроканнабінолу. На цей період припадає і спад виробництва продукції коноплярства, спричинений розвитком альтернативного синтетичного волокна, світовими кризовими явищами і недосконалим вітчизняним законодавством щодо вирощування конопель як наркотичної рослини.

Незважаючи на спад виробництва конопель, Україна стала світовим лідером у вирішенні наукових проблем їхньої селекції. Українські вчені створили однодомні, скоростиглі, високопродуктивні сорти конопель із високим вмістом волокна у стеблі та без наркотичних властивостей. Завдяки методиці відбору за прямими ознаками на волокнистість селекціонерами інституту були створені нові сорти конопель Глухівські 1, Глухівські 10, ЮС-6, ЮС-9 та інші, вміст волокна у яких становить 25-30% [1].

Селекціонерами створено однодомний сорт конопель ЮСО-1, впровадження якого дозволило значно скоротити частку ручної праці на збиральних роботах і розпочати розроблення нових високопродуктивних машин для механізованого збирання конопель. Впровадження цих сортів дозволило в багатьох країнах світу зняти заборону на вирощування конопель. Удосконалення методів селекції та вдале використання нового вихідного матеріалу проявилось у створенні нових високопродуктивних сортів однодомних конопель, таких як ЮСО-31, ЮСО-37, ЮСО-42, ЮСО-45, у яких вміст ТГК доведено до мінімуму.

Наступним успішним етапом селекції конопель стало занесення до Реєстру сортів

рослин, придатних для поширення в Україні нового сорту Вікторія, який поєднує високу продуктивність та повну відсутність ТГК. Нині у Державному сортовипробуванні знаходяться два сорти конопель: Глухівські 85 - сорт енергетичного напрямку використання (урожайність біомаси понад 12,0 т/га за підвищеного вмісту волокна - 32,0-34,0%) і Миколайчик - сорт насінневого напрямку використання з високою олійністю насіння 35,0-38,0% та урожайністю насіння до 1,5-1,7 т/га [7].

Два сорти конопель української селекції занесено до Каталогу сортів ЄС, чотири - Канади, чотири - Російської Федерації, один - Уругваю, чотири сорти проходять випробування у США, Польщі та Італії. Для збереження генетичного різноманіття виду *Cannabis sativa* L. в Інституті луб'яних культур НААН створена й підтримується Національна колекція конопель, яка налічує 470 сортозразків із 27 країн та є однією з найбільших у світі. Кращі колекційні зразки використовуються для створення нових високопродуктивних сортів як батьківські форми для гібридизації [5, с. 4].

Висновки. Маючи величезний економічний потенціал, виробництво продукції коноплярства в Україні нині знаходиться на початковому етапі розвитку. Аналізуючи еволюційні засади розвитку коноплярства за останні 100 років, можна виділити кілька етапів становлення цієї галузі:

1) 1906-1916 рр. - монополія Російської імперії у світовому коноплярстві. Росія займає 80% світових площ посіву конопель, з яких 30 % припадає на Україну;

2) 1917-1927 рр. - занепад коноплярства внаслідок соціальних зрушень;

3) 1928-1940 рр. - відновлення коноплярства в часи масової колективізації та планового управління сільськогосподарським виробництвом;

4) 1941-1953 рр. - занепад коноплярства внаслідок Другої світової війни та заходи щодо його відновлення;

5) 1954-1991 рр. - скорочення посівних площ конопель, зменшення валових зборів волокна та насіння. Заходи щодо стабілізації й оздоровлення галузі не дають належного економічного ефекту;

6) 1992-2011 рр. - занепад галузі коноплярства. Площа посівів конопель досягла

критичного мінімуму в 2009 р. і становила 0,26 тис. га;

7) 2012-2019 рр. - відродження галузі коноплярства пов'язане із скасуванням спеціальних дозволів на вирощування конопель та зростаючий попит на зовнішніх ринках на насіння згаданої культури.

Оцінюючи значення наукового забезпечення виробництва продукції коноплярства та роль Інституту луб'яних культур НААН, слід вказати, що саме вченими останнього вперше у світі було створено сорти: одночасно дозріваючих, а пізніше однодомних конопель, що дозволило механізувати процес їхнього збирання; конопель із високим вмістом волокна, що забезпечило збільшення його виробництва у 2,0-2,5 рази; однодомних конопель із відсутністю наркотичних властивостей (ОСО-31, Золотоніські 11, Золотоніські 15, Глера, Гляна та ін.) і повною відсутністю наркотичних сполук (Вікторія, Ніка), що посприяло поверненню конопель на поля ЄС, Канади та інших країн після заборони їх культивування; однодомних конопель із високою насінневою продуктивністю, стабільною ознакою однодомності й повною відсутністю наркотичних сполук (Глесія) та з високим вмістом волокна і урожайністю стебел (Глухівські 51), що посприяло суттєвому нарощуванню виробництва насіння і забезпечило можливість використання технічних конопель як альтернативного джерела енергії.

Разом із тим варто зазначити, що з 2016 р. розпочато дослідження з розроблення теоретичних основ створення ненаркотичних сортів конопель медичного напрямку використання з підвищеним вмістом канабідіолу. Створення безнаркотичних сортів конопель, удосконалення технологій їх збирання і переробки та часткова гармонізація законодавчої бази забезпечили динамічний розвиток галузі коноплярства в останнє десятиліття. Проте відсутність машинобудівних підприємств із виготовлення машин й обладнання для вирощування, збирання та переробки конопель, заводів із переробки коноплесировини та їх віддаленість від сільгоспвиробників, досить заплутане й громіздке нормативно-правове забезпечення, різке коливання цін на продукцію на внутрішньому і зовнішніх ринках стримують розвиток цієї галузі.

Список бібліографічних посилань

1. Бойко Г., Тихосова А., Кутасов А. Технічні коноплі: перспективи розвитку ринку в Україні. URL : [http://tr.knteu.kiev.ua/files/2018/01\(25\)/11.pdf](http://tr.knteu.kiev.ua/files/2018/01(25)/11.pdf).
2. Вергунов В. А., Скорченко С. Б. Коноплярство в Україні: Історичні аспекти розвитку. Погляд у минуле. Проблеми сьогодення. Перспективи : монографія / Укр. акад. аграр. наук, Центр. наук. с.-г. б-ка. Київ : Нора-Прінт, 2002. 154 с.
3. Використання світового генофонду посівних конопель при створенні сортів однодомної форми / Кириченко Г. І., Вировець В. Г., Лайко І. М., Міщенко С. В. / 36. наук. праць. Луб'яні та технічні культури. Суми. 2015. Вип. 4 (9). 184 с.
4. Гілязетдінов Р. Н., Жуплатов Л. М., Мохер Ю. В. Наукове забезпечення галузей льонарства і коноплярства. Луб'яні та технічні культури : зб. наук. праць. Суми. 2014. Вип. 3 (8). 155 с.
5. Каталог української колекції конопель (*Cannabis sativa* L.): характеристика зразків за комплексом морфологічних, біологічних і технологічних ознак / Вировець В. Г., Кириченко Г. І., Лайко І. М. та ін.; ДСЛК ІСГПС НААН. Суми : ПКП «Еллада - S», 2012. 28 с.
6. Коренівська Л. В. Стан та перспективи виробництва продукції коноплярства в Україні в контексті євроінтеграції. Національний менеджмент в умовах інтеграційних та глобалізаційних викликів : монографія / за наук. ред. д.е.н., проф. Л. І. Михайлової. Суми : ФОП Литовченко Є.Б., 2019. 314 с.
7. Олексєєнко В. К. За покликом серця. До 75-річчя від дня народження Павла Арсентійовича Голобородька. Науково-популярне видання. Київ, 2017.
8. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України № 800 від 22 серпня 2012 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2012-p>.
9. Проблеми і перспективи розвитку галузей льонарства та коноплярства : Постанова Міжнар. наук.-практ. конф. URL : <http://res.in.ua/postanova-mijnarodnoyi-naukovo-praktichnoyi-konferenciyi--prob.html>.
10. Репецький О. Історія української коноплі. URL : <https://www.ar25.org/node/29906>.
11. Серков В. А. История коноплеводства в России. URL : <https://cyberleninka.ru/article/v/istoriya-konoplevodstva-v-rossii>.

References

1. Boiko, H., Tykhusova, A., & Kutasov, A. (2018). Tekhnichni konopli: perspektyvy rozvytku rynku v Ukraini [Technical hemp: prospects for market development in Ukraine]. *Tovary i rynky*, 1, pp. 110-120. Retrieved from: [http://tr.knteu.kiev.ua/files/2018/01\(25\)/11.pdf](http://tr.knteu.kiev.ua/files/2018/01(25)/11.pdf) [In Ukrainian].
2. Verhunov, V.A. (2002). *Konopliarstvo v Ukraini: Istorychni aspekty rozvytku. Pohliad u mynule. Problemy sohodennia. Perspektyvy: monohrafiia* [Hemp farming in Ukraine: historical aspects of development. Looking back. Problems of today. Perspectives: monograph]. V.A. Verhunov & S.B. Skorchenko (Eds.). Ukr. akad. ahrar. nauk, Tsentr. Nauk. s.-h. b-ka. Kyiv: Nora-Print [In Ukrainian].
3. Kyrychenko, H.I., Vyrovets, V.H., Laiko, I.M., & Mishchenko, S.V. (2015). Vykorystannia svitovoho henofondu posivnykh konopel pry stvorenni sortiv odnodomnoi formy [The use of the world gene pool of sowing hemp in the creation of varieties of monoecious form]. *Zb. nauk. prats. Lubiani ta tekhnichni kultury*, 4 (9). Sumy: Vydavnychi budynok "Ellada" [In Ukrainian].
4. Hiliazetdinov, R.N., Zhuplatov, L.M., & Mokher, Yu.V. (2014). Naukove zabezpechennia haluzei lonarstva i konopliarstva [Scientific support of the flax and hemp industries]. *Lubiani ta tekhnichni kultury: zb. nauk. prats*, 3 (8). Sumy: Vydavnychi budynok "Ellada" [In Ukrainian].
5. Vyrovets, V.H., Kyrychenko, H.I., Laiko, I.M., et al. (2012). *Kataloh ukrainskoi kolektsii konopel (Cannabissativa L.): kharakterystyka zrazkiv za kompleksom morfolohichnykh, biolohichnykh i tekhnolohichnykh oznak* [Catalogue of the Ukrainian cannabis collection (Cannabissativa L.): characterization of specimens by a complex of morphological, biological and technological features]. Sumy: PKP "Ellada - S" [In Ukrainian].
6. Korenivska, L.V. (2019). *Stan ta perspektyvy vyrobnytstva produktii konopliarstva v Ukraini v konteksti yevrointehratsii. Natsionalnyi menedzhment v umovakh intehratsiinykh ta hlobalizatsiinykh vyklykiv: monohrafiia* [State and prospects for the hemp production in Ukraine in context of the European integration. National management in terms of integration and globalization challenges: monograph]. L.I. Mykhailova (Ed.). Sumy: FOP Lytovchenko Ye.B. [In Ukrainian].
7. Oleksieienko, V.K. (2017). *Za poklykom sertsia. Do 75 richchia vid dnia narodzhennia Pavla Arsentiiovycha Holoborodka. Naukovo-populiarnе vydannia* [To the 75th anniversary of Pavel Arsentiiovich Goloborodko's birthday. Popular science publication]. Kyiv [In Ukrainian].
8. Pro vnesennia zmin do deiakykh postanov Kabinetu ministriv Ukrainy №800 vid 22 serpnia 2012 r. [On amendments to some resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 22.08.2012, No. 800]. *Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy". VR Ukrainy*. Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2012-p>. [In Ukrainian].
9. Postanova Mizhn. nauk.-prakt. konf. "Problemy i perspektyvy rozvytku haluzei lonarstva ta konopliarstva" [Resolution of the inter. research practice conf. "Problems and prospects of development of flax and hemp industries"]. (2016). *Res.in*. Retrieved from: <http://res.in.ua/postanova-mijnarodnoyi-naukovo-praktichnoyi-konferenciyi--prob.html> [In Ukrainian].
10. Repetskyi, O. (2015). *Istoriia ukrainskoi konopli* [History of Ukrainian hemp]. *Narodnyi Ohliadach*. Retrieved from: <https://www.ar25.org/node/29906> [In Ukrainian].
11. Serkov, V.A. (2018). *Istoriia konoplevodstva v Rossii* [History of the hemp production in Russia]. *Cyberleninka*. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/v/istoriya-konoplevodstva-v-rossii> [In Russian].

Mikhailova L.I., Korenivska L.V. Evolutionary fundamentals for the hemp production development in Ukraine

The purpose of the article is to present evolutionary foundations for the hemp production development from the beginning of the last century to the present, to identify and assess factors that caused the biggest impact on its development as well as to determine a role of scientific support for the hemp industry development and a place of the Institute of Bast Crops of the NAAS of Ukraine in the creation of unique non-narcotic varieties of industrial hemp and revival of the industry.

Research methods. The methodological basis of the study is provisions of economic theory, institutional theory and system analysis. Development stages of the hemp industry were identified using a historical approach and were based on a formal logical analysis. The role of scientific support in the effective cultivation of hemp was determined on basis of analysis and synthesis, as well as abstract logical analysis. Empirical studies of the hemp production process were carried out using comparative, systemic and graphical analysis.

Research results. The hemp production processes over the past hundred years on the territory of Ukraine and level of its scientific support were investigated. Formation and development stages of the industrial hemp production were summarized, and factors that had a decisive positive and negative impact on the development of this industry were identified and analysed. It was substantiated a necessity of comprehensive state support for the development of the hemp production, which is not only a raw material for many sectors of the economy, but also an undeniable competitive product in the world market, the "currency" of Ukraine.

The importance of scientific support for the development of the hemp industry was emphasized, and role of the Institute of Bast Crops of the National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine was determined in the creation of unique hemp varieties, in particular, non-narcotic, as well as varieties of energy and seed usage with a high content of oil substances. Achievements and prospects for further development of the hemp production and processing were determined.

Elements of scientific novelty. The author's vision on the development stages of the hemp industry on the territory of Ukraine was presented and their organizational and economic foundations and features at each stage were characterized. The importance of scientific support in the successful development of production and processing of hemp products was proved. It was confirmed the importance of the Institute of Bast Crops of the NAAS of Ukraine and its scientists in confirming the development of promising non-narcotic cannabis varieties of high oil content with the simultaneous maturation of crop plants.

Practical significance. In order to revive and revitalize the production of hemp breeding, it is necessary to take into account its features at various stages of historical development. It is important to strengthen state support for the development of the hemp industry and improve the institutional environment for the cultivation and development of advanced processing of hemp in Ukraine. Efficient hemp production is possible only if it is based on sound scientific support: usage of the latest hemp varieties and modern technologies in their cultivation and processing. Tabl.: 1. Figs.: 2. Refs.: 11.

Keywords: evolution; development of the hemp industry; industrial hemp; varieties; hemp seeds; processing; cannabis; Institute of Bast Crops of the NAAS of Ukraine.

Mykhailova Liubov Ivanivna - doctor of economic sciences, professor, professor of the department of management, Sumy National Agrarian University (160, Herasya Kondratieva st., Sumy)

E-mail: lmikhaylova@yahoo.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2628-5094>

Korenivska Liudmyla Viktorina - postgraduate student of the department of management, Sumy National Agrarian University (160, Herasya Kondratieva st., Sumy)

E-mail: jene-aurr@ukr.net

Михайлова Л.И., Коренівська Л.В. Еволюційні основи розвитку виробництва продукції коноплеводства в Україні

Цель статьи - изложить эволюционные основы развития производства продукции коноплеводства за период от начала прошлого века до настоящего времени; выявить и оценить факторы, обусловившие наиболее существенное влияние на его развитие; определить роль научного обеспечения развития коноплеводства и места Института лубяных культур НААН в создании уникальных ненаркотических сортов технической конопли и возрождении отрасли.

Методика исследования. Методологической основой исследования послужили положения экономической и институциональной теорий и системного анализа. Этапы развития отрасли выращивания конопли выделены с использованием исторического подхода и на основе формально-логического анализа. Роль научного обеспечения в эффективном выращивании конопли определена на основе анализа и синтеза, а также абстрактно-логического анализа. Эмпирические исследования процесса производства конопли проводились с помощью сравнительного, системного и графического анализа.

Результаты исследования. Рассмотрены процессы производства конопли за последние сто лет на территории Украины и уровень его научного обеспечения. Обобщены этапы становления и развития промышленного производства конопли, определены и проанализированы факторы, которые оказавшие значительное как положительное, так и отрицательное влияние на развитие этой отрасли. Обоснована необходимость всесторонней государственной поддержки развития производства конопли, что служит не только сырьем для многих отраслей экономики, но и неоспоримым конкурентоспособным товаром на мировом рынке, «валютой» Украины. Подчеркнута важность научной поддержки развития коноплеводства; определена роль Института лубяных культур НААН в создании уникальных сортов конопли: в частности, ненаркотических, а также сортов энерго- и семенного использования с высоким содержанием масляных веществ. Определены достижения и перспективы дальнейшего развития производства и переработки конопли.

Элементы научной новизны. Изложено авторское видение этапов развития отрасли коноплеводства на территории Украины, дана характеристика их организационно-экономических основ и особенностей на каждом этапе. Доказана важность научного обеспечения успешного развития производства и переработки продукции коноплеводства. Подтверждается значение Института лубяных культур НААН и его ученых в выведении перспективных сортов конопли безнаркотических, с повышенным содержанием масла, с одновременным созреванием растений культуры.

Практическая значимость. Чтобы возродить и оживить производство продукции коноплеводства, необходимо учитывать его особенности на различных этапах исторического развития. Важно усилить государственную поддержку развития отрасли и регулировать институциональную среду для выращивания и развития углубленной переработки конопли в Украине. Эффективное производство продукции коноплеводства возможно только при условии его обоснованного научного обеспечения: использование новейших сортов конопли и современных технологий при их выращивании и переработке. Табл.: 1. Илл.: 2. Библиогр.: 11.

Ключевые слова: эволюция; развитие коноплеводческой промышленности; промышленная конопля; сорта; семена конопли; переработка; каннабис; Институт лубяных культур НААН.

Михайлова Любов Іванівна - доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджмента, Сумської національний аграрний університет (г. Суми, ул. Г. Кондратьєва, 160)

E-mail: lmikhaylova@yahoo.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2628-5094>

Коренівська Людмила Вікторівна - аспірант кафедри менеджмента, Сумської національний аграрний університет (г. Суми, ул. Г. Кондратьєва, 160)

E-mail: jene-aurr@ukr.net

Стаття надійшла до редакції 06.09.2019 р.

Фахове рецензування: 09.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Михайлова Л. І., Коренівська Л. В. Еволюційні засади розвитку виробництва продукції коноплярства в Україні. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 30 — 39.

* * *

UDC 631.164:657.421.3

JEL Classification: Q1

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909040>

O.V. ZAKHARCHUK, *doctor of economic sciences, senior research fellow*
T.V. MATSYBORA, *candidate of economic sciences, senior researcher fellow*
V.V. NECHYTAILO, *candidate of economic sciences*
V.O. ANTONENKO, *post-graduate student**

Valuation of non-material assets in agriculture

The purpose of the article is to explore existing views on methodological approaches to the valuation of non-material assets through a prism of the development of intellectual property and capitalization of agricultural enterprises in modern conditions.

Research methods. Dialectical method of scientific cognition, analysis and synthesis, systematic generalization (generalization of approaches to the valuation of non-material assets and drawing conclusions), methods of abstraction, comparison (when estimating the initial and fair value of a plant variety) were used in the research process.

Research results. Approaches to the valuation of non-material assets through a prism of the development of intellectual property and capitalization of agricultural enterprises were considered and generalized. The method of estimating value of plant variety was substantiated; the proposed method of determining an initial and fair value of a plant variety was based on the rating of each object.

Elements of scientific novelty. Based on the generalization of approaches to valuation of non-material assets, a method for estimating value of a plant variety based on establishing the rating of variety, its volume and term of use, and agreed percentage of royalties was proposed.

Practical significance. Conclusions, suggestions and practical recommendations, as well as the proposed methodology for estimating value of a plant variety, when applied in practice, can significantly change the relationship between plant selection breeders, seed variety owners and seed producers, and provide fair financial calculations, which would give a new impetus for the development of national selection. Figs.: 3. Refs.:20.

Keywords: non-material assets; non-material assets in agriculture; valuation of non-material assets; identified tangible assets; unidentified tangible assets; intellectual property; object of intellectual property; estimation of value of plant variety.

Zakharchuk Oleksandr Vasylovych - doctor of economic sciences, senior research fellow, head of the department of investment, material and technical ensuring, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)

E-mail: zahar-s@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1734-1130>

Matsybora Tetiana Viktorivna - candidate of economic sciences, senior researcher fellow, leading research fellow of the department of investment, material and technical support, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economy" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)

E-mail: tatyk@ukr.net

Nechytailo Veronika Volodymyrivna - candidate of economic sciences, senior researcher fellow of the department of investment, material and technical support, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economy" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)

E-mail: nika.nechytailo@gmail.com

Antonenko Vasyl Oleksandrovych - post-graduate student of the department of investment, material and technical support, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economy" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)

E-mail: vasyl.antonenko@minagro.gov.ua

Scientific problem. In the modern practice of innovation-investment activity and accounting at enterprises, in accordance with the valuation methods there are used a number of types of fixed assets value: initial, revalued, residual (balance), market, fair, etc. In the diagnosis of investment attractiveness and cre-

ditworthiness of enterprises, the valuation of non-material assets should be carried out at the market value of objects using standards and methods of expert appraisal of the property. Organizational and methodological bases of expert evaluation of non-material assets, the result of which is the calculation of their market value, are determined by a number of regulatory acts [7, 13, 14, 15, 16]. Principal provisions for the assessment of fixed assets are substantiated by International Valuation Standards and the Standards of Valuation

* Scientific supervisor - T.V. Matsybora, candidate of economic sciences, senior researcher fellow.

© O.V. Zakharchuk, T.V. Matsybora, V.V. Nechytailo, V.O. Antonenko, 2019

of Individual Independent Professional Appraisers' Organizations [10, 18, 19]. However, we consider it necessary to specify the methodological provisions for valuation of non-material agricultural assets in accordance with the specifics of the industry, the features of such objects and their market.

Each market entity a market economy should have available capital estimated at fair value: monetary capital in the form of bank assets and securities; production capital the form of monetary valuation of real estate (buildings, machinery and equipment, land) and inventories; commodity capital in the form of the aggregate monetary valuation of produced but not sold products; intellectual capital in the form of property rights to objects (invention, utility model, industrial design, trademark for goods and services, plant variety, brand name, computer programs, databases, scientific and technical information).

Analysis of recent research and publications. Theoretical and methodological basis of the research on the valuation of non-material assets of agricultural enterprises are the main provisions outlined in the works of national and foreign experts, in particular: I.T. Balabanov [1], R. Barr [2], I. Bernard [3], S.L. Brue [6], Jean-Claude Colley [3], M.I. Gerun [8, 18], V.S. Kropyvko [17], V.G. Lisniak [18],

K.R. McConnell [6], M.G. Mikhailov [9], M.M. Mogilova [8, 11, 18], G.M. Pidlisetskiy [8, 18, 20], O.I. Rudnyk-Ivashchenko [17], H. Seidel [4], R. Temen [4], O. V. Zakharchuk [5, 12], V.M. Zhuk [18] and others.

The purpose of the article is to explore existing views on methodological approaches to the valuation of non-material assets through a prism of the development of intellectual property and capitalization of agricultural enterprises in modern conditions.

Research results. Non-material assets are specific non-tangible assets that are used for a long time and can generate income. In accordance with clauses 7-11 of the Procedure for expert evaluation of non-material assets, the following objects are included (Figure 1).

Non-material assets are divided into identified and unidentified. In accounting in accordance with National Accounting Standard 8, identifiable non-material assets include non-monetary assets that have no tangible form, can be identified and held by an enterprise for use over a period of more than one year (or an operating cycle if it exceeds one year) for production, trade, administrative purposes, or renting to others. These mainly include intellectual property rights and environmental rights. In accounting, there are the following groups of identified non-material assets (Figure 2).

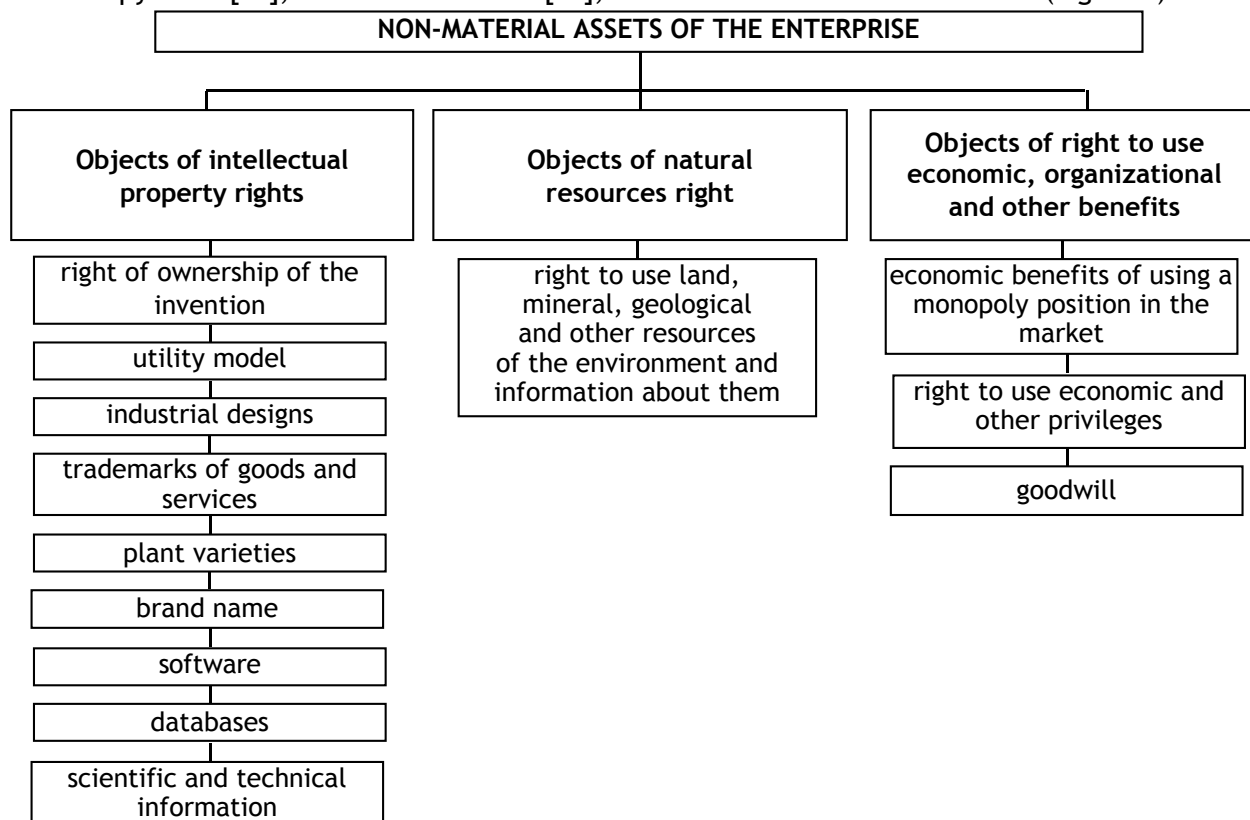

Figure 1. Classification of non-material assets of enterprise

Source: [13].

Unidentified non-material assets include a special type of non-material assets - goodwill, which occurs when a business is merged or as a result of an acquisition of another enterprise. Goodwill is the excess of the cost of the acquisition over the share of the buyer at fair value of the acquired identifiable assets and liabilities at the acquisition date. Negative goodwill

is the excess of the cost of the buyer's share at the fair value of the identified assets acquired and liabilities over the acquisition cost at the acquisition date. Accounting for goodwill is regulated by National Accounting Standard 19. While privatization expert evaluation only be positive goodwill. In privatization, goodwill is only a subject to expert evaluation.

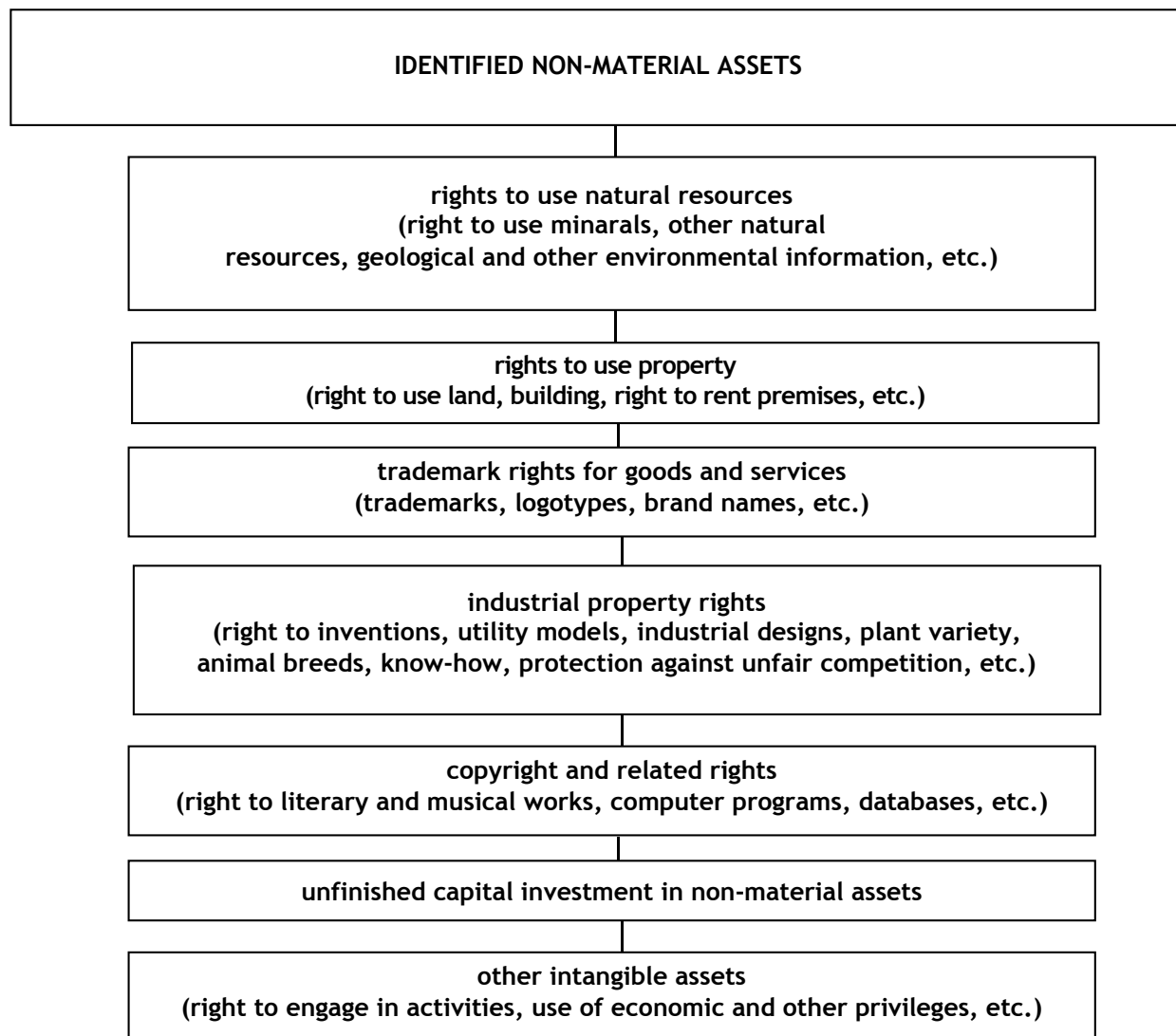

Figure 2. Classification of identified non-material assets of the enterprise

Source: [13].

The primary (revalued), residual value and accrued amount of accumulated depreciation of non-material assets are recorded in inventory accounting cards and in accounts 12 "Non-material assets" and 133 "Depreciation of non-material assets".

In agricultural enterprises, non-material assets are subject to valuation only if there are documents certifying the rights of the enterprise to them. In valuating the assets of an enterprise, all non-material assets that are accounted for on the balance sheet and those

not included in the balance sheet are taken into account.

Among the valuation types used in the valuation activity, only a few can be used in the valuation of non-material assets, subject to certain specific conditions. For the valuation of non-material assets, it is possible to take the market value, replacement cost, cost of reproduction, residual cost of replacement (reproduction), cost of use, investment value, special value. Insurance and mortgage values are practically not used for non-material assets.

Non-material assets, which are not reflected in accounting, are identified and measured in an independent valuation process by object, using cost, income and comparative approaches. An income approach is considered essential for determining the value of intellectual property rights. Cost and comparative methods can be used to supplement it.

A comparative approach can be applied only in the conditions of a developed market for intellectual property rights and other non-material assets, if those objects are subject to sale and purchase in an active market. This approach is practically not applicable in this field, except for the assessment of rights to computer programs.

The cost approach can be used as a complement to the income approach (if it is not an evaluation for accounting purposes). The cost approach is applied to non-material assets created by right holders and those for which there is no active market (research and development design works, special purpose software, etc.).

Depending on what documentation confirming the cost of creation the object can be provided by the right holder, the appraiser chooses the procedure that best suits the particular situation:

- If the customer has a documented cost estimate, the appraiser can apply the cost of reproduction method;
- if no cost estimate is available, it may be drawn up by the appraiser within the scope of the replacement cost method.

The use of any cost approach procedure must result in the determination of wear and tear caused by factors of functional and economic aging.

The basis of the cost-of-reproduction method is the equivalence of the value of the intellectual property rights with the cost of creating them with a reasonable profit margin. Such reproduction implies a full copy of calculation of the object of evaluation and the cost of its legal protection. Determined by using this method, the cost-of-reproduction is defined as the sum of the costs required to create an exact copy of the valuation object. These costs should be calculated based on the current prices of raw material, energy, and the average industry value of the workforce of relevant qualification.

As an alternative to the actual costs estimated by the initial cost method, the cost of creating a new copy may include:

- cost of inventories and services of third-party organizations and individuals employed in carrying out these activities;

- costs of wages and other payments to employees directly employed to perform certain work under an employment contract;

- social payments;

- the cost of special equipment intended for use as objects of testing and research;

- depreciation of fixed assets and non-material assets used during the execution of these works;

- costs for the maintenance and operation of research equipment, installations and structures, other objects of fixed assets and other property;

- general economic expenses, if they are directly related to the execution of these works;

- other costs directly related to the implementation of research, development and technological work, including the cost of testing;

- taxes and other required non-refundable payments.

When evaluating IPRs (intellectual property rights) for accounting on an enterprise balance sheet, it is possible to use the formula [8]:

$$Cr = Ac \sum_{i=t}^T Ci \times Fii,$$

where

Cr - intellectual property reproduction cost;

Ac - coefficient of moral aging;

Ci - cost of creating an asset incurred in the i-th year;

Fii - index factor that takes into account changes in price indices of the i-th year to the current date (assessment date);

t - initial year of the calculation period;

T - final year of the calculation period.

The coefficient of moral aging (Ac) is calculated by the formula [8]:

$$Ac = 1 - (Ta : Tn),$$

where

Ta - actual (current) term of the security document;

Tn - the nominal (legal) term of the security document.

The costs of creating an asset in enterprise can be determined by the formula [8]:

$$C = Cw + Csp + Ci + Cfo + Cte + Cse + Cd + Cmre + Cg + Cp + Co + Ctp,$$

where

C - cost of creating non-material asset in enterprise;

Cw - wage costs and other payments to employees directly engaged in the implementation of research and development work;

Csp - social payments;

Ci - the cost of inventories used in the performance of these works;

Cfo - factory overhead costs;

Cte - travel expenses of performers;

Cse - the cost of special equipment for research and testing;

Cd - depreciation of fixed and non-material assets used in carrying out these works;

Cmre - costs for the maintenance and operation of research equipment, installations and structures, other fixed assets;

Cg - general economic expenses directly related to the execution of these works;

Cp - costs of patenting;

Co - other expenses, including the services of third parties involved in the creation of the asset;

Ctp - taxes and other mandatory payments on the cost of creating the asset.

When calculating the cost of reproduction of different types of non-material assets, it may include different costs for the creation of the asset and apply different ratios of adjustment in order to align the current value. The main methods of valuation of non-material assets are presented in Figure 3.

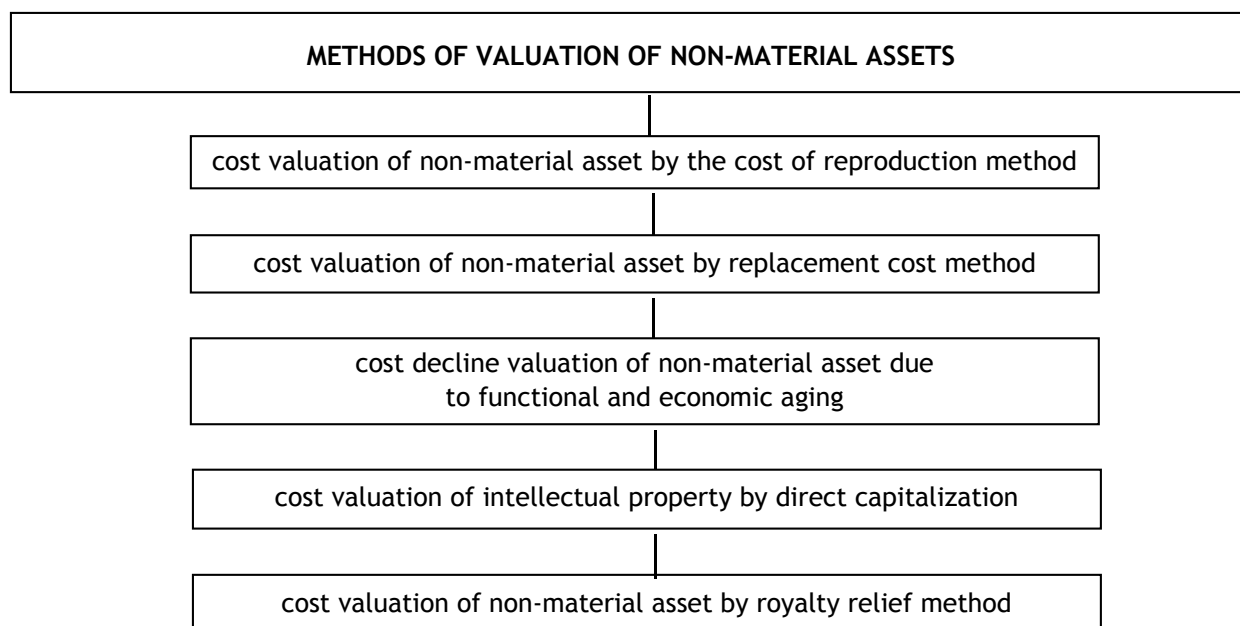

Figure 3. Valuation of non-material assets of enterprise

Source: [7].

In the development of varietal plant resources in the period of stabilization and increase in production of crops and ensuring food security of the country, a particularly important role belongs to the methodological base and its tools. As methods for determining the value of a variety as an intellectual property object in Ukraine are not regulated, in the practice of relationships are apply approaches, based on a complex system of compromises between the parties followed by the conclusion of licensing agreements that enable reached arrangements get official status.

Under conditions, when the capitalization of plant varieties becomes an important factor in the growth of indicators of competitiveness, financial sustainability and investment attractiveness of agricultural enterprises,

absence of the established procedure of state evaluation of the cost of plant variety impedes the process of formation and use of intellectual property on domestic and foreign varietal plant resources. Therefore, Ukraine should create the necessary methodological base for the mass introduction of scientifically based methods of valuation of plant varieties.

Due to insufficient development of these methods, the National Science Center "Institute of Agrarian Economy" has developed appropriate methodological approaches and recommendations during the process of this research, and granting official status to them would allow to establish and massively implement uniform methodological principles for the valuation of plant variety cost based on the cumulative annual economic effect that

can be obtained or actually obtained from agricultural production, seed selection and seed production.

These scientific research results assumed that the annual economic effect of a new variety should be characterized by the total economic benefits of agricultural producers, seed breeders and producers of basic and certified seeds, and the size of this effect should be determined using two groups of methods in cases of:

- establishment of real economic effect, which is obtained by advantages in profit and price, saving of variable and conditionally fixed costs and volumes of sales of products;
- calculation of the conditional effect upon royalty relief and determination of the licensee's share in the licensee's profit.

The above methodical recommendations should be applied in cases of purchase and sale of plant varieties, contribution of variety cost into authorized (statutory) capital of the enterprise, input of the variety as an intellectual property object on the balance of the organization, resolving property disputes on the variety in court, making management and investment and other decisions.

In the process of valuating the cost of the variety, the provisions of the following legislative and regulatory acts of Ukraine should be followed:

- Law of Ukraine "On Protection of Rights to Varieties of Plants" of 21.04.1993 № 3116-XII as amended on 17.01.2002;
- Law of Ukraine "On seeds and planting material" of 26.12.2002 No. 411-IV as amended on October 2, 2012 No. 5397-VI;
- International Accounting Standard 38 (IAS 38). Intangible assets, IASB International Standard as of 01.01.2012;
- Methods of valuation of property rights of intellectual property, approved by the Order of the State Property Fund No. 740 dated 25.06.2008, registered at the Ministry of Justice of Ukraine dated 06.08.2008 under No. 726/15417;
- National Standard No. 1 "General Principles of Property and Property Rights Valuation", approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine Resolution of September 10, 2003 under No. 1140;
- National Standard No. 4 "Valuation of Proprietary Rights of Intellectual Property", approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 03.10.2007 No. 1185;

- Procedure for determining the appraised value of intellectual property objects which are under state ownership or created (acquired) by state funds for accounting purpose, approved by Order of the State Property Fund of 31.12.2005 No. 3162;

- Regulation (standard) of accounting "Non-material assets" 8, approved by the Order of the Ministry of Finance of Ukraine of October 18, 1999 No. 242, registered by the Ministry of Justice of Ukraine on November 2, 1999 under No. 750/4043.

In order to prepare the initial information for valuation of the cost of variety as an intellectual property object, it is recommended to use the following information and its sources:

- State register of plant varieties suitable for distribution in Ukraine. List of genera and species of plants, the varieties of which are being examined for suitability for distribution and compliance with the criteria of difference, uniformity and stability in the institutions of examination of the state system of protection of rights for plant varieties;
- State register of producers of seeds and planting material;
- statistics on the actual level of the average monthly wage in Ukrainian economy sectors in previous years;
- the amount of the minimum wage at the beginning of the year;
- consumer price indices for the last three years;
- the cost of material and technical means used in expert research;
- book value of fixed assets of expertise institutions;
- cost sheet of individual institutions of expertise of the state system for the protection of plant variety rights;
- other sources and indicators.

When valuating the cost of any plant variety, the above general guidelines should be followed.

Valuation of plant variety cost.

In economic terms, the value of a plant variety is characterized by the benefit that its owner, or the owner of a part of the ownership of the variety, can (may receive) at the time of estimating that value.

The purpose of valuation of varieties in economic practice is as follows:

- contribution the value of the variety into the authorized capital of the entity;

- input of a variety for accounting into the list of non-material assets;
- acquisition of intellectual property right to plant variety;
- sale of a license for the use of a plant variety;
- pledge of property rights of intellectual property to it by the owner of a plant variety;
- insurance of property rights of intellectual property for a variety of plants;
- determination of the starting price of the intellectual property right of the plant variety for contracts, auctions, bidding, etc.

In estimating the value of a plant variety, the following methods should be used: expenditure, analogues and income.

The expenditure method is based on the principle of substitution of the best and most efficient use of resources owing to the new variety, balance of economic size and economic expenditures sharing between the author of the variety and its user. Herewith, it is necessary:

- determine the amount of actual or regulatory (technological) costs for the creation, acquisition, introduction of plant varieties for commercial circulation and maintaining their purity;
- costs of previous periods should be aligned to the present value at the date of the valuation using the compounding method, which is the reverse of the discount method;
- determine the residual value of the variety during its use.

The income method establishes the present value of future income expected to be obtained as a result of the use or alienation of intellectual property rights of a plant variety by estimating the annual expected effect of the realization of property rights on that variety using discounting methods in years. Discount ratios to drive future cash income from a variety as an intellectual property.

The method of analogues (comparative) determines the value of a variety on the basis of actual cases of its sale in the conditions of an active and transparent market of varieties-analogues and in the availability of information on concluded sales contracts on property rights for varieties-analogues, results of a comparative analysis of the main indicators of similar varieties of plants and adjustment of actual prices in the property rights market for plant varieties.

In assessing the value of a plant variety, there should be determined its initial or residual value, which is determined by accounting

estimates or at the fair (market) price of the plant variety, the cost of creating the plant variety, as well as the price of analogue sale of intellectual property rights to plant varieties, taking into account the wear of the variety plants as an object of intellectual property. In the first stage of formation of the market of intellectual property rights for plant varieties, the method of determining the fair (market) value of the plant variety is preferred, which takes into account the future benefits of its introduction through the income of varietal seed producers. In the next stages of evaluation, the value of the plant variety is determined by the aggregate benefits of all participants in the seed selection process.

Determining the value of the plant variety by the income method is carried out in the following sequence.

1. The author of the variety, the owner of the patent, the owner of the intellectual property rights of the plant variety, the owner of the intellectual property rights to spread the plant variety, which may also be in one person, determine the amount of net income (profit) that can be obtained in the process of use of variety or property rights to it during the useful life of the plant variety.

2. The expected net income (profit) for the whole period of use of the variety shall be determined by the owner on the basis of the amount of his own expenses for the creation of the variety, actual and prospective plans of commodity crops of the variety.

3. Future annual amounts of net income (profit), which are calculated at discount factors, are brought to present value (capitalized). The determination of the discount rate and capitalization is carried out in accordance with the requirements of National Standard No. 1 "General Principles of Property and Property Rights Valuation" and National Standard No. 4 "Intellectual Property Rights Valuation".

4. The amount of income of future periods are brought to their current value, which will characterize the value of the variety for the purposes of displaying it in the accounts.

Further calculations of the book value of the plant variety are used to determine the minimum amount of royalties to the plant breeder.

The initial value of the plant variety is recorded for non-material assets in accounting and in the financial statements of the enter-

prise (institution) in accordance with the requirements of National accounting standard 8.

The fair (market) value of a variety is determined by the transfer or granting of property rights to it on a contractual basis, the inclusion of the value of these rights in the authorized capital of the enterprise (institution), the transfer of the right to plant variety to the pledge, etc. In these cases, in accordance with paragraphs 12-16 of National accounting standard 8, fair value is recognized as the initial value at which the variety is valued as a non-material asset. When using a variety, its value is annually reduced by the amount of its depreciation.

In our opinion, it is necessary to grant the status of the official method of estimating the value of a plant variety, based on the initial determination of the annual rating of each object as a numerical indicator of the benefit expected from its use, given the market (exchange) price for products received during the year per unit of volume usage.

The mentioned annual rating should be determined by the formula [17]:

$$P_a = PV_a \times P_p,$$

where

R_a - annual rating of plant variety, UAH / ha;

PV_a - annual production volume when applying variety, t / ha;

P_p - exchange price of products, UAH / t.

The initial value in the proposed method reflects the potential cost-effectiveness of a plant variety from its use in rating parameters over the life of the security document [17]:

$$V_i = R_a \times T,$$

where

V_i - initial value of a plant variety, UAH;

R_a - annual rating of plant variety, UAH/ha;

T - term of validity of the security document, year.

Determined initial value by these formulas on the basis of real economic indicators of the effectiveness of the variety of its must be reflected in accounting for non-material assets of the institution and disclosed in the financial statements in accordance with the requirements of the mentioned National accounting standard 8.

The fair value of the variety has the character of a remuneration for the right to use them and is determined by transfer or granting of ownership rights on a contractual basis,

usage of the right as a share contribution to the authorized capital of the enterprise, transfer of rights on pledge etc. In these cases, the fair value, in accordance with paragraphs 12-16 National accounting standard 8, is recognized as the initial value, at which the variety is valued as non-material asset.

It is obvious that the amount of fair value will depend on the rating of the object, the amount and term of its use and the agreed percentage of remuneration (royalties) [17]:

$$V_f = R_a \times U_v \times T_p \times R_r,$$

where

V_f - fair value of the variety, UAH;

R_a - annual rating of the variety, UAH / ha;

U_v - planned use of the plant variety, t / year, ha / year;

T_p - planned term of use of the variety or the unauthorized term of its use, year;

R_r - royalty rate for the use of the plant variety.

An example of application of the proposed method is as follows:

1. Initial indicators of new variety of wheat: yield in variety research - 6.5 t / ha; market (exchange) price - 5800 UAH / t, validity period of the security document - 20 years, term of use according to the license agreement - 10 years on an area of 1000 ha annually, royalties - from 3% to 5% of the harvest.

Calculation of variety rating:

$$R_a = PV_a \times P_p = 6,5 \text{ t} \times 5800 \text{ UAH} = 37\,700 \text{ UAH}.$$

Calculation of initial value of the variety:

$$V_i = R_a \times T = 37\,700 \text{ UAH / year} \times 20 \text{ years} = 754\,000 \text{ UAH}.$$

Calculation of fair value of the variety:

$$V_f = R_a \times U_v \times T_p \times R_r = 37\,700 \text{ UAH / ha} \times 1000 \text{ ha/year} \times 10 \text{ years} \times 0,05 = 18,850 \text{ mil UAH}.$$

So, the rating of a new wheat variety in the example of calculations is 37 700 UAH / year, the initial value reflected in accounting for non-material assets - 754,0 thousand UAH, and the fair value over 10 years of using the variety in the area of 1000 ha is 18.85 million UAH. Licensee gives licensor compensation for the right to use the new variety in the amount of UAH 18.85 million at one time as a lump sum payment, or 1885 thousand UAH, as royalties, annually.

The above example shows that the proposed method of determining the initial and fair value of a plant variety based on the rating of each object is based on real indicators of their economic efficiency.

This method has sufficient theoretical justification, is universal, easy to use and can be widely used for the purpose of regulating the valuation of varieties in agro-industrial production.

In the process of applying this method, first of all, the price for this variety should be determined, in market conditions, it should not be less than the cost of its creation, and should therefore take into account all costs incurred for creation variety, including the actual costs of services for variety testing. According to the calculations of authors, the amount of expenditures for cereals can range from 1.5 to 3.0 million USD. Given the fact that the funds for the entire period, during which the variety was not considered a commodity, and it becomes such only after registry into the State Register of plant varieties or after the variety is considered as promising, were frozen, that is, they did not make a profit, then the amount of expenses should be increased at least by the amount of the deposit rate during the years of their diversion from the economic turnover, which is 7-8 years.

Various factors influence the residual value of the variety, the degree of influence of which is far from being equal. According to the research findings, the main factors of influence are:

- scientific and technological value of the plant variety, which is shown by the preservation of characteristic features during the production and sale of reproductive material to specific consumers;
- economic value of the variety, ie production, storage and sale of seeds of this variety;
- the reliability of the legal protection of the plant variety, that is, the legislative provision of guarantees of long-term validity of patents, certificates and licenses;
- real public need for licensed products, market capacity and availability of free segments.

In connection with the research, the fair and initial book value of each variety was determined on the basis of the rating of the varieties. The basis for calculating royalty is not

to determine the value of the variety through expenses incurred only, but the use of the variety for commercial sale on commodity seeds.

It is determined that the more demanded a variety is for commodity production, the higher its fair value. That is, the value increases in proportion to the number of commodity crops. Therefore, for different varieties, this value will vary significantly.

Conclusions. Research shows that the amount of royalty depends on the nature of a subject of the license agreement, volume of production and sales of products under license. Therefore, these features must be taken into account in determining the fair value of the variety. In the calculations carried out by the authors, the amount of royalties was taken to a maximum of 5 percent of the value of the possible commodity crop obtained.

Practical application of the proposed approach could significantly change the relationship between seed breeders, owners of varieties and producers of seeds and planting material in order to ensure fair financial calculations, which would give a new impetus to the development of seed selection. However, the accounting of varietal commodity and seed crops in farms of all forms of management in the first stage should be carried out through a system of mandatory statistical reporting, which should be collected every year after the end of the sowing campaign, not as it has been done so far.

In the future, an information system for plant varieties should be established in Ukraine. The function of the creation of this system could perform, for example, Seed Association of Ukraine or other independent associations. Actually, they, as independent organizations, are able to control the collection of royalties from seed buyers. Introduction of a system of payments for the use of new varieties would annually attract domestic funds in the seed selection sector of Ukraine in the amount of 2.0-2.5 billion UAH, which would significantly intensify its activity and promote more active promotion of domestic varieties to the markets of other countries.

Список бібліографічних посилань

1. Балабанов И. Т. Основы финансового менеджмента. Как управлять капиталом? Москва : Финансы и статистика, 1995. 384 с.
2. Барр Р. Политическая экономия / пер. с фр. : [в 2 т.]. Москва : Международные отношения, 1995. Т. 1. 608 с.

References

1. Balabanov, I.T. (1995). *Osnovy finansovogo menedjmenta. Kak upravlyat kapitalom? [Fundamentals of financial management. How to manage capital?]*. Moscow: Finansyi i statistika [In Russian].
2. Barr, R. (1995). *Politicheskaya ekonomiya [Political economy]*. (Vols. 1-2). (Trans. from French). Moscow: Mejdunarodnyie otnosheniya [In Russian].

3. Бернар И., Колли Ж.-К. Толковый экономический и финансовый словарь / пер. с фр. : [в 2 т.]. Москва : Международные отношения, 1994. Т. 1. 784 с.
4. Зайдель Х., Теме́н Р. Основы учения об экономике / пер. с нем. Москва : Дело ЛТД, 1994. 399 с.
5. Захарчук О. В. Економіка насінництва. Київ : «ННЦ ІАЕ», 2015. 272 с.
6. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / пер. с 13-го англ. изд. Москва : ИНФРА, 1999. 974 с.
7. Методика оцінки майнових прав інтелектуальної власності, затверджена Наказом Фонду державного майна від 25.06.2008 р. № 740, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України від 06.08.2008 р. за № 726/15417 (зі змінами). База даних «Законодавство України». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0726-08> (дата звернення 20.08.2019).
8. Методичні рекомендації з експертної оцінки майна в підприємствах АПК / Підлісецький Г. М., Герун М. І., Могилова М. М. та ін. Київ : ННЦ ІАЕ, 2005. 220 с.
9. Михайлов М. Г. Інноваційно-інвестиційний розвиток матеріально-технічної бази аграрних підприємств. Київ : ННЦ «ІАЕ». 2018. 334 с.
10. Міжнародні стандарти оцінки. Восьме видання. 2008 / пер. з англ. С. О. Пузенко. Київ : «АртЕк», 2008. 432 с.
11. Могилова М. М. Основні засоби сільськогосподарських підприємств: стан, оцінка, відтворення : монографія. Київ : «ННЦ ІАЕ», 2016. 404 с.
12. Насіння і садивний матеріал як об'єкт інтелектуальної власності / Захарчук О. В. та ін. Київ : ННЦ ІАЕ, 2013. 92 с.
13. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку "Нематеріальні активи 8", затверджене Наказом Міністерства фінансів України від 18.10.1999 р. № 242, зареєстрованого Міністерством юстиції України 02.11.1999 р. за № 750/4043 (зі змінами). База даних «Законодавство України». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99> (дата звернення 20.08.2019).
14. Порядок визначення оціночної вартості об'єктів права інтелектуальної власності, що перебувають у державній власності або були створені (придбані) за державні кошти, з метою зарахування на бухгалтерський облік, затверджений Наказом Фонду державного майна від 13.12.2005 р. № 3162 (зі змінами). База даних «Законодавство України». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0479-06> (дата звернення 20.08.2019).
15. Про затвердження Національного стандарту № 4 "Оцінка майнових прав інтелектуальної власності" : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.2007 р. № 1185 (зі змінами). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1185-2007-%D0%BF> (дата звернення 20.08.2019).
16. Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 р. № 1440 (зі змінами). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF> (дата звернення 20.08.2019).
17. Рудник-Іващенко О. І., Кропивко В. С. Оцінка вартості сорту рослин як об'єкту інтелектуальної власності. Вісник Центру наукового забезпечення АПВ Харківської області. 2013. Вип. 14. С. 287-294.
18. Стандарти з оцінки та оціночної діяльності в агропромисловому комплексі України / Підлісецький Г. М., Лісняк В. Г., Жук В. М., Могилова М. М. та ін. Київ : ВГО «ВСЕО», 2012. 240 с.
19. Стандарти оценки RICS / пер. с англ. Москва : Альпина Паблишерз, 2011. 188 с.
20. Формування ринків матеріальних ресурсів АПК / за ред. Г. М. Підлісецького. Київ : ННЦ ІАЕ, 2001. 428 с.

3. Bernard, I. & Collie, J.-C. (1994). *Tolkovyyi ekonomicheskii i finansovyyi slovar [Intelligent economic and financial dictionary]*. (Vols. 1-2). (Trans. from French). Moscow: Mejdunarodnyie otnosheniya [In Russian].
4. Zaidel, H. & Temen, R. (1994). *Osnovy ucheniya ob ekonomike [Fundamentals of the doctrine of economics]*. (Trans. from German). Moscow: Delo LTD [In Russian].
5. Zakharchuk, O.V. (2015). *Ekonomika nasinnystva [Economics of seed production]*. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
6. McConnell, K.R. & Brue, S.L. (1999). *Ekonomiks: printsipy, problemy i politika [Economics: principles, problems and policy]*. (13th ed.). (Trans. from English). Moscow: INFRA [In Russian].
7. Metodyka otsinky mainovykh prav intelektualnoi vlasnosti, zatverdzhena Nakazom Fondu derzhavnoho maina vid 25.06.2008 r. # 740, zareyestrovano v Ministerstvi Yustitsiyi Ukrayiny vid 06.08.2008 r. za # 726/15417 (zi zminamy) [Methodology of valuation of property rights of intellectual property, approved by the Order of the State Property Fund dated 7.06.2008, registered at the Ministry of Justice of Ukraine on 06.08.2008, under No. 726/15417]. *Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy"*. VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0726-08> [In Ukrainian].
8. Pidlisetskyi, H.M., Herun, M.I., Mohylova, M.M., et al. (2005). *Metodychni rekomendatsii z ekspertno otsinky maina v pidpriemstvakh APK [Methodical recommendations for expert appraisal of property in enterprises of agro-industrial complex]*. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
9. Mykhailov, M.H. (2018). *Innovaciino-investytsijnyi rozvytok materialno-tekhnichnoi bazy ahrarnykh pidpriemstv [Innovative-investment development of the material and technical base of agricultural enterprises]*. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
10. Mizhnarodni standarty otsinky. Vosme vydannia [International valuation standards. Eighth edition]. (S.O. Puzenko, Trans.). (2008). Kyiv: "ArtEk" [In Ukrainian].
11. Mohylova, M.M. (2016). *Osnovni zasoby silskohospodarskykh pidpriemstv: stan, otsinka, vidtvorennia: monografiia [Fixed assets of agricultural enterprises: state, evaluation, reproduction: monograph]*. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
12. Zakharchuk, O.V., Kysil, M.I., Kropyvko, V.S., et al. (2013). *Nasinnia i sadivnyi material iak ob'iekt intelektualnoi vlasnosti [Seeds and planting material as an object of intellectual property]*. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
13. Nematerialni aktyvy 8: Polozhennia (standart) bukhhalterskoho obliku, zatverdzhene Nakazom Ministerstva finansiv Ukrainy vid 18.10.1999 r. # 242, zareyestrovano Ministerstvom Yustitsii Ukrainy 02.11.1999 r. za # 750/4043 (zi zminamy) [Non-material assets 8: Regulation (standard) of accounting, approved by the Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 18.10.1999 No. 242, registered by the Ministry of Justice of Ukraine on 2.11.1999 under No. 750/4043]. *Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy"*. VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99> [In Ukrainian].
14. Poriadok vyznachennia otsinочноi vartosti ob'iektiv prava intelektualnoi vlasnosti, shcho перебувають у державній власності або були створені (придбані) за державні кошти, з метою зарахування на бухгалтерський облік, затверджені Nakazom Fondu derzhavnoho maina vid 13.12.2005 r. # 3162 (zi zminamy) [The procedure for determining the appraised value of state-owned intellectual property or created (acquired) by state funds for the purpose of crediting for accounting, approved by the Order of the State Property Fund on 31.12.2005, No. 3162]. *Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy"*. VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0479-06> [In Ukrainian].
15. Pro zatverdzhennia Natsionalnoho standartu # 4 Ocinka mainovykh prav intelektualnoi vlasnosti: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.10.2007 r. # 1185 (zi zminamy) [On approval of the National Standard No. 4 Valuation of property rights of intellectual property: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 03.10.2007, No. 1185]. *Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy"*. VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1185-2007-%D0%BF> [In Ukrainian].

16. Pro zatverdzhennia Natsionalnoho standartu # 1 Zahalni zasady otsinky maina i mainohvykh prav: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10.09.2003 r. # 1440 (zi zminamy) [On approval of the National Standard No. 1 General principles of property and property rights valuation: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 10.09.2003, No. 1440]. *Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy". VR Ukrainy*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF> [In Ukrainian].

17. Rudnyk-Ivashchenko, O.I. & Kropyvko, V.S. (2013). Otsinka vartosti sortu roslin yak ob'ektu intelektualnoi vlasnosti [Estimating value of a plant variety as an intellectual property object]. *Visnyk Tsentru naukovooho zabezpechennia APV Kharkivskoi oblasti*, 14, pp. 287-294 [In Ukrainian].

18. Pidlisetskyi, H.M., Lisniak, V.H., Zhuk, V.M., Mohylova, M.M., et al. (2012). Standarty z otsinky ta otsinочноi diialnosti v ahropromyslovomu kompleksi Ukrainy [Standards for evaluation and evaluation activity in the agro-industrial complex of Ukraine]. Kyiv: "VSEO" [In Ukrainian].

19. Standartyi otsenki RICS [RICS assessment standards]. (2011). Moscow: Alpina Pablishez [In Russian].

20. Pidlisetskyi, H.M. (Ed.) (2001). Formuvannia rynkiv materialnykh resursiv APK [Formation of markets for agricultural materials resources]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].

Захарчук О.В., Мацибора Т.В., Нечитайло В.В., Антоненко В.О. Оцінка нематеріальних активів у сільському господарстві

Мета статті - розглянути погляди щодо методичних підходів до оцінки нематеріальних активів через призму розвитку інтелектуальної власності та капіталізації аграрних підприємств у сучасних умовах.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано діалектичний метод наукового пізнання, аналізу й синтезу, системного узагальнення (узагальнення підходів до оцінки нематеріальних активів і формування висновків), методи абстрагування, порівняння (при оцінці первісної та справедливої вартості сорту рослин).

Результати дослідження. Узагальнено підходи до оцінки нематеріальних активів через призму розвитку інтелектуальної власності та капіталізації аграрних підприємств. Обґрунтовано методiku оцінки вартості сорту рослин. Запропонований метод визначення первісної і справедливої вартості сорту рослин ґрунтується на основі встановлення рейтингу кожного об'єкта.

Елементи наукової новизни. На основі узагальнення підходів до оцінки нематеріальних активів запропоновано методiku оцінки вартості сорту рослин через встановлення рейтингу сорту, його обсягу, терміну використання й узгоджених відсотків винагороди (роялті).

Практична значущість. Висновки, пропозиції та практичні рекомендації, а також авторська методика оцінки вартості сорту рослин при практичному їх застосуванні можуть суттєво змінити відносини між селекціонерами, власниками сортів та виробниками насіння і садивного матеріалу, забезпечити справедливі фінансові розрахунки, що надасть новий поштовх для розвитку національної селекції. Рис.: 3. Бібліогр.: 20.

Ключові слова: нематеріальні активи; нематеріальні активи в сільському господарстві; оцінка нематеріальних активів; ідентифіковані матеріальні активи; неідентифіковані матеріальні активи; інтелектуальна власність; об'єкт інтелектуальної власності; оцінка вартості сорту рослин.

Захарчук Олександр Васильович - доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу інвестиційного та матеріально-технічного забезпечення, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: zahar-s@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1734-1130>

Мацибора Тетяна Вікторівна - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу інвестиційного та матеріально-технічного забезпечення, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: tatyk@ukr.net

Нечитайло Вероніка Володимирівна - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу інвестиційного та матеріально-технічного забезпечення, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: nika.nechytailo@gmail.com

Антоненко Василь Олександрович - аспірант відділу інвестиційного та матеріально-технічного забезпечення, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: vasyk.antonenko@minagro.gov.ua

Захарчук А.В., Мацибора Т.В., Нечитайло В.В., Антоненко В.А. Оценка нематериальных активов в сельском хозяйстве

Цель статьи - рассмотреть взгляды относительно методических подходов к оценке нематериальных активов сквозь призму развития интеллектуальной собственности и капитализации аграрных предприятий в современных условиях.

Методика исследования. В процессе исследования использованы диалектический метод научного познания, анализа и синтеза, системного обобщения (обобщение подходов к оценке нематериальных активов и формирования выводов), методы абстрагирования, сравнения (при оценке первоначальной и справедливой стоимости сорта растений).

Результаты исследования. Обобщены подходы к оценке нематериальных активов сквозь призму развития интеллектуальной собственности и капитализации аграрных предприятий. Обоснована методика оценки стоимости сорта рас-

тений. Предложенный метод определения первоначальной и справедливой стоимости сорта растений базируется на основе установления рейтинга каждого объекта.

Элементы научной новизны. На основе обобщения подходов к оценке нематериальных активов предложена методика оценки стоимости сорта растений через определение рейтинга сорта, его объема и срока использования, а также согласованных процентов вознаграждения (роялти).

Практическая значимость. Выводы, предложения и практические рекомендации, а также авторская методика оценки стоимости сорта растений при практическом их применении могут существенно изменить отношения между селекционерами, владельцами сортов и производителями семян и посадочного материала, обеспечить справедливые финансовые расчеты, что даст новый толчок для развития национальной селекции. Илл.: 3. Библиогр.: 20.

Ключевые слова: нематериальные активы; нематериальные активы в сельском хозяйстве; оценка нематериальных активов; идентифицированные материальные активы; неидентифицированные материальные активы; интеллектуальная собственность; объект интеллектуальной собственности; оценка стоимости сорта растений.

Захарчук Александр Васильевич - доктор экономических наук, старший научный сотрудник, заведующий отделом инвестиционного и материально-технического обеспечения, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: zahar-s@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1734-1130>

Мацибора Татьяна Викторовна - кандидат экономических наук, старший научный сотрудник, ведущий научный сотрудник отдела инвестиционного и материально-технического обеспечения, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: tatyka@ukr.net

Нечитайло Вероника Владимировна - кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела инвестиционного и материально-технического обеспечения, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: nika.nechytailo@gmail.com

Антоненко Василий Александрович - аспирант отдела инвестиционного и материально-технического обеспечения, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: vasya.antonenko@minagro.gov.ua

The article has been received 04.09.2019

Revision: 09.09.2019

Бібліографічний опис для цитування:

Zakharchuk O. V., Matsybora T. V., Nechytailo V. V., Antonenko V. O. Valuation of non-material assets in agriculture. *Економіка АПК*. 2019. № 8. С. 40 – 51.

* * *

Новини АПК

Затверджено перелік українських потужностей з виробництва яловичини для експорту на китайський ринок

За результатами першої міжнародної офіційної зустрічі Міністра розвитку економіки, торгівлі та сільсько-го господарства Тимофія Милованова з Віце-міністром делегації Генеральної митної адміністрації Китайської Народної Республіки (GACC) на чолі з Віце-міністром п. Лі Гуо українські потужності з виробництва яловичини нарешті отримали право експорту до КНР.

Китай затвердив перелік українських потужностей з виробництва замороженої яловичини для експорту її в країну. Наразі до зазначеного переліку внесені три потужності з виробництва замороженого м'яса яловичини, але процес триває, продовжують надходити заявки на відкриття китайського ринку для інших українських виробників.

Це рішення стало результатом роботи інспекційної місії GACC, яка перебувала в Україні 3-10 червня 2019 р. з метою оцінки системи державного контролю за виробництвом м'яса великої рогатої худоби.

Можливість експорту української яловичини на китайський ринок вивчався ще з 2016 року. За цей час відбулося ряд переговорів, зустрічей, місій і візитів представників Держпродспоживслужби, українського і китайського посольств, компетентного органу КНР, урядових делегацій, зокрема Мінагрополітики та Мінекономрозвитку.

Активізації співробітництва слугувало перебування компетентного органу Китаю в Україні у квітні 2017 р. з метою оцінювання вітчизняної системи державного контролю за безпечністю харчових продуктів у частині виробництва яловичини. За її результатами в Києві у травні 2017 р. Держпродспоживслужба та Генеральна адміністрація нагляду за якістю, інспекції та карантину КНР (AQSIQ) підписали Протокол інспекційних, карантинних та ветеринарно-санітарних вимог щодо експорту замороженої яловичини з України до Китайської Народної Республіки. Підписання протоколу свідчило про офіційне відкриття китайського ринку для української яловичини. Але для практичного виходу цієї вітчизняної продукції на китайський ринок українські підприємства повинні були пройти аудити компетентного органу КНР. Тепер із затвердженням списку українських підприємств, яким відкрито доступ до експорту яловичини до Китаю, і цей рубіж подолано.

Підприємства, які мають намір експортувати заморожену яловичину до КНР, повинні насамперед ознайомитися з вимогами цієї країни щодо експорту зазначеної продукції, розміщеними на сайті Держпродспоживслужби (рубрика «Міжнародне співробітництво» - «Вимоги країн світу»).

Прес-служба Мінекономіки

UDC 631:11:502.131

JEL Classification: Q13, Q56, M14

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909052>

M.M. IHNATENKO, *doctor of economic sciences,
associate professor (docent)*

Ecological components and instruments of implementation of social responsibility to agrobusiness enterprises

The purpose of the article is to substantiate the selection and implementation of tools and means of enhancing the social responsibility of subjects of agribusiness environmental component, including on basis of prudent use of genetically modified organisms (GMOs) and development of manufacture of organic products related to food security in general.

Research methods. The methodological basis of the study is the position of modern economic theory, economics of agribusiness enterprises, the concept of social responsibility, rational use of nature and sustainable development. The article uses general scientific methods of scientific knowledge - dialectical, historical, monographic (in determining the trends of agricultural production, nature management, its ecology and social responsibility for them); system-structural analysis and synthesis (when analysing and structuring environmental problems, developing a common strategy and tactics for solving them by means of social responsibility), as well as statistical-economic and socio-environmental studies (when setting quantitative indicators and indicators of environmental management and ecology in process of agrarian production, establishment of causal relationships between them and their measurement), expert assessments, sociological survey (in substantiating the prospects of solution environmental problems within the concept of social responsibility in the absence of statistical sources of calculations and forecasts).

Research results. The article identifies features, problems and made an assessment of ecological efficiency and greening of agrarian production, incl. use of GMOs and their consequences. The necessity of social responsibility of agribusiness enterprises for ecological consequences of activity is substantiated. Its functions, principles, tools and mechanisms in solving environmental problems are defined. Advanced agricultural business entities are increasingly paying attention to reducing the negative impact of their activities on the environment. The value of such initiatives in the area of environmental responsibility is emphasized: reduction of energy and resource intensity of production; increasing the amount of waste used or disposed of by the enterprise; development and implementation of strategic programs of environmental activities, first of all, reclamation; implementation of international standards of environmental responsibility; environmental monitoring of technology, agricultural raw materials and food, and others. This indicates the gradual expansion of the priorities of the environmental component in the system of social responsibility of domestic enterprises of the agricultural sector of the economy. However, even at the leading domestic agricultural enterprises, its level does not reach international standards. It needs further development, especially at the level of large agricultural holdings and transnational agricultural corporations.

Elements of scientific novelty. For the first time, within the concept of social responsibility, the environmental component was clarified and the means of its enhancement were determined in the form of prudent use of GMOs, organic production, introduction of environmentally oriented management. The importance of using the concept of social responsibility is emphasized. After all, it ensures conscious greening of agriculture at the level of all participants in the production process.

Practical significance. The results and conclusions obtained in the article can be used in training and retraining of executives, specialists, owners of agribusiness enterprises, in their economic activities. It is advisable to introduce them into the work of regional authorities, rural communities, public organizations. Tabl.: 2. Refs.: 22.

Keywords: agrarian enterprises; environmental problems; organic production; genetically modified organisms; social responsibility; tools4 management.

Ihnatenko Mykola Mykolaiovych - doctor of economic sciences, associate professor (docent), head of the economics department, Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University (30, Sukhomlyns'koho st., Pereiaslav-Khmelnytskyi, Kyiv reg.)

E-mail: professorignatenko@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5713-7951>

Scientific problem. The modern era requires the people of Ukraine to solve the problems of building civil society, reform the

economy on the basis of digitization and comprehensive intensification of production, accelerate scientific and technological progress, structural restructuring of the entire economic complex, forms of management, organization and stimulation of labor. The Scientific

© M.M. Ihnatenko, 2019

and Technical Revolution (STR), which is taking place in all developed countries of the world, is complex, dialectically contradictory. Along with the positive results, the negative effects of the STR are clearly traced. The list of such, undoubtedly, should include the growing technogenic impact of civilization on the environment, life and reproduction of the population.

The country has objectively created a situation where the economy cannot successfully grow on an extensive basis by attracting more and more natural and labor resources. This is due to both the natural exhaustion of the explored minerals, increasing difficulties in their extraction and processing, reduced fertility of soils that lead to threatening pollution and changes in the environment, as well as unfavorable demographic processes that do not allow for significant development. The problems of economic development in general and the economic entities of the agrarian sphere in particular are directly related to environmental and demographic problems and can only be addressed if this dialectical relationship is taken into account.

The challenge for the protection of nature and the rational use of its resources in the process of agricultural production is urgently confronted with Ukrainian society, because the normal state of the environment is a necessary condition for its development as a social and production-economic system. It should be borne in mind that scientific and technological progress is not only the basis of economic development, but also a necessary means of solving environmental problems of protecting the environment from pollution, depletion of resources, providing favorable conditions for work and rest of man.

Addressing the economic problems of agrarian -economic entities requires a comprehensive approach that provides for a system of measures for the protection of nature and the rational use of its resources. It is about strengthening the control over nature management; implementation of strict regime of saving of raw materials, fuel, materials; rational use of natural conditions and resources of production; introduction of low-waste and non-waste, resource-saving technologies. Of particular importance is the use of automated systems for production, management, monitoring and control of the environment.

Modern productivity growth is driven by the widespread use of fundamentally new types of technology and technology. It allows not only to successfully solve environmental and economic problems, but also to neutralize the negative impact of the demographic factor on the pace of progressive development of society. Therefore, it is important to justify the environmental component in the system of social responsibility of the entities of the agrarian sphere.

Analysis of recent research and publications. Problems of rational use of nature, greening of production are constantly in the focus of attention of foreign and domestic scientists and practitioners. Numerous publications, including the fundamental works of T. Kniazeva [10], Yu. Lupenko [12], P. Sabluk [18], M. Khvesyk [21], O. Shpykuliak [22], testify to this. Organic production development is devoted to articles by L. Marmul [2] and N. Novak [4]. Issues of introduction of genetically modified organisms, food security are covered in the works of M. Malika [22], O. Reznikova [15]. Particular attention was paid to the problems of greening of agricultural production R. Bezus [7], N. Zinovchuk, A. Malynovskiy [13], O. Prutska [14], O. Popova, A. Sokhnych [19], A. Tretiak, V. Trehobchuk, M. Fedorov and more.

However, the digitization or digitization of all activities in the agrarian sphere on the one hand, and the enhancement of the social orientation of agribusiness on the other, as observed in the current economic environment, require the development of new approaches and new solutions to the environmental problems of agriculture and rural areas. The concept of social responsibility fully meets these requirements. The monographs of D. Baiura, O. Hrishnova [8], A. Kolota, D. Ushakov, S. Kuchyn [3] are devoted to fundamental developments concerning its content, factors, processes, directions. However, justification of tools and methods for solving environmental problems by means of social responsibility requires intensive development.

The purpose of the article is to substantiate the selection and implementation of tools and means of enhancing the social responsibility of subjects of agribusiness environmental component, including on basis of prudent use of genetically modified organisms and development of manufacture of organic products related to food security in general.

Research methodology. The methodological basis of the study is the position of modern economic theory, economics of agribusiness enterprises, the concept of social responsibility, rational use of nature and sustainable development. The article uses general scientific methods of scientific knowledge - dialectical, historical, monographic (in determining the trends of agricultural production, nature management, its ecology and social responsibility for them); system-structural analysis and synthesis (when analyzing and structuring environmental problems, developing a common strategy and tactics for solving them by means of social responsibility), as well as statistical-economic and socio-environmental studies (when setting quantitative indicators and indicators of environmental management and ecology in process of agrarian production, establishment of causal relationships between them and their measurement), expert assessments, sociological survey (in substantiating the prospects of solution environmental problems within the concept of social responsibility in the absence of statistical sources of calculations and forecasts).

Research results. The development of economic entities in the domestic agrarian economy, their integration into the system of international relations require the setting of stringent requirements for the ecological security of food production and its impact on the environment. In addition, the use of new technologies, the use of synthetic additives and genetically modified organisms in foods place increased demands on food safety and management of its achievement.

One of the components of corporate social responsibility is environmental responsibility, which provides for the protection of workers' health in the workplace, preservation and restoration of a favorable natural environment [13, p. 84]. In the case of the agrarian sphere, it is also about the rational use of agrarian resources, environmentally friendly production technology and clean food. The greening of agrarian production and the activities of agrarian business entities as a component of social responsibility or corporate social responsibility (CSR) means an even broader concept. It is not only compliance with environmental legislation and regulations, but also, the responsibility of enterprises to the present and future generations for environmental protection, which is manifested in the rational use of nature, eco-

nomical production and consumption and other actions aimed at improving the environmental situation, living conditions and quality of life of the population.

The essence of environmental responsibility of economic entities of the agrarian sphere is manifested through three main functions: stimulating, compensatory and preventive, and consists in maintaining a stable balance of economic and environmental interests in the process of economic activity based on the prevention, reduction and absence of environmental losses in the natural environment [3, p. 298]. Such a question requires the integrated implementation of the values of environmental responsibility in the practice of management and in the corporate culture of agricultural enterprises and corporations.

Most Ukrainian businesses recognize only legal environmental liability, and many organizations allow it to be breached for economic gain. At the same time, the number of enterprises whose management is aware of the severity of the global environmental crisis and is trying to contribute to the environment is increasing every year. The environmental component of social responsibility is one of the key requirements for the entry of domestic agrarian business entities into the world food market, where the environmental friendliness of goods and services is one of the most important competitive advantages. Export-oriented Ukrainian agricultural companies already produce agricultural and food products that meet European environmental standards, which are much more stringent than domestic ones.

Social conflicts arising around environmental problems associated with the activities of economic entities of the agrarian sphere, especially agrarian holdings, transnational industrial corporations, are largely caused by the lack of adequate information about enterprises and their production and technological processes implemented [20, p. 8]. Therefore, in the creation and dissemination of reliable environmental information about them, their owners, managers and employees should be primarily interested.

To this end, it is advisable to publish annually in Ukraine, for example, environmental ratings (environmental cost ratings), which are an objective comparison of different enterprises, industries, regions regarding the environmental impact of food production, food quality and the impact of their ingre-

dients. on the human body. The system of environmental cost ratings, in particular, is intended to inform the public, public authorities and businesses about the situation in the sphere of impact on nature and objective monitoring of changes. Estimates are made on the basis of open information on volumes of use of natural resources, pollution of land, water and air, generation of waste, areas of

land devoid of natural vegetation, territories of radiation pollution, etc. [9, p. 393].

The difficult environmental situation in Ukraine is evidenced by the fact that in the ranking of countries on the environmental sustainability index, developed by the Center for Environmental Law and Policy of Yale University, in 2017, Ukraine ranked 102 among 132 countries (Table 1).

Table 1. Ecological Sustainability Index of the World, 2017

Rating	Country	Rating	Country
1	Switzerland	95	Congo
2	Latvia	96	Trinidad and Tobago
3	Norway	97	Macedonia
4	Luxembourg	98	Senegal
5	Costa Rica	99	Tunisia
6	France	100	Qatar
7	Austria	101	Kyrgyzstan
8	Italy	102	Ukraine
9	United Kingdom	103	Serbia
9	Sweden	104	Sudan
11	Germany	105	Morocco
12	Slovakia	106	Russian Federation
13	Iceland	107	Mongolia
14	New Zealand	108	Moldova
15	Albania	109	Turkey
		110	Oman

Source: Environmental Performance Index, 2018.

The Environmental Sustainability Index reflects the country's achievements in terms of ecology and natural resource management. If we consider the environmental sustainability index of Ukraine in 2012 by separate indicators, the situation in such components as "Air" (impact on ecosystems or beyond) and "Ensuring ecosystem activity" (Table 2) is particularly difficult. With Poland, ranked 22nd, with its

natural resource potential and cultural and historical development conditions, Ukraine is far behind in ensuring environmental sustainability from European countries. This demonstrates the irresponsible attitude to the environment in Ukraine at all levels of management and management, as well as the existing reserves for its improvement.

Table 2. Comparison of the Index and the Indicators of Environmental Sustainability of Ukraine and Poland, 2017

Name of indicator	Ukraine		Poland	
	Value	Rating	Value	Rating
Environmental sustainability index	46,3	102	63,5	22
Environmental Impact on Health	72,0	61	89,2	35
Air (impact on human health)	69,2	62	100	1
Environmental causes of morbidity	75,4	60	91,4	28
Water (impact on human health)	68,0	53	74,0	44
Maintenance of ecosystems	35,3	115	52,4	52
Agriculture	45,2	87	48,6	78
Air (impact beyond ecosystems)	18,8	112	25,4	102
Biodiversity and habitat	46,4	88	98,8	9
Climate change	25,1	107	25,9	106
Fish stocks	19,4	82	27,6	53
Forests	88,9	47	91,5	42
Water (impact beyond ecosystems)	18,0	94	32,8	61

Source: Environmental Performance Index, 2018.

Even in agricultural production, domestic economic entities are inferior to Poland in terms of environmental performance. The environmental situation in Ukraine has a negative impact not only on the health of the population, but also on the life of ecosystems. The complex environmental situation (significant emissions and discharges of pollutants into the atmosphere and water bodies, degradation of soil resources, reduction of soil fertility, areas under forests, diversity of agrarian landscapes and landscapes in general, penalties for environmental offenses), environmental annual growth of enterprises' expenditures on environmental tax, the rates of which more than double the rate of increase of capital and current expenditures for environmental protection [2, p. 52].

The assessment of the level of implementation of environmental responsibility in the practice of management of domestic enterprises was conducted by Grishnova O. and Brintseva O., based on the analysis of their non-financial reports [8, p. 15]. For this purpose, based on the classification of corporate social initiatives by F. Kotler, N. Lee, a system of evaluation criteria was developed [11, p. 186]. The research was conducted on such types of initiatives as "Socially responsible approaches to doing business", "Corporate social marketing", "Volunteering work for the benefit of the community", because it is in these areas of activity of enterprises (and especially in the first of them) that the most significant environmental initiatives are carried out.

According to the results of our analysis for industrial enterprises, the indicators of the block "Socially responsible approaches to doing business" have become the most reflected in social reports. This testifies to the systematic activity of economic entities in the environmental sphere, the introduction of "environmental approaches" to conducting business in the production activity. Companies pay much less attention to "Volunteer work for the benefit of the community" and "Corporate social marketing". However, these components are a promising area for improving the efficiency of environmental projects, especially for agricultural enterprises [1, p. 27]. After all, rural communities, rural areas of their location and end consumers are important stakeholders in all types of agricultural activities.

One of the most difficult tasks of realizing the environmental responsibility of business

entities in the agrarian sphere is to maintain a balance between the needs of their development and the need to improve its environmental impact. The basic principles of environmental responsibility of agrarian and industrial enterprises should be as follows:

1. Ensuring ecological safety of food products and technological processes of its production should be based on national laws and standards, international environmental standards and requirements, own standards and regulations of the enterprise and requirements of consumers and other stakeholders.

2. To carry out careful accounting, monitoring and classification of sources of environmental impact, composition and volume of solid and liquid wastes, emissions into the atmosphere as a necessary condition for improvement of environmental protection of enterprises, planning and implementation of programs and decisions aimed at improving the quality of the environment and ecology food safety.

3. To apply modern technologies, the latest scientific developments, knowledge and experience of employees for efficient use of human labor, energy and raw materials resources, reduction of the level of waste of production and consumption in production of products, ecological expertise of new projects and implementations.

4. To educate employees of agrarian sphere enterprises to work in the system of environmental protection, to constantly improve the system of ecological management, to create conditions for public information on the results of environmental responsibility of economic entities to any interested parties.

5. Consistently develop a system of own environmental standards, regularly summarize and disseminate experience of environmental activities, together with local authorities, institutes of civil society in rural areas to participate in the development and implementation of environmental projects, promoting training in healthy lifestyle programs.

The implementation of these principles will help to promote the environmental component of social responsibility of economic entities in the agrarian sphere in the practice of their activities and development management on a continuous basis. The International Organization for Standardization (ISO) has developed standards that help organizations take a proactive approach to environmental

issues [6, p. 86]. This is a series of ISO 14000 standards for environmental management.

The main document of the series of standards is ISO 14001 "Specification and guidance on the use of environmental management systems". The ISO 14001 standard can be used by companies and businesses in different industries and activities and can be adapted to local requirements and conditions. Certification of environmental management according to the world standards ISO 14000 in Ukraine is not well developed. Today it is not even about hundreds of Ukrainian companies that have received the relevant documents.

Another important point in shaping the environmental responsibility of agrarian sphere businesses is that it must be relevant to the scale of their environmental impact created by their activities, products and services. Environmental responsibility of agrarian and industrial enterprises should be enshrined in the form of a document that is communicated to all employees of the organization and is accessible to the public, approved by them [16, p. 167]. This document should set out the principles of environmental policy of agrarian business entities, their industries and territories of accommodation in accordance with environmental standards, consistent with the mechanisms of continuous improvement of the environmental management system and the prevention of environmental pollution, greening of agricultural production and food production.

Some countries have made the production of agricultural and food products from GMOs equal to state terrorism and banned its production and import, in particular, Russia in 2015. However, the strictness of the laws is limited by the obligation to enforce them. For example, the well-known Monsanto agricultural corporation, thanks to the monopolization of the GM seed market, brought its capitalization to \$ 44.0 billion. At the same time, in the last 5 years, the corporation's revenues have grown by 18.0% annually, and the return on equity has been 12.0%. Meanwhile, crippling agreements on the conditions of use of GMO-seeds, its gradual adaptation to diseases, inability to re-use lead to bankruptcy of farmers and their suicides. Yes, in India because of this during the late 90's of the twentieth century - in 2008 died 150,000 farmers. This testifies to the loss of economic autono-

my of farms, the sovereignty of rural areas, regions and entire countries.

Another danger of using GMOs is the loss of biodiversity. Over the past 100 years, over 93% of crops have been lost in the United States. Instead of hundreds and thousands of them, tens of identical copies remain in the world [12, p. 12]. As a result of the unauthorized or authorized penetration of plants with GMOs, "accidental crossing" (according to the terminology of Monsanto agrarian corporation) occurs, the infection and degeneration of traditional ones in many countries.

However, it is the diversity of crops that is the biological basis of agricultural activity. Plant-borne epidemics spread much more quickly if they are opposed to 2-5 varieties, rather than 100-200, as was the case before. According to K. Fowler, a well-known biodiversity advocate, the consequences of using GMOs are the risks of starvation and the aggravation of food problems in the future. Biodiversity is not just about food. This is also the economic way, material and spiritual culture, lifestyle of the rural population.

When a consumer gives gastronomic preferences to one variety or another, understands and appreciates it, he finances the traditional way of life of producers, which is oriented to its preservation and distribution, national and cultural identity of rural territories of different regions. On the contrary, large agrarian holdings, companies and corporations, unifying varieties, technologies, using GMOs, destroy them [17, p. 14].

So, after the rise in world prices for soybeans in Paraguay, agricultural land was purchased under crops of GM soybeans and other crops. As a result, over 70.0% of the country's agricultural land became foreign-owned and only 2.0% of the local rich. The villagers were forced to leave their homes in large numbers and move to cities in search of work and accommodation. It was a devastating first devastating blow to local communities and rural areas. The next one is the contamination of rural areas with herbicides and pesticides by those who do not live and bear no social responsibility.

Therefore, GM crops, hybrids dependent on herbicides so that without them the production of agricultural products on this basis is not economically feasible. However, despite the advertisement of the natural recycling of the most used Roundup, only 2.0% of its mass

fraction is completely decomposed in the soil. In addition, the plants themselves are endowed with species-specific protein toxins or insecticides that are capable of neutralizing the biological organisms (insects, etc.) that threaten them. Toxins are also thought to be harmless to humans and soils, and instead contribute to increased yields and competitiveness of agricultural production.

However, according to research, the contamination of the natural environment occurs in at least three ways: through the root residues of plants, wind diversity of pollen, crop residues [15, p. 62]. What a consequence, natural biological ameliorants of the environment suffer - earthworms, ladybugs and others. The cost-effectiveness, which is understood as the undeniable advantage of GM technology, is also unconvincing. Thus, after 5 years genetically modified maize loses its advantages over pests and parasites, and the cost of growing it, for example, on US farms, increases, on average, by \$ 160 / ha.

In the US, the use of herbicides and pesticides has increased by 26.0% in recent years due to the adaptability of the pests and diseases of the plants weed to them. Therefore, a GM strategy that is not regarded as directed against or against someone or the health of the population, but as a marketing strategy for the monopolization of the global food market is not effective and necessary in the long term. It is, in essence, contrary to the principles of sustainable development and social responsibility to future generations.

For example, according to official statistics, of the total volume of milk produced by dairies, 26.0% is raw material of the highest quality [4, p. 128]. However, some experts disagree with the official figures, who believe that the share of top-grade milk in Ukraine is less than 3.0% and that the WTO-compliant milk is absent at all. About 20.0% of milk falls under WTO standards only as feed material.

In addition, according to market participants, milk that meets the requirements of the highest quality in Ukraine, in the European Union, where the determination of milk grade is made by acidity, degree of purity, bacterial contamination and content of somatic cells, is not accepted for processing at all. For Ukraine, the traditional indicator of milk quality, at which its price is determined, is fat content [5, p. 212]. While other, espe-

cially important biologically active components - proteins, carbohydrates, lactose, minerals, vitamins, trace elements, products with the content of which are highly valued in the world market, are not considered.

Also, agricultural enterprises in Ukraine are very differentiated by size, in particular, by the size of the land area - out of 22 of them, more than 50.0% are enterprises with an area of agricultural land up to 50 hectares, incl. with an area of agricultural land up to 5 hectares, the share of enterprises is more than 10.0% of their total number. It is clear that small businesses cannot generate sufficient quantities of raw material that may be of interest to processors.

And harvesting cooperatives in Ukraine have not yet or not been properly developed. Thus, Ukrainians do not consume enough apples not because they are not grown well, but because there is no proper harvesting system [22, p. 73]. One wholesale market "Shuvar" in Lviv and several others in Kherson region and the rest of Ukraine are not able to do this. That is why supermarkets sell more apples imported from abroad than domestic ones. Trading networks are better off dealing with a well-established supply system than dealing with rural procurement themselves.

Conclusions. Advanced agrarian business entities are increasingly paying attention to reducing the negative impact of their activities on the environment. The following initiatives in the area of environmental responsibility are most widespread: reduction of energy and resource intensity of production; increasing the amount of waste used or disposed of by the enterprise; development and implementation of strategic programs of environmental activities, first of all reclamation; implementation of international standards of environmental responsibility; environmental monitoring of technology, agricultural raw materials and food, and others. This testifies to the gradual spread of the values of the environmental component in the system of social responsibility of domestic enterprises of the agricultural sector of the economy. However, even at the leading domestic agricultural enterprises, its level does not reach international standards. It needs further development, especially at the level of large agrarian holdings and transnational agricultural corporations.

1. Banerjee, Subhabrata Bobby. Corporate social responsibility: the good, the bad and the ugly. Edward Elgar Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA. 2007. 153 p.
2. Ignatenko M. M., Marmul L. O. Production-ecological and socio-economic prospects of reproduction and use of bioenergy potential of agrarian enterprises. *Science and practice: an innovative approach: Collection of scientific articles*. Les Editions L'Originale, Paris, France, 2017. C. 50-54.
3. Ignatenko M. M., Marmul L. O., Ushakov D. S., Kuchyn S. P. Transformation of approaches to determine influence factors in the economic development models. *International Journal of Economics & Business Administration*, Vol. VII, Issue 2. 2019. Pp. 290-301.
4. Ignatenko M. M., Novak N. P. Development of regional programs for the development of agrarian enterprises with organic production on the basis of the European and international experience. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4 (4). C. 126-131.
5. Marmul L., Krukovskaya E. Certification of agrarian enterprises-producers of organic products in order to enter European markets. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4(4). C. 209-216.
6. Porter M. E., Cramer M. R. Strategy and Society: The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility. *Harvard Business Review*. 2006. December. pp. 78-92.
7. Безус Р. М., Антонюк Г. Я. Ринок органічної продукції в Україні: проблеми та перспективи. *Економіка АПК*. 2011. № 6. С. 47-52.
8. Грішнова О., Брінцева О. Впровадження екологічної відповідальності в практику менеджменту вітчизняних підприємств. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Економіка*. 2013. № 10 (151). С. 12-18.
9. Ермоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини - шанування природи : монографія. Київ : Лібра, 2010. 416 с.
10. Князева Т. В. Розвиток системи екологічного менеджменту на підприємстві: основні теоретичні положення. *Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності*. 2014. Вип. 1(1). С. 391-396.
11. Котлер Ф., Лі Н. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / пер. з англ. С. Яринич. Київ : Стандарт, 2005. 302 с.
12. Лупенко Ю. О., Захарчук О. В. Інвестиційне забезпечення інноваційного розвитку сільського господарства України. *Економіка АПК*. 2018. № 11. С. 9-18.
13. Малиновський А. С. Порівняльний аналіз деяких прогностичних показників розвитку сільського господарства регіону. *Вісник ЖНАЕУ*. 2016. № 1 (54), т. 2. С. 81-87.
14. Прутська О. О., Ходаківська О. В. Органічне сільське господарство в США: реалії та перспективи для України. *Економіка АПК*. 2011. № 12. С. 142-151.
15. Резнікова О. С. Класифікація підходів до прийняття управлінських рішень у контролінгу. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*. 2013. Т. 18, вип. 3(3). С. 61-63.
16. Рymar І. А. Соціальні інвестиції як форма соціальної відповідальності підприємства. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 9. С. 165-168.
17. Романюк І. А. Особливості відтворювального процесу в аграрному секторі. *Агросвіт*. 2016. № 11. С. 12-15.
18. Саблук П. Т. Наукові агроекономічні дослідження в інтересах активізації росту АПВ і сільських територій. *Економіка АПК*. 2017. № 5. С. 19-23.
19. Сохнич А. Я., Якимчук А. Ю., Казаченко Л. М. Управління земельними ресурсами: оцінювання кредитоспроможності інноваційних проектів. *Вісник економічної науки України*. 2019. № 1 (36). С. 128-132.
20. Туниця Ю. Ю., Семенюк Е. П., Туниця Т. Ю. Екологізація економіки: теоретико-методологічний аспект. *Економічна теорія*. 2011. № 2. С. 5-15.

1. Banerjee, Subhabrata Bobby (2007). *Corporate social responsibility: the good, the bad and the ugly*. Edward Elgar Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA [In English].
2. Ignatenko, M.M. & Marmul, L.O. (2017). Production-ecological and socio-economic prospects of reproduction and use of bioenergy potential of agrarian enterprises. *Science and practice: an innovative approach: Collection of scientific articles*, pp. 50-54. Paris: Les Editions L'Originale. [In English].
3. Ignatenko, M.M., Marmul, L.O., Ushakov, D.S., & Kuchyn, S.P. (2019). Transformation of approaches to determine influence factors in the economic development models. *International Journal of Economics & Business Administration*, VII (2), pp. 290-301 [In English].
4. Ignatenko, M.M. & Novak, N.R. (2018). Development of regional programs for the development of agrarian enterprises with organic production on the basis of the European and international experience. *Baltic Journal of Economic Studies*, 4 (4), pp. 126-131 [In English].
5. Marmul, L. & Krukovskaya, E. (2018). Certification of agrarian enterprises-producers of organic products in order to enter European markets. *Baltic Journal of Economic Studies*, 4 (4), pp. 209-216 [In English].
6. Porter, M.E. & Cramer, M.R. (2006). Strategy and society: the link between competitive advantage and corporate social responsibility. *Harvard Business Review*, December, pp. 78-92 [In English].
7. Bezus, R.M. & Antoniuk, H.Ya. (2011). Rynok orhanichnoi produktsii v Ukraini: problemy ta perspektyvy [Organic produce market in Ukraine: problems and prospects]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 47-52 [In Ukrainian].
8. Hrishnova, O. & Brintseva, O. (2013). Vprovadzhennya ekolohichnoyi vidpovidal'nosti v praktyku menedzhmentu vitchyznyanykh pidpryyemstv [Introduction of environmental responsibility in the practice of management of domestic enterprises]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka: Ekonomika*, 10 (151), pp. 12-18 [In Ukrainian].
9. Yermolenko, A.M. (2010). *Sotsialna etyka ta ekolohiya. Hidnist lyudyny - shanuvannya pryrody: monohrafiya* [Social ethics and ecology. dignity of man - reverence for nature: monograph]. Kyiv: Libra [In Ukrainian].
10. Knyazyeva, T.V. (2014). Rozvytok systemy ekolohichnoho menedzhmentu na pidpryyemstvi: osnovni teoretychni polozhennya [Development of environmental management system at the enterprise: basic theoretical propositions]. *Teoretychni i praktychni aspekty ekonomiky ta intelektualnoyi vlasnosti*, 1 (1), pp. 391-396 [In Ukrainian].
11. Kotler, F. & Li, N. (2005). *Korporativna sotsialna vidpovidalnist. Yak zrobyty yakomoha bilshе dobra dlya vashoyi kompaniyi ta suspilstva* [Corporate social responsibility. How to do the best possible for your company and society]. Kyiv: Standart [In Ukrainian].
12. Lupenko, Yu.O. & Zakharchuk, O.V. (2018). Investytsiynе zabezpechennya innovatsiynoho rozvytku sil'skoho hospodarstva Ukrainy [Investment support of innovative development of agriculture of Ukraine]. *Ekonomika APK*, 11, pp. 9-18 [In Ukrainian].
13. Malynovskiy, A.S. (2016). Porivnialnyi analiz deiakykh proghnoznykh pokaznykiv rozvytku sil'skoho hospodarstva rehionu [Comparative analysis of some of the agricultural indicators in the region]. *Visnyk ZHNAEU*, 1 (54), pp. 81-87 [In Ukrainian].
14. Prutska, O.O. & Khodakivska, O.V. (2011). Orhanichne sil'ske hospodarstvo v SShA: realii ta perspektyvy dlia Ukrainy [Organic farming in the United States: realities and prospects for Ukraine]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 142-151 [In Ukrainian].
15. Reznikova, O.S. (2013). Klyasifikatsiya pidkhodiv do pryynyattya upravlynskykh rishen u kontrolinhu [Classification of approaches to management decision-making in controlling]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomika*, Vol. 18, 3 (3), pp. 61-63 [In Ukrainian].
16. Rymar, I.A. (2012). Sotsialni investytsiyi yak forma sotsialnoyi vidpovidalnosti pidpryyemstva [Social investment as a form of corporate social responsibility]. *Aktualni problemy ekonomiky*, 9, pp. 165-168 [In Ukrainian].

21. Хвесик М. А., Бистряков І. К. Інноваційні домінанти сталого розвитку України. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія : Економіка та менеджмент*. 2016. № 9. С. 182-193.

22. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. *Економіка АПК*. 2019. № 6. С. 73-82.

17. Romanyuk, I.A. (2016). Osoblyvosti vidtvyryvalnoho protsesu v ahrarynomu sektori [Features of the reproduction process in the agricultural sector]. *Ahrosvit*, 11, pp. 12-15 [In Ukrainian].

18. Sabluk, P.T. (2017). Naukovi ahroekonomichni doslidzhennya v interesakh aktyvizatsiyi rostu APV i silskykh terytoriy [Scientific agro-economic research in the interest of accelerating the growth of IAP and rural areas]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 19-23 [In Ukrainian].

19. Sokhnych, A.Ya., Yakymchuk, A.Yu., & Kazachenko, L.M. (2019). Upravlinnia zemelnymy resursamy: otsynuvannya kredytopromozhnosti innovatsiynykh proektiv [Land management: evaluating the creditworthiness of innovative projects]. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrayiny*, 1 (36), pp. 128-132 [In Ukrainian].

20. Tunytsya, Yu.Yu., Semenyuk, E.P. & Tunytsya, T.Yu. (2011). Ekolohizatsiya ekonomiky: teoretyko-metodolohichnyy aspekt [Greening the economy: a theoretical and methodological aspect]. *Ekonomichna teoriya*, 2, pp. 5-15 [In Ukrainian].

21. Khvesyk, M.A. & Bystryakov, I.K. (2016). Innovatsiyni dominanty staloho rozvytku Ukrayiny [Innovative dominants of sustainable development of Ukraine]. *Problemy innovatsiynoinvestytsiynoho rozvytku. Seriya: Ekonomika ta menedzhment*, 9, pp. 182-193 [In Ukrainian].

22. Shpykulyak, O.H. & Malik, M.Y. (2019). Instytutsionalnyy analiz rozvytku pidpryyemnytstva v ahrarynomu sektori ekonomiky: metodychnyy aspekt [Institutional analysis of entrepreneurship development in agricultural sector of economy: methodical aspect]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 73 [In Ukrainian].

Ігнатенко М.М. Екологічні складники та інструменти здійснення соціальної відповідальності підприємствами агробізнесу

Мета статті – обґрунтувати вибір і застосування інструментів та засобів посилення екологічної складової у структурі соціальної відповідальності суб'єктів агробізнесу, у тому числі на засадах виваженого використання генно-модифікованих організмів (ГМО), розвитку виробництва органічної продукції, що пов'язано із продовольчою безпекою загалом.

Методика дослідження. Методологічну основу дослідження становлять положення сучасної економічної теорії, економіки підприємств агробізнесу, концепції соціальної відповідальності, раціонального природокористування й сталого розвитку. Використано загальнонаукові методи наукового пізнання – діалектичний, історичний, монографічний (при визначенні тенденцій розвитку сільськогосподарського виробництва, природокористування, його екології й соціальної відповідальності за них); системно-структурного аналізу й синтезу (під час аналізу й структуризації екологічних проблем, напрацюванні на цій основі єдиної стратегії і тактики їх вирішення засобами соціальної відповідальності), а також статистико-економічних і соціально-екологічних досліджень (при встановленні кількісних показників та індикаторів природокористування й екології у процесі аграрного виробництва, встановленні причинно-наслідкових зв'язків між ними та їх вимірювання), експертних оцінок, соціологічного опитування (при обґрунтуванні перспектив вирішення екологічних проблем у межах концепції соціальної відповідальності за відсутності статистичних джерел для розрахунків та прогнозів).

Результати дослідження. Виявлено особливості, проблеми та здійснено оцінку екологічної ефективності й екологізації аграрного виробництва, у тому числі використання ГМО та його наслідків. Обґрунтовано необхідність соціальної відповідальності підприємств агробізнесу за екологічні наслідки діяльності. Визначено її функції, принципи, інструменти й механізми у вирішенні екологічних проблем. Встановлено, що провідні суб'єкти господарювання агросфери приділяють все більше уваги зменшенню негативного впливу своєї діяльності на довкілля. Підкреслено цінність таких ініціатив у сфері екологічної відповідальності, результатом чого стає: зниження енерго- та ресурсоемності виробництва; збільшення обсягів відходів, використаних або нешкоджених підприємством; розробка та реалізація стратегічних програм екологічної діяльності, насамперед меліорацій; впровадження міжнародних стандартів екологічної відповідальності; екологічний моніторинг технологій, сільськогосподарської сировини і продовольства та ін. Тобто відбувається поступове поширення пріоритетів екологічної складової у системі соціальної відповідальності вітчизняних підприємств аграрної сфери економіки. Однак її рівень навіть у провідних вітчизняних аграрних підприємствах не досягає міжнародних стандартів і потребує подальшого розвитку, особливо на рівні великих агрохолдингів та транснаціональних аграрних корпорацій.

Елементи наукової новизни. Вперше у межах концепції соціальної відповідальності здійснено уточнення екологічної складової та визначено засоби її посилення у вигляді виваженого використання ГМО, органічного виробництва, впровадження екологічно орієнтованого менеджменту. При цьому підкреслюється важливість використання концепції саме соціальної відповідальності. Адже тільки вона забезпечує усвідомлену екологізацію сільського господарства на рівні всіх учасників виробничого процесу.

Практична значущість. Отримані результати та висновки можуть бути використані при підготовці та перепідготовці керівних кадрів, фахівців, власників підприємств агробізнесу, у господарській діяльності. Також доцільно впроваджувати їх у роботу регіональних органів влади, сільських громад, громадських організацій. Табл.: 2. Бібліогр.: 22.

Ключові слова: аграрні підприємства; екологічні проблеми; органічне виробництво; генно-модифіковані організми; соціальна відповідальність; інструменти; управління.

Ігнатенко Микола Миколайович – доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри економіки, Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30)

E-mail: professorignatenko@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5713-7951>

Цель статьи - обосновать выбор и использование инструментов и средств усиления экологической составляющей в структуре социальной ответственности субъектов агробизнеса, в том числе на основе взвешенного использования генно-модифицированных организмов (ГМО), развития производства органической продукции, что связано с продовольственной безопасностью в целом.

Методика исследования. Методологическую основу исследования составляют положения современной экономической теории, экономики предприятий агробизнеса, концепции социальной ответственности, рационального природопользования и устойчивого развития. Используются общенаучные методы научного познания - диалектический, исторический, монографический (при определении тенденций развития сельскохозяйственного производства, природопользования, его экологии и социальной ответственности за них); системно-структурного анализа и синтеза (в процессе анализа и структуризации экологических проблем, наработке на этой основе единой стратегии и тактики их решения средствами социальной ответственности), а также статистико-экономических и социально-экологических исследований (при установлении количественных показателей и индикаторов природопользования и экологии в процессе аграрного производства, установлении причинно-следственных связей между ними и их измерения), экспертных оценок, социологического опроса (при обосновании перспектив решения экологических проблем в пределах концепции социальной ответственности при отсутствии статистических источников для расчетов и прогнозов).

Результаты исследования. Выявлены особенности, проблемы и осуществлена оценка экологической эффективности и экологизации аграрного производства, в том числе использования ГМО и его последствий. Обоснована необходимость социальной ответственности предприятий агробизнеса за экологические последствия деятельности. Определены ее функции, принципы, инструменты и механизмы в решении экологических проблем. Установлено, что ведущие субъекты хозяйствования агросферы уделяют все больше внимания уменьшению негативного влияния своей деятельности на окружающую среду. Подчеркнута ценность таких инициатив в сфере экологической ответственности, результатом чего становится: снижение энерго- и ресурсоемкости производства; увеличение объемов отходов, использованных или обезвреженных предприятием; разработка и реализация стратегических программ экологической деятельности, прежде всего мелиораций; внедрение международных стандартов экологической ответственности; экологический мониторинг технологий, сельскохозяйственного сырья и продовольствия и др. То есть происходит постепенное распространение приоритетов экологической составляющей в системе социальной ответственности отечественных предприятий аграрной сферы экономики. Однако ее уровень даже у ведущих аграрных предприятиях не достигает международных стандартов и требует дальнейшего развития, особенно на уровне крупных агрохолдингов и транснациональных аграрных корпораций.

Элементы научной новизны. Впервые в пределах концепции социальной ответственности осуществлено уточнение экологической составляющей и определены способы ее усиления в виде взвешенного использования ГМО, органического производства, внедрения экологически ориентированного менеджмента. При этом подчеркивается важность использования концепции именно социальной ответственности. Ведь только она обеспечивает осознанную экологизацию сельского хозяйства на уровне всех участников производственного процесса.

Практическая значимость. Полученные результаты и выводы могут быть использованы при подготовке и переподготовке руководящих кадров, специалистов, владельцев предприятий агробизнеса, в хозяйственной деятельности. Также целесообразно внедрять их в работу региональных органов власти, сельских общин, общественных организаций. Табл.: 2. Библиогр.: 22.

Ключевые слова: аграрные предприятия; экологические проблемы; органическое производство; генно-модифицированные организмы; социальная ответственность; инструменты; управление.

Игнатенко Николай Николаевич - доктор экономических наук, доцент, заведующий кафедрой экономики, Государственное высшее учебное заведение «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды» (г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 30)

E-mail: professorignatenko@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5713-7951>

The article has been received 02.09.2019

Revision: 12.09.2019

Бібліографічний опис для цитування:

Ihnatenko M. M. Ecological components and instruments of implementation of social responsibility to agrobusiness enterprises. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 52 – 61.

Замітка

У статті

Спаський Г.В., Швець А.А.

Формування та розвиток інтеграції агропромислового виробництва в умовах євроінтеграції

(Економіка АПК. 2019. № 3. С. 97-107) на стор. 104 в абзацах першому та сьомому авторами через допущену технічну помилку не вказано посилання на джерело: Гуторов А.О. Розвиток інтеграційних відносин в аграрному секторі економіки : монографія. Київ : ТОВ «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2016. 484 с.

УДК 338.43:005.35

JEL Classification: A22, I21, O13

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909062>

*Н.М. СІРЕНКО, доктор економічних наук, професор
Т.І. ЛУНКІНА, А.В. БУРКОВСЬКА, кандидати економічних наук*

Формування соціальної відповідальності в аграрних закладах вищої освіти України

Мета статті - висвітлити особливості формування соціальної відповідальності в аграрних закладах вищої освіти в контексті сучасних тенденцій підготовки фахівців з урахуванням холистичного розвитку економіки.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи, а саме: порівняльний (оцінювання структурних змін видів діяльності щодо соціальної відповідальності аграрних ЗВО України); системно-структурного аналізу і синтезу (вивчення та узагальнення структурних пропорцій та зрушень щодо формування соціальної відповідальності ЗВО в аграрному секторі економіки); системного аналізу, групування (визначення і розрахунок показників оцінювання соціальної відповідальності п'ятірки лідерів аграрних закладів вищої освіти України).

Результати дослідження. Розглянуто особливості та роль соціальної відповідальності в аграрних закладах вищої освіти. Здійснено аналіз видів діяльності щодо соціальної відповідальності аграрних ЗВО України серед п'ятірки лідерів аграрних закладів вищої освіти, який дозволяє визначити рівень їх соціальної відповідальності. Запропоновано інкубатор соціальних новацій (для прикладу обрано МНАУ) для активізації роботи талановитих і здібних особистостей, що в результаті приведе до холистичного розвитку економіки.

Елементи наукової новизни. Дістала подальшого розвитку теорія соціалізації освіти як засобу зміни траєкторії розвитку аграрного сектору економіки з трансформацією парадигми суспільного мислення на соціально відповідальну, в основі чого застосування сучасних функцій освіти, що у кінцевому результаті має забезпечити соціально орієнтовану активність суб'єктів (неосів) у суспільстві знань.

Практична значущість. Обґрунтовано пропозиції щодо зміни орієнтирів, цілей і цінностей у здобувачів вищої освіти, які визнані у суспільстві, на соціально відповідальні, які сприятимуть підвищенню соціальної відповідальності людського капіталу в аграрному секторі економіки, що дозволить переорієнтувати суспільство в напрямі відповідального поведіння на засадах холистичного розвитку. Табл.: 1. Рис.: 1. Бібліогр.: 16.

Ключові слова: соціальна відповідальність; здобувачі вищої освіти; аграрні заклади вищої освіти; соціально відповідальне поведіння; аграрний сектор; холистичний розвиток.

Сіренко Наталя Миколаївна - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Миколаївський національний аграрний університет (м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9)
E-mail: sirenko@mna.edu.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1660-1073>

Лункіна Тетяна Іванівна - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Миколаївський національний аграрний університет (м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9)
E-mail: lunkina_tanya@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-7252-3239>

Бурковська Алла Валентинівна - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Миколаївський національний аграрний університет (м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9)
E-mail: Burkovskaya@mna.edu.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-4158-1721>

Постановка проблеми. Виклики сьогодення спонукають заклади вищої освіти (далі ЗВО) швидко реагувати на зовнішні трансформації та убезпечувати себе від матеріального й морального старіння. Звідси нагальною потребою виступає здатність до прояву і застосування інноваційних підходів

в освітньому та науковому процесі. Імплементуючи нові форми в навчання, неосні знання та знаннясему інформацію соціально орієнтованого спрямування, ЗВО мають можливість інтегруватися й ефективно розвиватися на основі холистичності як нового типу розвитку суспільства. Заклади вищої освіти являють собою інтегровані структури, що впроваджуючи принципи соціальної відповідальності, одночасно формують її на

© Н.М. Сіренко, Т.І. Лункіна, А.В. Бурковська, 2019

рівні: окремої особистості (здобувач вищої освіти, НПП, інші стейкхолдери); громади та держави. Зважаючи на це, вони здатні через свої функції просувати та поширювати соціальну відповідальність і передавати здобувачам вищої освіти визнані у суспільстві цілі й цінності в контексті збалансованості ключових аспектів розвитку (економічних, екологічних, соціальних та духовних).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні приділено досить мало уваги формуванню і поширенню соціальної відповідальності у закладах вищої освіти. Більшість вітчизняних науковців вважають, що соціальна відповідальність університетів перед суспільством є відповідальністю лише за результати і якість своєї професійної діяльності, що значно звужує їх роль. Разом із тим окремі науковці, зокрема, О. Грішнова, Г. Міщук, О. Олійник [1], П. Кливец [3], О. Охріменко [5], М. Саприкіна [7], Ya. Cruz [11], F. Giddings [12], R. Jackson [14] глобальну соціальну відповідальність ЗВО пов'язують насамперед з тією конструктивною роллю, яку вони повинні відігравати у суспільстві. Положення інших вчених також співзвучні: 1) роль ЗВО повинна бути провідною у передаванні здобувачам вищої освіти основних цінностей, які визнані суспільством на основі соціальної відповідальності [4]; 2) на сьогодні роботодавці звертають значну увагу на розвиток соціальної відповідальності молодих спеціалістів, яка спонукає останніх до позитивної, свідомої і корисної поведінки у процесі трудової діяльності [9]. У такому ракурсі питання соціальної відповідальності досліджується лише деякими діями та науковцями. Увага передовсім приділена теоретичним напрацюванням і майже зовсім відсутні дослідження тенденцій формування соціальної відповідальності в аграрних ЗВО України, основних теоретико-практичних аспектів її формування.

Мета статті - висвітлити особливості формування соціальної відповідальності в аграрних закладах вищої освіти в контексті сучасних тенденцій підготовки фахівців з урахуванням холістичного розвитку економіки.

Методологія дослідження. Процес наукового дослідження характеризується логічною послідовністю та системністю розгляду такої важливої складової, як соціальна відповідальність у закладах вищої освіти України. Методологічною основою соціальної

відповідальності ЗВО більшість науковців вважають концепцію соціальної відповідальності бізнесу, основу якої становлять дві складові: економічна - виплата заробітної плати, дивіденди, яка сприяє соціальному розвитку громадян; соціальні аспекти впливу діяльності підприємств на споживачів, працівників, навколишнє середовище. Проте соціальна відповідальність ЗВО це не лише внутрішньоорганізаційна стратегія розвитку, вона розглядається як активна соціальна позиція університету, що полягає в гармонійному співіснуванні та взаємодії економічних, екологічних, соціальних та духовних чинників розвитку суспільства.

Виклад основних результатів дослідження. Відповідно до досліджень «Форсайт компетенцій 2030» встановлено, що 63% сучасних дітей будуть оволодівати професіями, яких на сьогодні не існує. До 2030 р. з'явиться 186 нових професій, а 57 діючих зникнуть. Через автоматизацію прогнозується скорочення близько 75 млн робочих місць, а мінімум 54% співробітників у світі повинні будуть пройти перенавчання, аби бути конкурентоспроможними і затребуваними на ринку праці [7].

Стосовно аграрного сектору України, то тут також відбуваються зміни за рахунок технічного переоснащення. Нові виклики спонукають керівництво залучати не тільки кваліфікованих спеціалістів (агрономів, механізаторів, управлінців), а й універсальних працівників, які зможуть швидко реагувати і пристосовуватися до нових змін в аграрному секторі в контексті холістичного розвитку. На сьогодні стратегічно важливим питанням для аграрної країни є усвідомлення змін набутих професій та відповідних трансформацій в освітньо-професійному середовищі, а також їх узгодження із збалансованим поєднанням економічних, екологічних, соціальних та духовних цінностей, враховуючи особливості розвитку сучасного покоління Z [6, 8].

Серед професій майбутнього варто виокремити: агронома-економіста, який поєднує професії економічного й агрономічного спрямування; сільськогосподарського еколога - спеціаліст з утилізації і переробки відходів; оператора автоматизованої сільськогосподарської техніки, який управляє безпілотниками, дронами; Сіті-фермера, спеціаліст щодо облаштування вертикальних ферм у містах; ГМО-агронома, здійснює впровадження біотехнологічних досягнень і

отримання продуктів із заданими властивостями; агроінформатик (агрокібернетик), фахівець, який відповідає за новітні розробки щодо інформатизації та автоматизації сільськогосподарських підприємств [10, 16].

Відповідно до прогнозів освітня система майбутнього буде містити такі елементи: індивідуальні траєкторії навчання, дистанційні школи й університети, ігрові онлайн-середовища, електронні наставники (тьютери, модератори), для доповнення реальності. Окрім звичайного традиційного навчан-

ня навичкам і знанням, нові інструменти дозволять розвивати когнітивні навички та освоювати продуктивний стан свідомості (соціоемоційний інтелект) [13, 15].

Оцінка рівня соціально відповідальної діяльності закладів вищої освіти (п'ятірки лідерів аграрних закладів вищої освіти України) здійснена відповідно до розробленої методики, яка ґрунтується на 10-бальній шкалі з урахуванням проведеної діяльності у цьому напрямі (табл.).

Види діяльності щодо соціальної відповідальності аграрних ЗВО України, 2015-2018 рр.*

Напрями діяльності	Національний університет біоресурсів і природокористування України	Миколаївський національний аграрний університет	Національний університет водного господарства та природокористування	Таврійський державний агротехнологічний університет	Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка
Навчальна (освітня) діяльність					
Якість освіти (навчання)	7,0	4,0	3,0	3,0	3,0
Інформаційна складова					
Наявність інформації щодо соціальної відповідальності на сайті ЗВО (сайтах кафедр)	7,0	7,0	5,0	4,0	5,0
Прозорість процедур і конкурсів	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0
Виробнича діяльність					
Працевлаштування здобувачів вищої освіти	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0
Наукова діяльність					
Наявність концепції та стратегії соціальної відповідальності	-	10	-	-	-
Наявність в університеті курсу з КСВ (СВ)	10,0	10,0	-	-	-
Екологічна складова	9,0	9,0	8,0	6,0	6,0

*Оцінка проводилася на основі матеріалів, викладених на сайтах ЗВО України.

Джерело: Побудовано на основі власних досліджень авторів.

Відповідно до цієї методики обрано основні напрями діяльності п'ятірки лідерів аграрної освіти України. Так, щодо якості освіти, то перше місце посідає Національний університет біоресурсів і природокористування України (НУБіП) (7 балів), друге місце - Миколаївський національний аграрний університет (МНАУ) (4 бали), третє міс-

це розподілили між собою Національний університет водного господарства та природокористування (НУВГП), Таврійський державний агротехнологічний університет (ТДАТУ) та Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка (ХНТУСГ ім. П. Василенка) - по 3 бали відповідно. Оцінка якості

навчання визначалася за 10-бальною шкалою. 10 балів - це максимальне значення показника якості навчання у 2018 р. серед ЗВО України, який становить 24,26.

Щодо інформаційної складової соціальної діяльності, то найкраще висвітлена інформація в НУБіП та Миколаївському національному аграрному університеті. Так, у НУБіП щомісяця проводиться аналіз витрат енергоресурсів (з липня 2017 р.), створено комісію з питань біоетики (14.05.2018 р.); у МНАУ розроблено стратегію розвитку соціальної відповідальності університету на 2019-2024 рр. Також Національний університет біоресурсів і природокористування України затвердив положення «Про науково-технічну раду Наукового парку “Стале природокористування та якість життя”» (2015 р.); на базі Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка затверджено Програму сталого розвитку на 2011-2015 рр., створено Слобожанський навчально-практичний Центр сталого розвитку сільських територій Харківщини (2012 р.), сертифіковано відповідно до ДСТУ ISO 9001:2015 (ISO 9001:2015, IDT) національного стандарту України - система управління якістю; Миколаївський національний аграрний університет розробив Концепцію розвитку МНАУ 2016-2022 рр., у 2018-2019 рр. діяльність університету сертифіковано відповідно до ДСТУ ISO 9001:2015 (ISO 9001:2015, IDT) національного стандарту України - система управління якістю, розроблено Стратегію розвитку соціальної відповідальності МНАУ, 2019 -2024 рр.

Впровадження результатів соціально відповідальної діяльності МНАУ здійснюється у таких напрямках, зокрема: відвідування та надання матеріальної допомоги мешканцям Міського притулку для громадян похилого віку та інвалідів, ветеранам Заводського району, підопічним Міського територіального центру соціального обслуговування «Університет третього віку»; благодійна акція «Святий Миколай - дітям», метою якої є збір коштів на придбання подарунків до Нового року вихованцям Привільнянської школи-інтернату та Центру комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю «Мрія», а також дітям дитячого будинку «Сонечко». Як результат благодійної діяльності здобувачів вищої освіти у 2018 р. - громадську організацію «Творити добро» за вагомий внесок у розвиток волонтерського руху вже вшосте визнано перемож-

цем в обласному конкурсі «Волонтер року» в галузі освіти та виховання.

Одним із важливих напрямів соціальної відповідальності закладів вищої освіти виступає налагодження зв'язку між здобувачами вищої освіти, випускниками та роботодавцями, що зацікавлені в освічених і кваліфікованих працівниках. Варто відзначити, що на базі МНАУ функціонує Центр працевлаштування здобувачів вищої освіти і випускників університету. Для ефективної роботи Центру працевлаштування створено банк 31 вакансії. Роботодавці та здобувачі вищої освіти мають можливість переглядати інформацію в мережі Інтернет, використовуючи ресурси сайту університету.

Для успішного працевлаштування випускників за фахом у Миколаївському національному аграрному університеті реалізуються наступні заходи, що спрямовані на підвищення конкурентоспроможності фахівців на ринку праці та участі роботодавців в освітньому процесі:

- постійний моніторинг працевлаштування випускників, направлених на робочі місця згідно з розподілом або тристоронніми угодами за останні роки;

- використовуючи можливості Інституту післядипломної освіти та його відділів випускники університету додатково отримують 2-3 робочі професії;

- на сайті університету розміщено електронну анкету здобувача вищої освіти для підбору вакансій та забезпечення працевлаштування здобувачів вищої освіти і випускників університету;

- для накопичення банку потенційних роботодавців (підприємств, установ і організацій) на сайті університету розміщено електронну анкету роботодавця;

- спільно з Департаментом агропромислового розвитку Миколаївської облдержадміністрації, обласним та районними Центрами зайнятості проведено ряд заходів з інформування випускників про наявні вакансії;

- постійно проводяться Ярмарки вакансій для здобувачів вищої освіти університету з метою вирішення питань працевлаштування;

- постійно проводяться семінари для здобувачів вищої освіти випускних курсів з питань складання резюме, професійної адаптації, проходження співбесіди з роботодавцем тощо.

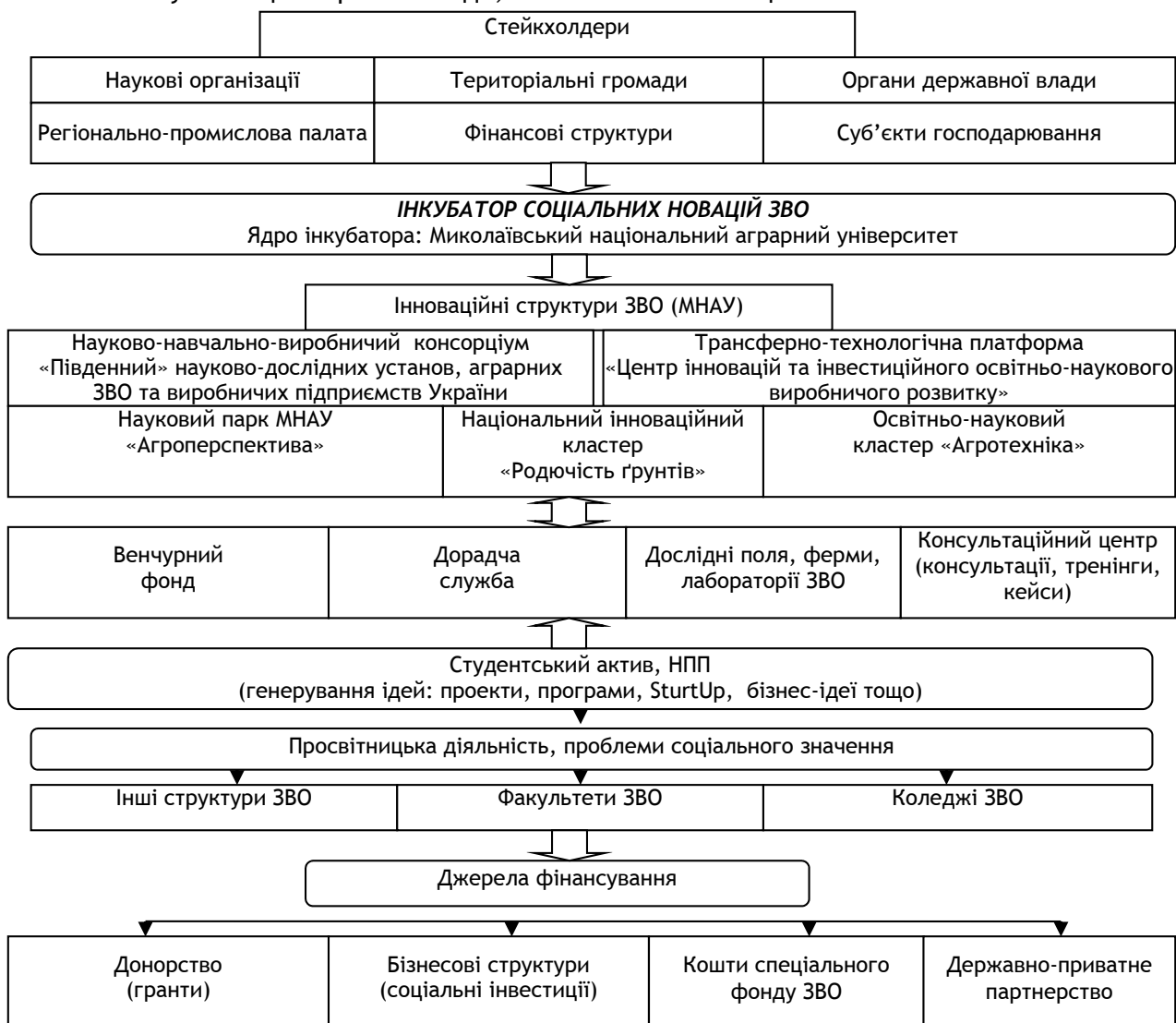
Відповідно до статистичних даних питома вага креативних та завзятих людей в економіці держави становить близько 5-7 %.

Проте наявні ідеї та проекти інколи дуже важко реалізувати й запровадити на практиці. Тому постає необхідність створення на базі ЗВО України інкубатора новацій, за допомогою яких будуть формуватися сприятливі умови для реалізації творчих і креативних ідей здобувачів вищої освіти (для прикладу обрано МНАУ) (рис.).

Такі інкубатори активізують роботу щодо талановитих і здібних особистостей, що в результаті приведе до холістичного розвитку економіки. Зазначені структурні одиниці можуть бути створені на базі будь-якого аграрного ЗВО України. Спочатку ідеї формуються здобувачами вищої освіти (долучатися також можуть місцеві органи влади, біз-

несові структури, неприбуткові організації, наукові організації, територіальні громади тощо). Наступним етапом є генерування ідей та формування студентського активу.

Консультаційний центр у процесі своєї діяльності може надавати консультації, проводити тренінги, допомагати у розробці бізнес-проектів. Далі відбувається презентація проектів, програм, стартапів та бізнес-ідей соціального спрямування. У результаті обираються проекти, які найбільшою мірою відповідають потребам сучасності. Джерелами фінансування виступають бізнесові структури як партнери-експерти та інвестори; міжнародне донорство на основі грантових проектів та спеціальні кошти ЗВО.

Модель створення інкубатора соціальних новацій на базі ЗВО України
(використано матеріали МНАУ)

Джерело: Розробка авторів.

У результаті реалізації соціальних проектів через інкубатор соціальних новацій: підвищується зацікавленість у здобувачів вищої

освіти щодо навчання; відбувається тристоронній взаємозв'язок між викладачем, здобувачем вищої освіти та аграрним підприєм-

ством, яке у майбутньому може стати потенційним роботодавцем; підвищується соціально-культурний розвиток сільського населення; змінюється бачення основних цінностей суспільства на основі соціалізації освіти.

Висновки. У результаті проведених досліджень сформовано авторську позицію щодо подальшого розвитку соціальної відповідальності в аграрних закладах вищої освіти: ЗВО є відповідальними не лише за розвиток і збереження фундаментальної науки та

освіченості, а й беруть участь в інтерпретації, поширенні та застосуванні нового знання, яке базується на соціально відповідальній діяльності суб'єкта господарювання в аграрному секторі; основних сучасних підходах до підготовки фахівців в аграрному секторі економіки; основних факторах глобальних змін, які вимагають майбутні професійні орієнтири; активізації соціально орієнтованої спрямованості навичок здобувачів вищої освіти України.

Список бібліографічних посилань

1. Грішнова О. А., Міщук Г. Ю., Олійник О. О. Соціальна відповідальність у трудових відносинах: теорія, практика, регулювання ризиків : монографія. Рівне : НУВГП, 2014. 216 с.
2. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи : монографія / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуняк О. Г. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2014. 516 с.
3. Кливец П. Инновационные методологические подходы к подготовке специалистов для рыночной экономики. *Вісник економічної науки*. 2013. № 2. С. 58-62.
4. Лободинська О. Формування соціальної відповідальності у випускників ВНЗ як чинника успішного працевлаштування. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2013. Вип. 2. С.36-38.
5. Охрімченко О. О., Іванова Т. В. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Київ : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», 2015. 180 с.
6. Хто такі «міленіали» і як навчати таких студентів? URL : <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/01/16/228473>.
7. Центр Розвиток корпоративної соціальної відповідальності : сайт. URL : <http://csr-ukraine.org>.
8. Цілі сталого розвитку в Україні. Представництво ООН в Україні, 2018. URL : <http://sdg.org.ua/ua/pro-hlobalni-tsilii>.
9. Шевченко Л. С. Соціальна відповідальність вищих навчальних закладів: аспект якості освіти. *Вісник національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. 2011. № 4(7). С. 5-15.
10. Agricultural Education : website. URL : <https://www.ag-education.bayer.com>.
11. Cruz Ya. Quality and the social responsibility of universities // Global University Network for Innovation (GUNi), 2009. URL : <http://www.guninetwork.org/articles/quality-and-social-responsibility-universities>
12. Giddings F. H. The Theory of Socialization: A Syllabus of Sociological Principles for the Use of College and University Classes. N. Y. ; L. : MacMillan & Co., Ltd. xiv, 1897. 47 p.
13. International Labour Organization : website. URL : <https://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm>.
14. Jackson R. Holistic Special Education : Camphill Principles and Practice. Edinburg : Floris Books, 2006. 379 p.
15. The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution. *Global Challenge Insight Report*. Geneva : World Economic Forum, 2016. 167 p. URL : http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf.
16. Wilen-Daugenti T. Careers 3.0. Future Skills. Future Work // The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). URL: <https://www.oecd.org/site/eduimhe12/Tracey%20Wilen-Daugenti.pdf>.

References

1. Hrishnova, O.A., Mishchuk, H.Yu. & Oliinyk, O.O. (2014). *Socialna vidpovidalnist u trudovih vidnosinah: teoriya, praktika, reguluvannya rizikiv: monohrafiia* [Social responsibility in labour relations: theory, practice, risk management: monograph]. Rivne: NUVGP [In Ukrainian].
2. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H., et al. (2014). *Innovatsiine zabezpechennia rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy: problemy ta perspektvyv : monohrafiia* [Innovative support for development of agriculture in Ukraine: problems and perspectives: monograph]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
3. Klivec, P. (2013). *Innovatsionnye metodologicheskie podhody k podgotovke specialistov dlya rynochnoy ekonomiki* [Innovative methodological approaches to training specialists for the market economy]. *Visnik ekonomichnoy nauki*, 2, pp 58-62 [In Russian].
4. Lobodinska, O. (2013). *Formuvannya socialnoyi vidpovidalnosti u випusknikiv VNZ yak chynnyka uspishnogo pratselash-tuvannya* [Formation of social responsibility among university graduates as a factor of successful employment]. *Visnik NTUU "KPI", Filosofiia. Psihologiya. Pedagogika*, 2, pp 36-38 [In Ukrainian].
5. Ohrimenko, O.O. & Ivanova, T.V. (2015). *Socialna vidpovidalnist: navch. posib*. [Social responsibility: tutorial]. Kyiv: NTU of Ukraine "Kyiv Polytechnical Institute" [In Ukrainian].
6. Amosova, K. (2018). *Khto taki "mileniiali" i yak navchati tak-ih studentiv?* [Who are "millennials" and how to teach such students?]. *Life.Pravda*. Retrieved from: <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/01/16/228473> [In Ukrainian].
7. Centr Rozvitku korporativnoyi socialnoyi vidpovidalnosti [Centre for development of corporate social responsibility]. Retrieved from: <http://csr-ukraine.org> [In Ukrainian].
8. Cili stalogo rozvitku v Ukraini [Sustainable development goals in Ukraine]. (2018). *UN Delegation to Ukraine*. Retrieved from: <http://sdg.org.ua/ua/pro-hlobalni-tsilii> [In Ukrainian].
9. Shevchenko, L.S. (2011). *Socialna vidpovidalnist vishih navchalnih zakladiv: aspekt yakosti osvity* [Social responsibility of higher education institutions: aspect of quality of education]. *Visnyk natsionalnoho universytetu "Iurydychna akademii imeni Yaroslava Mudroho"*, 4 (7), pp. 5-15 [In Ukrainian].
10. Agricultural Education. Retrieved from: <https://www.ag-education.bayer.com> [In English].
11. Cruz, Ya. (2009). *Quality and the social responsibility of universities. Global University Network for Innovation*. Retrieved from: <http://www.guninetwork.org/articles/quality-and-social-responsibility-universities> [In English].
12. Giddings, F.H. (1897). *The theory of socialization: a syllabus of sociological principles for the use of college and university classes*. New York; London: MacMillan & Co., Ltd [In English].
13. International Labour Organization. Retrieved from: <https://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm> [In English].
14. Jackson, R. (2006). *Holistic special education: Camphill principles and practice*. Edinburg: Floris Books [In English].
15. The future of jobs. Employment, skills and workforce strategy for the fourth industrial revolution. (2016). *Global Challenge Insight Report*. Geneva: World Economic Forum. Retrieved from: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf [In English].
16. Wilen-Daugenti, T. (n.d.). *Careers 3.0. Future skills. Future work. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)*. Retrieved from: <https://www.oecd.org/site/eduimhe12/Tracey%20Wilen-Daugenti.pdf> [In English].

Sirenko N.M., Lunkina T.I., Burkovska A.V. Formation of social responsibility in agrarian higher education institutions of Ukraine

The purpose of the article is to highlight features of social responsibility in agrarian institutions of higher education in context of modern trends of the development of higher education applicants in Ukraine, taking into account holistic economic development.

Research methods. During the research were used the following general scientific and special methods: comparative (for evaluating structural changes of activities on social responsibility of agrarian higher education institutions of Ukraine); structural and system analysis and synthesis (for study and generalization of structural proportions and shifts in the formation of social responsibility of higher education institutions in the agrarian sector of the economy); methods of systematic analysis and grouping (for definition and calculation of indicators of social responsibility assessment of five leaders of agrarian institutions of higher education in Ukraine).

Research results. The features and role of social responsibility in agrarian institutions of higher education were investigated. The analysis of types of activities on social responsibility of five leaders of agrarian institutions of higher education, which allows to determine a level of their social responsibility. An incubator of social innovations (Mykolaiv National Agrarian University was chosen as an example) was proposed to activate the work of talented and capable individuals that will lead to holistic economic development.

Elements of scientific novelty. The theory of educational socialization as a mean of changing the development trajectory of the agrarian sector of economy on basis of transformation of social thinking paradigm into socially responsible one was substantiated. It can be a basis for modern educational functions implementation, which will ultimately ensure socially oriented activity of subjects in the society.

Practical significance. The ways of changing orientations, goals and values of higher education students who are recognized in society as socially responsible were proposed. It will help to increase social responsibility of human capital in the agrarian sector of the economy and help to reorient society in the direction of responsible behaviour on basis of the holistic development. Tabl.: 1. Figs.: 1. Refs.: 16.

Keywords: social responsibility; applicants for higher education; agrarian institutions of higher education; socially responsible behaviour; agrarian sector; holistic development.

Sirenko Natalya Mykolaivna - doctor of economic sciences, professor, head of the finance, banking and insurance department, Mykolaiv National Agrarian University (9, Heorhiia Honhadze st., Mykolaiv, Ukraine)

E-mail: sirenko@mnaeu.edu.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1660-1073>

Lunkina Tetiana Ivanivna - candidate of economic sciences, associate professor (docent) of the department of finance, banking and insurance, Mykolaiv National Agrarian University (9, Heorhiia Honhadze st., Mykolaiv, Ukraine)

E-mail: lunkina_tanya@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-7252-3239>

Burkovska Alla Valentynivna - candidate of economic sciences, associate professor (docent) of the department of finance, banking and insurance, Mykolaiv National Agrarian University (9, Heorhiia Honhadze st., Mykolaiv, Ukraine)

E-mail: Burkovskaya@mnaeu.edu.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-4158-1721>

Сиренко Н.Н., Лункина Т.И., Бурковская А.В. Формирование социальной ответственности в аграрных заведениях высшего образования Украины

Цель статьи - осветить особенности формирования социальной ответственности в аграрных заведениях высшего образования в контексте современных тенденций подготовки специалистов с учетом холистического развития экономики.

Методика исследования. В процессе исследования были использованы общенаучные и специальные методы, а именно: сравнительный (оценка структурных изменений видов деятельности по социальной ответственности аграрных ЗВО Украины); системно-структурного анализа и синтеза (изучение и обобщение структурных пропорций и сдвигов по формированию социальной ответственности ЗВО в аграрном секторе экономики): системного анализа, группировки (определение и расчет показателей оценки социальной ответственности пятерки лидеров аграрных заведений высшего образования Украины).

Результаты исследования. Рассмотрены особенности и роль социальной ответственности в аграрных заведениях высшего образования. Осуществлен анализ видов деятельности по социальной ответственности аграрных ЗВО Украины среди пятерки лидеров аграрных заведений высшего образования, который позволяет определить уровень их социальной ответственности. Предложен инкубатор социальных новаций (как пример взят ННАУ) для активизации работы талантливых и способных личностей, что в результате приведет к холистическому развитию экономики.

Элементы научной новизны. Получила дальнейшее развитие теория социализации образования как средство изменения траектории развития аграрного сектора экономики с трансформацией парадигмы общественного мышления на социально ответственную, в основе чего применение современных функций образования, что в конечном итоге должно обеспечить социально ориентированную активность субъектов (неосов) в обществе знаний.

Практическая значимость. Обоснованы предложения по изменению ориентиров, целей и ценностей у соискателей высшего образования, которые признаны в обществе, на социально ответственные, которые будут способствовать повышению социальной ответственности человеческого капитала в аграрном секторе экономики, что позволит переориентировать общество в направлении ответственного поведения на основе холистического развития. Табл.: 1. Илл.: 1. Библиогр.: 16.

Ключевые слова: социальная ответственность; соискатели высшего образования; аграрные заведения высшего образования; социально ответственное поведение; аграрный сектор; холистическое развитие.

Сиренко Наталья Николаевна - доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой финансов, банковского дела и страхования, Николаевский национальный аграрный университет (г. Николаев, ул. Георгия Гонгадзе, 9)

E-mail: sirenko@mnaeu.edu.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1660-1073>

Лункина Татьяна Ивановна - кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов, банковского дела и страхования, Николаевский национальный аграрный университет (г. Николаев, ул. Георгия Гонгадзе, 9)

E-mail: lunkina_tanya@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-7252-3239>

Бурковская Алла Валентиновна - кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов, банковского дела и страхования, Николаевский национальный аграрный университет (г. Николаев, ул. Георгия Гонгадзе, 9)
E-mail: Burkovskaya@mnau.edu.ua
ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-4158-1721>

Стаття надійшла до редакції 05.09.2019 р.

Фахове рецензування: 11.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Сіренко Н. М., Лункіна Т. І., Бурковська А. В. Формування соціальної відповідальності в аграрних закладах вищої освіти України. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 62 – 69.

*

УДК 316.334.2:330.341:330.322 (477)

JEL Classification: E 02, E 22, O 32

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909069>

Н.М. СТОЛЯРЧУК, кандидат економічних наук

Н.В. СЕРГЄЄВА

Г.О. ХІОНІ, аспірант*

Удосконалення інституційного забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні

Мета статті - дослідити інституціональне забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні.

Методика дослідження. Використано діалектичний метод наукового пізнання - розгляд сутності інституційного забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності; емпіричний - для комплексної оцінки сучасного стану об'єкта дослідження на світовому рівні, абстрактно-логічний метод - формування пропозицій та висновків.

Результати дослідження. Інструментарій інвестиційної політики видозмінюється з урахуванням моделей промислової політики і стадій розвитку. Загроза для економічного розвитку виникає від ослаблення діючих інститутів. Багато інститутів втрачають свій вплив у зв'язку з надшвидкими темпами розвитку цифрової економіки. Україні необхідно стежити за тим, щоб інструменти її інвестиційної політики відповідали сучасним вимогам, використовуючи для цього такі засоби, як переорієнтація інвестиційних стимулів.

Елементи наукової новизни. Удосконалено модель взаємодії інститутів у процесі інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні на етапі сталого розвитку.

Практична значущість. Розроблено модель взаємодії інститутів у процесі інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні, що включає неформальні інститути, державні та наддержавні інституції, нормативно-правове забезпечення, інвестиційне середовище. Рис.: 1. Бібліогр.: 25.

Ключові слова: інститути; інновації; інвестиції; сталий розвиток; капітальні інвестиції; інвестиційна діяльність.

Столярчук Надія Миколаївна - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу організації наукових досліджень та інноваційного розвитку, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: stolyarchuk.iae@gmail.com

Сергєєва Наталія Валеріївна - науковий співробітник, завідувач науково-організаційного відділу, Національний науковий центр «Інститут механізації та електрифікації сільського господарства» (Київська обл., Васильківський р-н, смт Глеваха, вул. Вокзальна, 11)

E-mail: natushka1988@gmail.com

Хіоні Георгій Олександрович - аспірант відділу інвестиційного та матеріально-технічного забезпечення, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10).

E-mail: khioni.georgiy@gmail.com

Постановка проблеми. Людство знаходиться на порозі четвертої промислової ре-

волюції, рушійними силами якої виступають досягнення у сфері передових технологій і роботизації, завдяки яким виробництво стає ефективніше, дешевше й швидше, ніж будь-коли раніше. Ключове значення для просування цілей сталого розвитку має зміцнення

* Науковий керівник - М.І. Кісіль, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник.

© Н.М. Столярчук, Н.В. Сергєєва, Г.О. Хіоні, 2019

Бурковская Алла Валентиновна - кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов, банковского дела и страхования, Николаевский национальный аграрный университет (г. Николаев, ул. Георгия Гонгадзе, 9)
E-mail: Burkovskaya@mnau.edu.ua
ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-4158-1721>

Стаття надійшла до редакції 05.09.2019 р.

Фахове рецензування: 11.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Сіренко Н. М., Лункіна Т. І., Бурковська А. В. Формування соціальної відповідальності в аграрних закладах вищої освіти України. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 62 – 69.

*

УДК 316.334.2:330.341:330.322 (477)

JEL Classification: E 02, E 22, O 32

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909069>

Н.М. СТОЛЯРЧУК, кандидат економічних наук

Н.В. СЕРГЄЄВА

Г.О. ХІОНІ, аспірант*

Удосконалення інституційного забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні

Мета статті - дослідити інституціональне забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні.

Методика дослідження. Використано діалектичний метод наукового пізнання - розгляд сутності інституційного забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності; емпіричний - для комплексної оцінки сучасного стану об'єкта дослідження на світовому рівні, абстрактно-логічний метод - формування пропозицій та висновків.

Результати дослідження. Інструментарій інвестиційної політики видозмінюється з урахуванням моделей промислової політики і стадій розвитку. Загроза для економічного розвитку виникає від ослаблення діючих інститутів. Багато інститутів втрачають свій вплив у зв'язку з надшвидкими темпами розвитку цифрової економіки. Україні необхідно стежити за тим, щоб інструменти її інвестиційної політики відповідали сучасним вимогам, використовуючи для цього такі засоби, як переорієнтація інвестиційних стимулів.

Елементи наукової новизни. Удосконалено модель взаємодії інститутів у процесі інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні на етапі сталого розвитку.

Практична значущість. Розроблено модель взаємодії інститутів у процесі інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні, що включає неформальні інститути, державні та наддержавні інституції, нормативно-правове забезпечення, інвестиційне середовище. Рис.: 1. Бібліогр.: 25.

Ключові слова: інститути; інновації; інвестиції; сталий розвиток; капітальні інвестиції; інвестиційна діяльність.

Столярчук Надія Миколаївна - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу організації наукових досліджень та інноваційного розвитку, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: stolyarchuk.iae@gmail.com

Сергєєва Наталія Валеріївна - науковий співробітник, завідувач науково-організаційного відділу, Національний науковий центр «Інститут механізації та електрифікації сільського господарства» (Київська обл., Васильківський р-н, смт Глеваха, вул. Вокзальна, 11)

E-mail: natushka1988@gmail.com

Хіоні Георгій Олександрович - аспірант відділу інвестиційного та матеріально-технічного забезпечення, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10).

E-mail: khioni.georgiy@gmail.com

Постановка проблеми. Людство знаходиться на порозі четвертої промислової ре-

волюції, рушійними силами якої виступають досягнення у сфері передових технологій і роботизації, завдяки яким виробництво стає ефективніше, дешевше й швидше, ніж будь-коли раніше. Ключове значення для просування цілей сталого розвитку має зміцнення

* Науковий керівник - М.І. Кісіль, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник.

© Н.М. Столярчук, Н.В. Сергєєва, Г.О. Хіоні, 2019

глобального співробітництва. Однак на шляху до цього виникають труднощі в таких сферах, як міжнародне фінансування розвитку та залучення інвестицій. Промислова політика та реалізовані в комплексі з нею інвестиційні стратегії, маючи своїм ядром чітко сформульовану концепцію, разом із тим повинні передбачати конкретні й детально опрацьовані рекомендації. Інструментарій інвестиційної політики видозмінюється з урахуванням моделей промислової політики і стадій розвитку. Відбувається ослаблення діючих інститутів, багато інститутів втрачають свій вплив у зв'язку з надшвидкими темпами розвитку цифрової економіки, діджиталізації, глобалізації. Відтак гостро постає проблема врахування змін інституційного середовища та утворення нових інституційних моделей з метою залучення інвестицій в розвиток інновацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З розвитком інституціоналізму набула поширення інвестиційна теорія, яку надалі досліджували та розвивали такі видатні вчені-економісти, як James M. Buchanan [5], T. Eggertsson [7], P. Коуз [11], А. Нестеренко [12], F. A. Hayek [22], A. Spiethoff [16] та ін. Над дослідженням інноваційної діяльності з метою визнання її як важливого соціально-економічного інституту працювали ряд зарубіжних учених, серед яких: T. Veblen [1], Д. Норт [13], М. Туган-Барановський, Д. Ходжсон [23], Й. Шумпетер. Серед вітчизняних науковців питанню удосконалення інноваційно-інвестиційного забезпечення саме в аграрній сфері приділяли увагу С.А. Володін [2], М.І. Кісіль [10], М.Й. Малік [8], П.Т. Саблук [9], Л.І. Курило [9], Н.О. Татаренко [19], А.А. Чухно [24], О.Г. Шпикуляк [25]. Однак питання впливу інституційного середовища на розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки та напрямів реформування на етапі сталого розвитку країни залишається відкритим.

Мета статті - дослідити інституціональне забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні.

Виклад основних результатів дослідження. Так, 1 січня 2016 року офіційно набрали сили 17 цілей, викладені в Порядку денному в галузі сталого розвитку на період до 2030 р., яка була прийнята світовими лідерами у вересні 2015 р. на історичному саміті Організації Об'єднаних Націй. Основ-

ними з них є індустріалізація, інновації та інфраструктура; ефективні інститути; партнерство в інтересах сталого розвитку. Передбачається, що уряди країн візьмуть на себе відповідальність і створять національні механізми, які сприятимуть досягненню таких цілей, що сприятиме формуванню нового інституційного середовища.

У 2017 р. загальносвітовий обсяг прямих іноземних інвестицій скоротився на 23%, склавши 1,43 трлн дол. США проти 1,87 трлн дол. США в 2016 р. [3]. За прогнозами в 2019 і 2020 роках темпи глобального зростання залишаться стабільними і становитимуть 3%, тоді як у 2018 р. вони збільшилися до 3,1 % [14]. За дослідженнями, про що свідчить ряд ознак, глобальне економічне зростання досягло наразі свого піку, однак в 2019-2020 рр. його темпи залишаться стабільними, а далі передбачається спад.

Як наголосив Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй Антоніу Гуттеріш, «Хоча світові економічні показники залишаються здебільшого сприятливими, вони не повною мірою відображають ситуацію». Ним зазначено, що в доповіді ООН «Світовий економічний стан і перспективи» за 2019 р. «піднімаються питання, пов'язані зі сталістю глобального економічного зростання напередодні зростаючих фінансових, соціальних та екологічних викликів» [4].

Доповідь ООН про світові інвестиції за 2018 р. покликана забезпечити більш глибоке розуміння механізму взаємодії нової промислової політики та інвестиційної політики [3]. У доповіді пропонуються рекомендації щодо відновлення існуючого інструментарію інвестиційної політики, включаючи інвестиційні стимули, особливі економічні зони, спрощення процедур інвестиційної діяльності та механізми контролю іноземних інвестицій.

Стратегії нарощування потенціалу, надолуження відставання і організація дій, зумовлені викликами нової промислової революції - все це сучасні варіанти промислової політики, що відповідають цілям сталого розвитку. Моделі надолуження відставання забезпечують заохочення інновацій і впровадження нових технологій, а в моделях, орієнтованих на нову промислову революцію, застосовуються механізми створення нових галузей.

За дослідженнями зарубіжних колег: «Поширеність державного регулювання в бізнесі викликала багато питань за останні

десятиліття. Чи не створює значне державне регулювання бар'єри для підприємств, яким вона призначена допомагати?» [6].

Разом з оцифруванням економіки виникають певні монополії на джерела інформації, що містять в собі загрози для демократії та ринкової економіки. На переконання Геннінга Фепеля: «У цифровій ринковій економіці захист від монополії даних повинен організовуватися не через ексклюзивний доступ до даних, а через прозорість і якість алгоритмів. Тобто потрібен захист приватних даних і надання колективних даних як суспільного блага» [21, с. 37].

Формуванню сприятливого інституційного середовища через забезпечення його трансформації сприяє держава, реагуючи на розкриті вище проблеми. Від держави суб'єктами інституційного забезпечення інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні виступають Кабінет Міністрів України, обласні, районні, міські, сільські, селищні ради, органи місцевого самоврядування.

Досить різноманітні погляди науковців-теоретиків стосовно цього питання. Так, інвестиційна теорія з точки зору інституціоналізму має на меті вивчення окремих аспектів існуючих теорій та концепцій, що дасть в подальшому змогу оцінити інвестиційний клімат обраного середовища. При цьому Т. Veblen наголошував на необхідності державного регулювання інвестиційної діяльності, створення органами управління програм для формування відповідного контингенту (підготовка спеціалістів), створення сприятливого інвестиційного забезпечення [1, с. 11-12]. Серед інших А. Spiethoff (1953) визначав наступні напрями інвестиційної діяльності: перевагу надавати проектам, що ґрунтуються на інноваційній основі; обґрунтування та визначення максимальних меж інвестування, з метою запобігання перенасичення проектами [16, с. 117].

Досить вагомий внесок здійснив Р. Коуз, ввівши в обіг поняття «трансакційні витрати», що виникають в процесі взаємодії інститутів та зменшують дохідність проектів, а також категорію «екстернальні ефекти», які пов'язував із впровадженням інвестицій [11]. Запропонована ним так звана теорема Коуза наголошує на необхідності прийняття такого інвестиційного варіанта, за якого витрати для суспільства будуть найменшими. «Теорію суспільного вибору» ввів James M. Buchanan (2013), в якій обґрунтував чинни-

ки, на основі яких приймаються інвестиційні рішення [5].

За визначенням Ф.А. Найека (1981), «виграє не та економіка, в якій виробляється більше продукції з меншими витратами сировини та матеріалів, а та, в якій виробляється продукція з меншими питомими трансакційними витратами [22]. З історії економічної науки відомо, що поняття трансакційних витрат без його теоретичного пояснення було використано з метою розкриття важливої ознаки економічної системи - еволюції та використання грошей. На нашу думку, до таких витрат варто віднести також витрати на впровадження інновацій та інвестиції в дослідження та розробки, адже в умовах інформаційної економіки інвестиції здійснюються в основному в інноваційні технології, інакше їх доцільність та ефективність набагато нижчі.

Інвестиційна діяльність тісно пов'язана з інноваційною активністю підприємств, установ, організацій. На даний час в Україні відсутній повноцінний механізм інвестиційної діяльності. Необхідне створення дієвої методологічної основи щодо кредитування інвестиційної діяльності, її державного регулювання, інституціонального забезпечення ринку інвестицій, формування інвестиційних фондів. Існує багато факторів, які перешкоджають надходженню іноземних інвестицій, а точніше бажанню розвинутих країн інвестувати саме в Україну. До них, наприклад, можна віднести: нестабільність і невизначеність законодавчих актів, різкі й непередбачені зміни в податковій політиці; невизначеність у питаннях власності, особливо на природні ресурси; неконвертованість внутрішньої валюти; гострий дефіцит комерційної, юридичної і ринкової інформації.

Найбільш пріоритетними і прибутковими сферами для іноземного інвестування в агропромисловий сектор є: оновлення і модернізація на базі нових технологій підприємств, зокрема тих, що займаються заготівлею та зберіганням зерна; впровадження високопродуктивних технологій вирощування сільськогосподарських культур; створення потужностей та сировинної бази для виробництва обладнання для олійно-жирової, м'ясо-молочної, борошномельно-круп'яної та хлібопекарської промисловості; налагодження випуску ефективних хімічних засобів захисту сільськогосподарських рос-

лин і тварин; сільськогосподарська інфраструктура.

Вивчаючи основи інституціональної теорії та її постулати, А.Н. Нестеренко наголошує на зростаючому значенні державних інституцій, а також наддержавних регуляторів та міжнародних об'єднань [12, с. 92]. Сучасна нормативно-правова база (закони, укази Президента, підзаконні акти у формі постанов Уряду, наказів центральних органів виконавчої влади тощо) стосовно інвестиційної діяльності налічує безліч документів.

Серед них можна виокремити такі групи:

- 1) документи програмного характеру (стратегії, концепції, програми) загальнодержавного, галузевого та регіонального рівнів;
- 2) закони України, які передбачають компетенцію місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у галузі інвестиційної діяльності;
- 3) підзаконні акти Кабінету Міністрів України, міністерств та відомств, що регулюють окремі питання реалізації регіональних інвестиційних проектів, створення місцевої інфраструктури, подання звітності тощо;
- 4) рішення та розпорядження місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в галузі інвестиційної діяльності.

Представники неоінституціоналізму наголошують на тому, що освіта, професійні навички впливають на поведінку людини. Вони стверджують, що навчання - це не тільки процес отримання певної інформації, а й модель формування звичок та самосвідомості. Під впливом неформальних інститутів відбувається реформування застарілих інститутів та утворення нових, що впливає на активізацію інвестиційної діяльності. Відповідно відбувалася зміна інституціонального тренду та його базисних ідеологій.

За Д. Нормом, основна роль інститутів полягає у зменшенні невизначеності навколишнього середовища [13, с. 11]. Найбільш міцними і довготривалими інститутами вважаються ті, що утворилися на основі неформальних складових та були узаконені й підкріплені формальними складовими. Відповідно, чим більша кількість інститутів, тим чіткіше мають бути врегульовані відносини між ними. Основними інститутами в економіці виступають інститут влади, права та власності. Як вважає Дж. Ходжсон, інститути обмежують дії суб'єктів господарювання відносно один одного, структуруючи їх, ставлячи в законні рамки [23].

Інноваційно-інвестиційна діяльність в агропромисловому секторі пов'язана із вкладеннями в земельні ресурси, сільськогосподарську техніку та виробничі комплекси, будівлі, споруди. Відтак на ринок виходять посередники: дистриб'ютори, дилери, банки та інші кредитні установи, що забезпечують агролізинг та інші кредитні угоди, установи, що забезпечують технічне обслуговування. Важливим напрямом стосовно цього є прийняття довгострокових, середньо- та короткострокових стратегій.

Стратегією сталого розвитку «Україна - 2020» були прийняті Регіональні програми розвитку агропромислового комплексу [18]. Розроблено проект Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року [15]. Ці нормативні акти направлені на те, щоб вивести економіку з тіні, знизити рівень корупції, запровадити економічно вільні від податків інвестиційні зони, розробити дієве законодавство. Не потрібно приймати значну кількість законів, що суперечать один одному і створюють труднощі при укладанні угод. Варто удосконалити чинну нормативно-правову базу, яка б у подальшому забезпечила ріст інвестицій та ефективне впровадження інновацій. Здійснюючи вибір на користь євроінтеграційних процесів і враховуючи виклики глобалізації, необхідно пам'ятати й враховувати особливості українського інституційного середовища, а не бездумно імплементувати іноземні моделі.

Зміна «правил гри» в новому середовищі та в новій економічній епосі являє собою необхідну умову прогресивного розвитку, інакше зростає вплив негативних факторів, що руйнують економіку країни. Так, Ф.А. Науек (1981) причиною перетворення інститутів вважає «еволюційний інституалізм», що спричиняє зміни в базових інститутах відповідно до ситуації, що склалася в даний момент і може призводити до утворення нових інститутів. «При збереженні старої програми дій в рамках нового середовища виникають нестабільність економіки, непередбачені чи недооцінені негативні наслідки для прийняття рішень економічними агентами» [22].

Після краху «Enron» (2000 р.), глобальної кризи (2008-2012 рр.) у розвинутих країнах більшість досліджень із проблем економіки пов'язується з фінансовою звітністю, її впливом на забезпечення довіри, безпеки й

керованості в національних і глобальних соціально-економічних просторах [7]. У сьогоdnішній економіці значну частину витрат підприємства не контролюють. Так, у США в 1986 р. таких витрат було 45 %.

Проблема полягає в тому, що їх значна частина у вітчизняній економіці знаходиться в «тіні», що породжує ще більшу проблему. Трансакційні витрати мають тренд до зростання в усьому світі, особливо у розвинутих економіках. Але там вони продуктивні, бо розширюють товарність і таким чином у собівартості одиниці продукції їхня частка низька. У нас різні дозволи, збори, побори та інші трансакційні витрати деструктивні, вони не тільки збільшуються в обсягах, а й зростає їхня частка в собівартості одиниці продукції. А це перша і найбільша загроза конкурентоспроможності. Відтак, врахування трансакційних витрат украй важливе для України з метою виявлення й усунення проблемних інститутів, що стримують зростання конкурентоспроможності та розвитку підприємництва. І академічна наука знає й готова до роботи з виявлення інститутів, що породжують непродуктивні трансакційні витрати. Основними її інструментами є: можливість участі у підготовці законодавства, створення та забезпечення діяльності нейтральних та неупереджених інститутів.

Для сучасної України хронічною інституціональною проблемою залишається захист прав власності. Нова інституціональна теорія впливає з того, що «зобов'язання, які викликають довіру», утверджуються лише протягом тривалого періоду. Поведінкові стандарти, що забезпечують функціонування цих зобов'язань, не сліднують і не можуть автоматично негайно слідувати за загальною лібералізацією господарського життя.

Україні не вдалося уникнути так званих інституціональних пасток і забезпечити процес належної переорієнтації на соціально-орієнтовану ринкову економіку. Все це в подальшому призводить до неефективного розподілу витрат і вигід в економічній системі. В Україні створилося таке інституціональне середовище, яке змушує підприємця одержувати послуги державного апарату, здійснювати специфічні витрати, наприклад, на ведення переговорів для виконання незаконної трансакції. І тут, як не дивно, важлива роль надається дерегулюванню, тобто скороченню державної регламентації підприємницької діяльності.

У праці «Проблема соціальних витрат» Р. Коуз довів, що неокласична модель, яка слугує фундаментом більшості ортодоксальних економічних теорій мейнстриму, справедлива лише за надзвичайно жорсткої передумови про нульові трансакційні витрати. За безнульових трансакційних витрат потрібно враховувати вплив інститутів [11].

Головна мета діяльності в інституційному середовищі полягає у мінімізації трансакційних витрат. Добровільний обмін ґрунтуватиметься на довірі, якщо уряд мінімізує трансакційні витрати через створення і з'ясування прав власності. Урядові системи регулюють контракти, беруть участь в укладанні та їх виконанні, вибираються партнерами за контрактами. У такому підході ієрархічні системи розглядаються як у порівняльному аспекті, також визначається, які інститути найефективніші у мінімізації витрат. В аспекті вільного обміну ефективність прав має забезпечуватися шляхом їх чіткого визначення, а також за допомогою примусу до укладання приватних контрактів про обмін цими правами.

Як зазначають іноземні дослідники: «Асиметричність інформації відрізняється посиленням на різні рівні ринкової невизначеності. Формальні стандарти та регулювання мають чудово підтримувати впровадження на ринку технології та повинні не мати істотного негативного впливу на інноваційні витрати фірм» [20].

Інноваційна діяльність як процес, базисний чинник ефективності економічних агентів і ринкового механізму виступає першопричиною реформування інститутів постіндустріального суспільства. Зміни в неформальних інститутах зумовлюють зміни у формальних, створюються нові інститути (законодавство) та інституції (регулятивні органи, організації) [17, с. 60]. Відтак виникає необхідність інституціональної корекції інвестиційного середовища та інститутів, що пов'язані з інвестиціями та інноваціями.

Загалом, в Україні діючий механізм інноваційно-інвестиційної діяльності є неповним і не має достатньої методологічної та методичної основи. У ньому відсутні такі складові, як фінансовий механізм інноваційно-інвестиційного процесу відтворення капіталу, фінансово-кредитний механізм інвестиційної діяльності, механізм формування ресурсів та джерел інвестування на підприємстві, механізм державного регулювання ін-

вестиційної діяльності, формування ринку капіталу і ринку інвестицій та інновацій, обліково-аналітичного забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності.

Здійснивши аналіз законодавчого забезпечення функціонування основних інститу-

цій в нашій державі, а також узагальнивши праці вчених старого та нового інституалізму, можна виділити інститути, що взаємодіють між собою в процесі інноваційно-інвестиційної діяльності та потребують інституціональної корекції (рис.).

Модель взаємодії інститутів у процесі інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні

Джерело: Сформовано авторами.

Основою у формуванні нових постулатів та розуміння чогось нового є людина, а точніше усвідомлення нею необхідності змін у навколишньому світі відповідно до потреб сучасності. Важливу роль у цьому відіграють неформальні інститути, які формуються під впливом звичок, традицій. Для того щоб забезпечити надходження інвестицій до аграрного сектору економіки, необхідно подолати психологічний бар'єр, що пов'язаний з опортуністичною поведінкою та ментальною складовою. Це дозволить створити відкрите та прозоре інвестиційне середовище. Не останню роль відіграє кадрове забезпечення, що створюється за допомогою професійної освіти, постійного підвищення кваліфікації, стажування, обміну досвідом.

Розробка законів, що регулюють ринок IPO, законів, що забезпечують можливість

внесення об'єктів інтелектуальної власності та емпітевзису як засобів застави, створення вільних податкових інвестиційних зон, запровадження методик технологічного, екологічного та фінансового аудиту.

У системі управління інвестиціями чільне місце відведено обліку й аналізу. Їхні функції полягають у тому, щоб відстежувати динаміку, обсяги, напрями руху та відтоку інвестицій, їхнє місцезнаходження (країна, регіон, підприємство) у будь-який момент часу, основні чинники ефективності, причини (політичні, економічні, правові, соціальні, культурні) послаблення інвестиційної привабливості підприємницької діяльності. Бухгалтерський облік чи не єдиний інститут, що знижує невизначеність інституційного середовища шляхом надання достовірної та якісної інформації. Отже, важливим є за-

провадження галузевих методик обліку інвестиційної та інноваційної діяльності.

Висновки. Україна обрала європейський шлях розвитку. Відтак, з метою залучення іноземних інвестицій та створення можливості щодо участі нашої країни у міжнародних інвестиційних форумах, проектах, виставках на інноваційній основі необхідно створити інституції з кредитування, страхування, інвестиційні фонди. Усе це дозволить мати прозоре та дієве інвестиційне середовище, як основу перебудови економіки України, вивести бізнес з тіні та відповідно мінімізувати трансакційні витрати.

За основу функціонування будь-якої системи слугує взаємоузгоджене законодавство. У держави повинні бути чіткі інвестиційні стратегії: коротко-, середньо- та довгостро-

кові. Стратегії мають бути розподілені на регіональні, всеукраїнські, а також відповідно до галузей. Необхідне запровадження міжнародних методик розроблення бізнес-планів, моделювання, swot-аналізу, бенчмаркінгу, які б враховували особливості національного інституційного середовища.

Україні необхідно стежити за тим, щоб інструменти її інвестиційної політики відповідали сучасним вимогам, використовуючи для цього такі засоби, як переорієнтація інвестиційних стимулів, модернізація засобів виробництва, застосування нових інструментів заохочення, спрощення процедур інвестиційної діяльності та розробка чітких механізмів розгляду заявоч і контролю іноземних інвестицій, що сприятиме зменшенню трансакційних витрат.

Список бібліографічних посилань

1. Veblen, T. Why is Economics Not an Evolutionary Science. *The Quarterly Journal of Economics*. 1898. Vol. 12. URL : http://elegant-technology.com/resource/ECO_SCI.PDF.
2. Володін С. А. Організація наукоємного ринку АПК за системою інноваційного провайдингу. Київ : Дія, 2006. 96 с.
3. Доклад о мировых инвестициях, 2018 год. Инвестиции и новая промышленная политика. URL : https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2018_overview_ru.pdf. (дата звернення 02.09.2019 р.).
4. Доклад ООН: в экономике стран СНГ и Юго-Восточной Европы отмечаются позитивные тенденции. URL : www.un.org/development/desa/dpad/wesp-report. (дата звернення 02.09.2019 р.).
5. James M. Buchanan Jr. The Demand and Supply of Public Goods. Chicago: Rand McNally. 1968. Vol. 5. URL : <http://www.econlib.org/library/Buchanan/buchCv5Contents.html>.
6. Korutaro B., Biekpe N. Effect of business regulation on investment in emerging market economies. *Review of Development Finance*, 3 (2013). P. 41-50.
7. Eggertsson T. Economic Behavior and Institutions: Principles of Neoinstitutional Economics. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 404 pp.
8. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуняк О. Г. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2014. 516 с.
9. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект : монографія / Саблук П. Т., Шпикуняк О. Г., Курило Л. І. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2010. 706 с.
10. Кісіль М. І. Наукові дослідження інвестиційних проблем в аграрному секторі економіки. *Економіка АПК*. 2016. № 6. С. 84-96.
11. Коуз Р. Фирма, рынок и право. Москва : Дело, 1993. С. 87-141.
12. Нестеренко А. Н. Экономика и институциональная теория. Москва : УРСС, 2002. 415 с.
13. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. І. Дзюб. Київ : Основи, 2000. 198 с.
14. Пресс-релиз. Мировое экономическое положение перспективы, 2019 год: Краткое резюме. URL : <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication>. (дата звернення 02.09.2019 р.).
15. Проект Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року. URL : <https://minagro.gov.ua/ua/gromadyanam/konsultaciyi-z-gromadskistyuu/inshe-obgovorennya/proekt-derzhavnoyi-cilovoyi-programi-rozvitku-agrarnogo-sektoru-ekonomiki-na-period-do-2022-roku?v=5d3e9f404f7b1>. (дата звернення 02.09.2019 р.).

References

1. Veblen, T. (1898). Why is economics not an evolutionary science. *The Quarterly Journal of Economics*, 12 [In English].
2. Volodin, S.A. (2006). *Orhanizatsiya naukoyemnoho rynku APK za systemoyu innovatsynoho provaydynhu* [Organization of the knowledge-intensive APK market by the innovative provisioning system]. Kyiv: Diya [In Ukrainian].
3. Doklad o mirovykh investitsiyakh, 2018 god. Investitsii i novaya promyshlennaya politika [World investment report 2018. Investments and new industrial policy]. (n.d.). Retrieved from: <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication> [In Russian].
4. Doklad OON: v ekonomike stran SNG i Yugo-Vostochnoy Yevropy otmechayutsya pozitivnyye tendentsii [UN Report: Positive trends are seen in the economies of the CIS and South-east Europe]. (n.d.). Retrieved from: <https://www.un.org/development/desa/dpad/wesp-report> [In Russian].
5. James, M. & Buchanan, Jr. (1968). The demand and supply of public goods. *The Collected Works of James M. Buchanan*, 5. Chicago: Rand McNally. Retrieved from: <http://www.econlib.org/library/Buchanan/buchCv5Contents.html> [In English].
6. Korutaro, B. & Biekpe, N. (2013). Effect of business regulation on investment in emerging market economies. *Review of Development Finance*, 3, pp. 47-50 [In English].
7. Eggertsson, T. (1990). *Economic behavior and institutions: principles of neoinstitutional economics*. Cambridge: Cambridge University Press [In English].
8. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H., et al. (2014). *Innovatsiyne zabezpechennya rozvytku silskoho hospodarstva Ukrayiny: problemy ta perspektivy* [Innovative provision of agricultural development of Ukraine: problems and prospects]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
9. Sabluk, P.T., Shpykuliak, O.H., Kurylo, L.I., et al. (2010). *Innovatsiyna diyalnist v ahrarniy sferi: instytutsionalnyy aspekt: monohrafiia* [Agrarian innovation: institutional aspect: monograph]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
10. Kisil, M.I. (2016). Naukovi doslidzhennya investytsiynykh problem v ahrarnomu sektori ekonomiky [Scientific researches of investment problems in agrarian sector of economy]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 84-96 [In Ukrainian].
11. Kouz, R. (1993). *Firma, rynek i pravo* [Firm, market and law]. (pp. 87-141). Moscow: Delo [In Russian].
12. Nesterenko, A.N. (2002). *Ekonomika i instytutsionalnaya teoriya* [Economics and institutional theory]. Moscow: URSS [In Russian].
13. Nort, D. (2000). *Instytutsiyyi, instytutsiynna zmyna ta funktsionuvannya ekonomiky* [Institutions, institutional change, and the functioning of the economy]. I. Dziub (Trans.). Kyiv: Osnovy [In Ukrainian].

16. Spiethoff, A. Pure Theory and Economic Gestalt Theory: Ideal and Real Types. In F.C. Lane and J.C. Riemersma (eds), *Enterprise and Secular Change: Readings in Economic History*, London: George Allen&Unuin. 1953. Pp. 444.
17. Столярчук Н. М. Вплив соціально-економічних інститутів на розвиток обліку та внутрішнього аудиту інноваційної діяльності. *Економіка АПК*. 2015. № 9. С.60-66.
18. Стратегія сталого розвитку «Україна - 2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. URL : <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. (дата звернення 02.09.2019 р.).
19. Татаренко Н. О., Поручник А. М. Теорії інвестицій : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2000. 160 с.
20. The impact of standards and regulation on innovation in uncertain markets, *Research Policy* 46. 2017. P. 249-264.
21. Фепель Г. Вакуум правил та інституцій. *Український тиждень*. № 7 (587) 15. 21.02.2019. С. 36-37.
22. Hayek, F. A. (15 March 1981). Law, Legislation and Liberty, Volume 3: The Political Order of a Free People.
23. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / пер. с англ. Москва : Дело, 2003. 464 с.
24. Чухно А. А., Леоненко П. М., Юхименко П. І. Інституціонально-інформаційна економіка: підручник / за ред. акад. НАН України А. А. Чухна. Київ : Знання, 2010. 687 с.
25. Шпукляк О. Г. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2010. 394 с.
14. Press-reliz. Mirovoye ekonomicheskoye polozheniye perspektivy, 2019 god: Kratkoye rezyume [Press release. World economic outlook, 2019: a brief summary]. (n.d.). Retrieved from: <https://www.un.org/development/desa/dpad/publication> [In Russian].
15. Proekt Derzhavnoyi tsilovoyi prohramy rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky na period do 2022 roku [Draft state target program for the development of the agricultural sector for the period up to 2022]. (n.d.). Retrieved from: <https://minagro.gov.ua/ua/gromadyanam/konsultatsiyi-z-gromadskisty/inshe-obgovorenniya> [In Ukrainian].
16. Spiethoff, A. (1953). Pure theory and economic gestalt theory: ideal and real types. (pp. 444). *Enterprise and secular change: readings in economic history*. London: George Allen&Unuin [In English].
17. Stoliarchuk, N.M. (2015). Vplyv sotsialno-ekonomichnykh instytutiv na rozvytok obliku ta vnutrishnoho audytu innovatsiynoyi diyalnosti [Impact of socio-economic institutions on the development of accounting and internal audit of innovation activities]. *Ekonomika APK*, 9, pp. 60-66 [In Ukrainian].
18. Stratehiya staloho rozvytku "Ukrayina - 2020" [Sustainable development strategy "Ukraine 2020"]. (2015). Retrieved from: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> [In Ukrainian].
19. Tatarenko, N.O. & Poruchnyk, A.M. (2000). *Teoriyi investytsiy: Navch. posibnyk [Investment theories: tutorial]*. Kyiv: KNEU [In Ukrainian].
20. The impact of standards and regulation on innovation in uncertain markets. (2017). *Research Policy*, 46, pp. 249-264 [In English].
21. Fepel, H. (2019). Vakuum pravyl ta instytutsiy [Vacuum of rules and institutions]. *Ukrayinsky tyzhden*, 7 (587), pp. 36-37 [In Ukrainian].
22. Hayek, F.A. (1981). Law, legislation and liberty, Volume 3: The political order of a free people [In English].
23. Khodzhsan, Dzh. (2003). *Ekonomicheskaya teoriya i instituty: Manifest sovremennoy institutsionalnoy ekonomicheskoy teorii [Economic theory and institutions: manifesto of modern institutional economic theory]*. (Trans.). Moscow: Delo [In Russian].
24. Chukhno, A.A. (2010). *Instytutsionalno-informatsiyna ekonomika: pidruchnyk [Institutional-information economics]*. Kyiv: Znannya [In Ukrainian].
25. Shpykuliak, O.H. (2010). *Instytutsiia u rozvytku ta rehulyuvanni ahrarnoho rynku [Institutions in development and regulation of agrarian market]*. Kyiv: NNTS "IAE" [In Ukrainian].

Stoliarchuk N.M., Serhieieva N.V., Khioni H.O. Improvement of institutional support of innovation and investment activity in Ukraine

The purpose of the article is to research institutional support of innovation and investment activity in Ukraine.

Research methods. In the research process were used the following scientific methods: dialectical method of scientific cognition for consideration of essence of institutional support of innovation and investment activity; empirical method for comprehensive assessment of the current state of the research object at the global level; abstract and logical for formation of proposals and conclusions.

Research results. Investment policy tools are modified to reflect industrial policy models and stages of development. Threat to economic development arises from weakening of existing institutions, and many institutions are losing their effectiveness due to frenetic pace of the digital economy. Ukraine needs to ensure that its investment policy instruments are up-to-date, using such tools as reallocation of investment incentives.

Elements of scientific novelty. The model of interaction of institutes in the process of innovation and investment activity in Ukraine at the stage of sustainable development was improved.

Practical significance. Analysis of the state of investment support and global growth in the world was made. The main tendencies of economic development of the countries for a short term were summarized. Important role of innovation and investment activity at the stage of sustainable development was established. Factors that influence the reform of informal institutions in human minds were identified. The main factors governing innovation and investment activity were analysed. List of the main institutions that interact in the process of innovation and investment activity was given. Institutions were identified that, under the influence of globalization and integration, have lost their effectiveness and require institutional correction. Impact of transaction costs on the level of innovation and investment support was generalized and ways of their reduction were determined. There was developed a model of interaction of institutes in the process of innovation-investment activity in Ukraine, which includes informal institutions, state and supranational institutions, regulatory legal support, investment environment. Figs.: 1. Refs.: 25.

Keywords: institutes; innovations; investments; sustainable development; capital investments; investment activity.

Stoliarchuk Nadiia Mykolaivna - candidate of economic sciences, senior research fellow of the department of organization of scientific research and innovation development, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)
E-mail: stolyarchuk.iae@gmail.com

Serhieieva Nataliia Valeriivna - research fellow of the scientific and organization department, National Scientific Centre "Institute for Agricultural Engineering and Electrification" (11, Vokzalna st., Hlevaha urban village, Vasylykiv dist., Kyiv reg.)

E-mail: natushka1988@gmail.com

Khioni Heorhii Oleksandrovych - postgraduate student of the department of organisation of scientific research and innovation development, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)

Email: khioni.georgiy@gmail.com

Столярчук Н.Н., Сергеева Н.В., Хиони Г.А. Усовершенствование институционального обеспечения инновационно-инвестиционной деятельности в Украине

Цель статьи - исследовать институциональное обеспечение инновационно-инвестиционной деятельности в Украине.

Методика исследования. Использованы диалектический метод научного познания - рассмотрение сущности институционального обеспечения инновационно-инвестиционной деятельности; эмпирический - касательно комплексной оценки современного состояния объекта исследования на мировом уровне, абстрактно-логический метод - формирование предложений и выводов.

Результаты исследования. Инструментарий инвестиционной политики видоизменяется с учетом моделей промышленной политики и стадий развития. Угроза для экономического развития возникает вследствие ослабления действующих институтов. Многие институты теряют свою эффективность в связи со сверхскоростными темпами развития цифровой экономики. Украине необходимо следить за тем, чтобы инструменты ее инвестиционной политики отвечали современным требованиям, используя для этого такие средства, как переориентация инвестиционных стимулов.

Элементы научной новизны. Усовершенствована модель взаимодействия институтов в процессе инновационно-инвестиционной деятельности в Украине на этапе устойчивого развития.

Практическая значимость. Разработана модель взаимодействия институтов в процессе инновационно-инвестиционной деятельности в Украине, которая включает неформальные институты, государственные и надгосударственные институты, нормативно-правовое обеспечение, инвестиционную среду. Илл. : 1. Библиогр. : 25.

Ключевые слова: институты; инновации; инвестиции; устойчивое развитие; капитальные инвестиции; инвестиционная деятельность.

Столярчук Надежда Николаевна - кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела организации научных исследований и инновационного развития, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: stolyarchuk.iae@gmail.com

Сергеева Наталья Валерьевна - научный сотрудник, заведующая научно-организационного отдела, Национальный научный центр «Институт механизации и электрификации сельского хозяйства» (Киевская обл., Васильковский р-н, пгт Глеваха, ул. Вокзальная, 11)

E-mail: natushka1988@gmail.com

Хиони Георгий Александрович - аспирант отдела инвестиционного и материально-технического обеспечения, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: khioni.georgiy@gmail.com

Стаття надійшла до редакції 02.09.2019 р.

Фахове рецензування: 06.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Столярчук Н. М., Сергеева Н. В., Хиони Г. О. Удосконалення інституційного забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 69 – 77.

Новини АПК

Тимофій Милованов закликав до створення прозорого ринку землі

19 вересня 2019 р. Міністр розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України Тимофій Милованов взяв участь у конференції щодо реформи управління земельними відносинами "Земля як фактор розвитку українського села", яка відбулась під егідою Президента України Володимира Зеленського.

У своєму виступі Міністр розповів про головні та першочергові завдання для запуску ринку землі. "Ми маємо створити такі умови, щоб кожен українець мав такі ж права, як великий агрохолдинг, мав змогу розвиватись, якщо він кращий, ніж інші. Ми повинні забезпечити рівні правила гри, щоб виграв той, хто готовий працювати, а не в кого кращі зв'язки", - зазначив він.

Міністр також наголосив, що проблемні питання, які стоять сьогодні перед фермерами, вирішуються в першу чергу доступом до ресурсів. Очільник Міністерства зазначив, що допомога має бути в того, хто її справді потребує, і завдання держави створити дійсно справедливі умови як для тих, хто має великий капітал, так і для невеликих підприємців.

"Сьогодні фермер повинен отримувати достатні ресурси, кошти та державну підтримку, щоб повноцінно конкурувати з великим бізнесом. Саме тому наше завдання – забезпечити цілковиту прозорість при запуску ринку землі", - підкреслив Тимофій Милованов.

Прес-служба Мінекономіки

УДК 338.431.8

JEL Classification: R2; O18

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909078>

**Ю.О. БАКУН, кандидат сільськогосподарських наук,
докторант**

Характеристика ключових суб'єктів інформаційно-консультаційної діяльності в Україні

Мета статті - охарактеризувати ключові суб'єкти інформаційно-консультаційної діяльності в Україні.

Методика дослідження. За теоретичний базис статті слугували діалектичний метод пізнання, системний метод щодо характеристики ключових суб'єктів інформаційно-консультаційної діяльності в Україні та положення нормативно-правових актів з регламентації згаданих питань. Використано функціональний та порівняльний аналіз.

Результати дослідження. Проаналізовано особливості надання інформаційно-консультаційних послуг суб'єктами дорадництва для сільськогосподарських товаровиробників та населення сільських територій України. Визначено господарські потреби основних груп сільськогосподарських товаровиробників та відповідні для них потреби в інформаційно-консультаційному забезпеченні.

Елементи наукової новизни. Запропоновано диференціювати підхід до характеристики суб'єктів інформаційно-консультаційної діяльності, загальну сукупність яких в Україні узагальнено до шести найбільш характерних груп за відповідними секторами: державного, науки і освіти, приватного, фермерських організацій або організацій виробників, неурядових організацій, дорадництва та інформаційних і консультаційних послуг.

Практична значущість. Диференційоване урахування можливостей суб'єктів надання інформаційно-консультаційних послуг створить передумови підвищення суспільної ефективності системи дорадництва України. Рис.: 1. Бібліогр.: 12.

Ключові слова: групи сільськогосподарських товаровиробників; сільське населення; дорадництво; групи суб'єктів інформаційно-консультаційної діяльності; механізми дорадництва; суспільна ефективність.

Бакун Юрій Олексійович - кандидат сільськогосподарських наук, докторант кафедри економічної теорії, Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 15)
E-mail: y_bakun@ukr.net

Постановка проблеми. Здійснення господарських реформ в Україні супроводжується ринковою трансформацією суспільства. На заміну безальтернативного суспільного сектору продовжується формування багатокладної економіки, в якій агропромислове виробництво та сільські території відіграють важливу роль. Сільські території значимі як середовище збалансування житлових, виробничих, соціальних та екологічних аспектів життєзабезпечення населення. У свою чергу, агропромислове виробництво важливе стосовно його історичної ролі в розвитку української нації та вирішенні проблеми забезпечення продовольчої безпеки населення держави. При цьому слід відзначити організаційну трансформацію аграрного сектору з формуванням такої потужної групи

сільськогосподарських товаровиробників, як господарства населення. Вони по своїй суті строкаті і значна частина їх потребує інформаційно-консультаційної допомоги для ефективного здійснення господарської діяльності. Більш професійної такої допомоги потребують і невеликі та середні за розміром сільськогосподарські підприємства. А для населення, що мешкає на сільських територіях, важлива можливість інформаційної допомоги та отримання порад із різних аспектів життя. Все це зумовлює необхідність формування системи суб'єктів інформаційно-консультаційної діяльності, кожна група представників якої сприятиме вирішенню певних властивих для неї проблем. Відповідно до цього має значення характеристика ключових суб'єктів інформаційно-консультаційної діяльності в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання особливостей функціонування різних суб'єктів інформаційної та консультативної діяльності в Україні було й залишається предметом уваги багатьох вітчизняних та іноземних учених. Так, серед відомих вітчизняних науковців це насамперед: М. Ф. Безкровний [1, 5], О. М. Бородіна [7], Т. П. Кальна-Дубінюк [2, 5], І. М. Криворучко [5], М. Ф. Кропивко [4, 5], Н. М. Похиленко [6] та ін. У свою чергу різні питання розвитку інформаційної та консультативної діяльності були предметом уваги також і зарубіжних учених: Blum M. L. [9], Coutts J.A. [10], Swanson B. E., Rajalahti R. [11], Van den Ban, Anne W. [12] та ін. Проте особливостям діяльності суб'єктів надання інформаційних та консультативних послуг не приділена належна увага, що зумовлює актуальність дослідження у теоретичному і практичному відношенні.

Мета статті - охарактеризувати ключові суб'єкти інформаційно-консультативної діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу. До постачальників інформаційно-консультативних послуг в Україні віднесено цілий ряд суб'єктів: державних, приватних та громадських. Вони виконують різні функції в системі провайдерів дорадчих послуг. Кожен із них має відповідну спеціалізацію, проте жоден не забезпечує комплексного набору послуг, яких потребують сільські жителі та сільськогосподарські виробники. Особливості діяльності напряду пов'язані із сектором, в якому діють ці суб'єкти. Здебільшого кожна група суб'єктів інформаційно-консультативної діяльності працює виходячи з власних інтересів та пріоритетів, а посилення співпраці переважно розглядається через призму конкуренції. Загалом за функціональністю їх можна розділити на шість груп, схема діяльності яких відображена на рис.

Ключові актори дорадництва

Узагальнений перелік основних суб'єктів інформаційної та консультативної діяльності можна представити наступним чином:

1) державний сектор: Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України (до 29.08.2019 р. Міністерство аграрної політики та продовольства України); Міністерство освіти і науки України; Міністерство розвитку громад та територій України; Регіональні департаменти агропромислового розвитку (24);

2) сектор науки та освіти: науково-дослідні установи Національної академії аг-

рарних наук України (51), аграрні університети або університети по науках про життя (18), середні сільськогосподарські школи та коледжі (160);

3) приватний сектор: постачальники ресурсів, переробні підприємства, приватні консалтингові компанії, експерти, суб'єкти оптового та роздрісного продажу; банки, фінансові установи;

4) сектор фермерських організацій (ФО) або організацій виробників: Асоціація фермерів та приватних землевласників України; Регіональні організації фермерів (24); сіль-

ськогосподарські обслуговуючі кооперативи; галузеві асоціації сільськогосподарських товаровиробників (13);

5) сектор неурядових організацій: Асоціація об'єднаних громад; Асоціація сільських, селищних рад та об'єднаних громад (об'єднаних територіальних громад) станом на 10.09.2019 р. – 951 ; заплановано у 2020 р. – 1311 [8], місцеві партнерства;

6) сектор дорадництва, інформаційних і консультаційних послуг: приватні консультативні організації (22); Асамблея сільськогосподарських палат (9).

Взаємодія та кооперація між постачальниками дорадчих послуг залишається дуже слабкою. Це стосується як представників науково-освітніх закладів, так і дорадчих служб. Загалом такій взаємодії притаманний формальний характер як відносно запиту на надання інформації, так і власне інформування та консультування. Проблемним є питання формування запитів від виробників до представників наукових установ та формування їхньої діяльності відповідно до актуальних питань, які цікавлять агровиробників. Це зумовлено насамперед кількома факторами: відсутністю розгалуженої мережі дорадчих служб та пріоритетами роботи науково-освітніх закладів. Зазвичай така взаємодія відбувається шляхом проведення спільних навчань та демонстраційних показів. Аде вона не має системного планового характеру відповідно до запитів агровиробників.

Наступним кроком проведеного дослідження стала характеристика визначених шести груп суб'єктів інформаційних та консультаційних послуг.

Серед них спочатку розглянемо дещо детальніше характеристику державного сектору. На національному рівні наявні три міністерства, що безпосередньо залучені до поширення інформації та дорадництва. Міністерство аграрної політики та продовольства України, об'єднане у процесі реформи у Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, несе відповідальність за розробку програм підтримки сільськогосподарських виробників та їх інформування щодо участі у таких програмах, координує діяльність та фінансує наукові установи, відповідає за науково-дослідну політику та наукові зв'язки з виробництвом, формування та реалізацію політики з розвитку сільськогосподарського виробництва та сільських територій, аграрної

освіти на рівні університетів, проведення наукових досліджень у сільськогосподарських галузях, а також для підтримки організацій виробників. Міністерство освіти і науки України відповідає за політику у сфері науки і освіти (у їхньому підпорядкуванні переважна більшість аграрних ВНЗ та коледжів). Міністерство розвитку громад та територій України координує політику розвитку органів місцевої влади та сільських територій. У цілому міністерства здійснюють інформаційний супровід діяльності агровиробників, намагаючись донести необхідну інформацію, яка корисна в їхній діяльності.

До повноважень тепер колишнього Міністерства аграрної політики та продовольства України належало також і ведення реєстрів дорадників та дорадчих служб, які здійснюють свою діяльність в Україні. Лише ті організації та фахівці, які внесені до реєстру, можуть брати участь у державних або регіональних програмах та претендувати на отримання фінансування з державного бюджету.

На регіональному рівні у кожній обласній адміністрації функціонує департамент агропромислового розвитку (їх загалом 24), які координують здійснення державної та місцевої політики на місцевому рівні в аграрному секторі. Як правило, у них наявний досить значний штат працівників різних напрямів: з рослинництва, тваринництва, економічної роботи та ін. До їхніх завдань віднесено організацію роботи з питань забезпечення виробництва у рослинництві і тваринництві, ведення племінної справи, наукового і кадрового забезпечення, стандартизації, карантинного режиму, охорони праці та техніки безпеки; участь у формуванні й забезпеченні реалізації державної політики, спрямованої на розвиток агропромислового комплексу, лісового господарства та гарантування продовольчої безпеки населення держави.

До розвитку сільських територій та дорадчого супроводу певною мірою залучені також агентства регіонального розвитку, які беруть участь у проектах, що сприяють інноваціям та знанням у сільському господарстві. Органи місцевого самоврядування надають послуги та співфінансують роботу місцевих радників з питань розвитку сільської місцевості.

Районні управління агропромислового розвитку, які раніше також функціонували на рівні кожного району, наразі у стадії лікві-

дації. Натомість на рівні ОТГ взагалі відсутні фахівці, які відповідають за розвиток аграрного сектору та підтримку агровиробників. Деякою мірою в них зосереджена функція сільського розвитку. Проте з точки зору дорадництва та інформаційної підтримки відзначається дуже низький рівень реалізації фахової підтримки підприємницьких ініціатив у сільській місцевості переважно через відсутність механізму, нестачу коштів та відповідних фахівців.

Далі розглядається більш детальна характеристика сектору науково-дослідних установ та закладів освіти. До складу науково-методичного і координаційного центру з наукових проблем розвитку агропромислового комплексу України – Національної академії аграрних наук України входять 51 інститут та науково-дослідна установа. Крім того, чотири науково-дослідних інститути підпорядковувалися Міністерству аграрної політики та продовольства України. Таким чином, кількість організацій, що здійснюють дослідження за аграрною тематикою перевищує 55 установ. Звичайно, частина робіт, що стосується наукових досліджень, здійснюється і у вищих навчальних закладах, проте спеціалізація все ж зберігається за системою НААН. При цьому слід зауважити, що комунікація та координація між дослідниками та фермерами недостатні, а разом з обмеженою дослідницькою інфраструктурою та людськими ресурсами це призводить до проблем практичної актуальності та можливості впровадження результатів наукових досліджень.

Характерно також те, що здебільшого науково-дослідні установи працюють з великими та середніми сільськогосподарськими підприємствами. Тоді як малі виробники та фермерські господарства переважно залишаються поза їхньою увагою, в тому числі й через низьку платоспроможність та рівень самоорганізованості. Іншою проблемою є ситуація, за якої більшість наукових установ зазнають дефіциту коштів та прояву бюрократичного підходу. Звичайний спосіб проведення досліджень, при якому дослідники приходять зі своїми ідеями та пропозиціями, значно переважає порівняно з координованими та спільними дослідницькими проектами із залученням фермерів до формулювання дослідницьких тем та проблем. При цьому варто відзначити також і високий потенціал науково-дослідних закладів до здійснення дорадчої діяльності. Особливо якщо

це стосується вузькоспеціалізованих технологічних напрямів. За час становлення системи дорадництва було декілька спроб інтегрувати дорадчий та інформаційний супровід до безпосередньої діяльності науково-дослідних установ. Досить багато фахівців отримали кваліфікацію дорадників або експертів – дорадників. На сьогодні щонайменше два інститути мають дорадчі підрозділи, які здійснюють свою діяльність як окремі юридичні особи – громадські організації і внесені до реєстру Мінагрополітики.

Стосовно сільськогосподарської освіти, то існує 19 сільськогосподарських вищих та 119 професійно-технічних навчальних закладів (технікумів і коледжів), які мають потенціал для надання консультацій фермерам та сільським громадам. У переважній більшості таких навчальних закладів, окрім навчання, викладачі часто надають і сільськогосподарські поради для виробників на громадських засадах. До системи освіти слід віднести й підвідомчі Мінагрополітики заклади (9), які здійснюють підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації виробничого персоналу, а також підвищення кваліфікації фахівців агропромислового комплексу.

Відносно суб'єктів приватного сектору слід зазначити, що він представлений фізичними та юридичними особами, підприємствами, які закуповують сільськогосподарську продукцію, зберігають, сортують, переробляють, транспортують і реалізують її в оптовому та роздрібному порядку.

Ця категорія бізнес-суб'єктів досить широко представлена на ринку дорадчих послуг. До основних функцій, що ними реалізуються, належать: впровадження стандартів на продукцію; забезпечення консультаційного супроводу та фінансів по технологічному ланцюгу виробництва та просування товару на ринку тощо. Серед них такі компанії, як: Cargill (рослинництво і тваринництво, продукти харчування), McDonald's, Nestle, KraftFoods, Lactalis, Kernel, Pepsico, Danone, а також значна кількість українських компаній великого і середнього розміру: ТОВ СП «Нібулон», ЗАТ «Чумак» і т.д.

Постачальники представлені організаціями чи установами, фізичними або юридичними особами, що забезпечують фермерів засобами виробництва та послугами, а це, зокрема, добрива, пестициди, насіння, сільськогосподарські тварини, обладнання та інвентар тощо. Також у сфері діяльності

цих суб'єктів надання позик та кредитів для здійснення діяльності.

Сільськогосподарські виробники, особливо великі й середні, а також вузькопрофільні (овочівництво, ягідництво) значною мірою потребують порад і технологій, які пропонують постачальники: зазвичай це міжнародні транснаціональні компанії та їхні дилери, серед яких Syngenta, Bayer (агрохімічні компанії), Amazone, NewHolland (сільськогосподарська техніка та обладнання), Pioneer, Maisadour, Clause, Bejo (насіння). Ці компанії пов'язують консультації з маркетингом, проводять інформаційні кампанії, організовують виїзні дні та демонстрації. Освіта в їхніх ініціативах визначена як побічний продукт маркетингу. Кількість постачальників вхідних ресурсів, що також слугують джерелами знань для сільськогосподарських виробників, досить значна.

Як недолік цих компаній на ринку дорадчих послуг варто вказати явний конфлікт інтересів під час консультування виробників, адже вони зацікавлені у просуванні лише власної продукції.

Приватні консалтингові компанії, що спеціалізуються суто на наданні консультаційного супроводу, недостатньо представлені на ринку України. До них можна віднести ті, що впроваджують стандарти виробництва, як наприклад органічні (КьюС), або ж GLOBALGAP, а також які здійснюють супровід із надання бухгалтерських послуг та аудиту для середніх та великих сільськогосподарських виробників.

Як ще одне важливе джерело знань для сільськогосподарських виробників слід виокремити експертів, що здійснюють свою діяльність поза межами організацій або у штаті організацій, але самостійно. Вони мають певну репутацію та відповідне коло напрацьованих зв'язків і надають поради як короткострокові індивідуальні консультації або як фріланс, а не через свої інституційні структури. Фермери часто оцінюють цей метод поради як більш чутливий до їхніх потреб та більш доступний.

Разом із тим щодо сектору фермерських організацій або формувань виробників існують різні організації, які їх об'єднують. Вони поряд із лобюванням їхніх інтересів беруть активну участь у наданні знань та порад своїм членам. Серед найбільш помітних – Асоціація фермерів та приватних землевласників України, яка має представництва в кож-

ній області. Регіональні організації фермерів (усього 24) проводять інформаційні та навчальні семінари для фермерів на територіальній основі. Асоціація сприяє обміну інформацією, обговоренню та вирішенню ключових проблем між організаціями фермерів та Мінагрополітики.

Яскравим прикладом таких організацій можуть слугувати також Асоціації сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів «Господар» та «Рівноправність», «Файні газди», які проводять активну діяльність із навчання членів кооперативів, обміну досвідом та інформування. Окремі кооперативи також виступають важливими джерелами знань та порад для своїх членів, оскільки добре знають про конкретні потреби. Наразі в Україні їх зареєстровано близько 1125, проте активну діяльність ведуть не більше 200. Кооперативи беруть участь у передачі знань у сільському господарстві кількома способами: організовують навчальні курси самостійно (або витрачаючи власне фінансування, або подаючи заявку на фінансування проекту), залучають експертів-консультантів для консультацій щодо спеціалізованих питань (ветеринарія, бухгалтерський облік і т.д.) і, звичайно, через особисте спілкування на зборах кооперативів.

Більшість інших сільськогосподарських виробників організовані на галузевій основі й отримують дорадчий супровід, обмін інформації та знань з урахуванням їхньої галузевої спеціалізації.

До провайдерів дорадчих послуг можна віднести також і індивідуальних фермерів, які пропонують переважно безоплатні консультації на основі свого досвіду та знань, проводять на базі власних господарств демонстрації й польові дослідження у співпраці з науково-дослідними інститутами і дорадчими службами та організовують навчальні заходи на фермах.

Як провайдери дорадчих послуг задіяні також різноманітні не фермерські організації. До найбільш впливових слід віднести організації, які об'єднують сільські громади. Основу їхньої діяльності становить у тому числі й розвиток сільських територій, який неодмінно пов'язаний з категорією дрібних сільськогосподарських виробників. Це: Асоціація об'єднаних територіальних громад, Асоціація сільських, селищних рад та об'єднаних громад і Всеукраїнська асоціація сільських та селищних рад. Доповнюють ді-

яльність цих організацій велика кількість місцевих громадських об'єднань, які розробляють та впроваджують проекти місцевого розвитку, деякі з яких пов'язані із сільським господарством.

До організацій, що проводять дорадчу діяльність на професійній основі згідно з реєстром Міністерства аграрної політики та продовольства, належать 16 організацій різних форм власності. На додаток до цієї кількості ще шість організацій здійснюють свою діяльність самостійно - поза реєстром. Це можуть бути як громадські організації, так і товариства з обмеженою відповідальністю, благодійні організації. Більша частина з них розпочинала свою роботу в межах різноманітних проектів міжнародної технічної допомоги і мають в штаті кваліфікованих дорадників. Вони працюють згідно із кваліфікаційним свідоцтвом, що підтверджує право на дорадчу діяльність. Основна цільова група, з якою працюють дорадчі служби - це фермери та дрібні виробники. Переважна більшість дорадчих служб працюють на обласному рівні, пов'язуючи свою діяльність з визначеним регіоном. Із загальної кількості дві діючі дорадчі служби належать до системи науково-дослідних установ системи НААН, одна новостворена в системі Торгово-промислової палати України.

Проте за умови нестабільного фінансування з державного бюджету на сьогодні робота більшості дорадчих служб паралізована і вони не виконують повноцінно своїх функцій з консультування та інформування агровиробників.

Свого часу досить потужним гравцем була також Всеукраїнська аграрна організація «Аграрна Палата України» з відділеннями у кожній області (24). Нині вона налічує шість регіональних організацій і також намагається зайняти активну позицію щодо інформування сільськогосподарських виробників. Поряд із лобюванням інтересів вони проводять активну просвітницьку роботу через організацію навчання та інформування шляхом видання власного інформаційного журналу.

Наступним кроком дослідження став опис основних клієнтів дорадчої діяльності. Формально до таких можна віднести всіх сільськогосподарських виробників. Проте для них притаманна досить значна відмінність як за своїми розмірами і можливостями щодо фінансової, організаційної і технологічної діяльності, так відповідно й доступу до за-

лучення коштів для свого розвитку і використання технологій, а головне до доступу до інформації та консультацій.

Великі та середні агропідприємства: станом на 1.01.2016 р. лише 3% (1382 підприємства) від загальної кількості сільськогосподарських підприємств контролювали 47% усіх сільськогосподарських угідь України. Ці виробники, як правило, мають власний штат висококваліфікованих технологічних спеціалістів. У них добре налагоджена взаємодія також із постачальниками витратних матеріалів та фінансових послуг, які здійснюють для них і кваліфікований дорадчий супровід, організацію різних навчань та демонстраційних показів.

Фермерських господарств в Україні налічується 33 164 одиниць юридичних осіб, що мають доступ до програм державної підтримки, включаючи можливість отримувати субсидовані дорадчі послуги. У 2018 р. вони обробляли 4,3 млн га земельних угідь - 10% від усіх сільськогосподарських угідь. Незважаючи на те, що зазначена категорія агропідприємств протягом 2018-2019 рр. мала можливість отримувати дорадчі послуги згідно з державною програмою, вони цю можливість використали дуже мало. Основною причиною є низька поінформованість про таку можливість, відсутність сертифікованих дорадчих служб у регіонах (тільки через них можна скористатися програмою субсидованих дорадчих послуг) та використання переважно джерел інформації і консультацій, які відносяться до приватного сектору постачальників витратних матеріалів.

Дрібних виробників загалом майже 4 млн особистих селянських господарств (ОСГ), частина з яких, реалізуючи одержану сільськогосподарську продукцію, існують поза межами правового підприємницького поля та майже не мають доступу до програм державної підтримки, а головне - до інформаційного та дорадчого супроводу. Практично близько 115 000 цих виробників є потенційними сімейними фермерами, що використовують товарну продукцію не тільки для власного споживання, а й на продаж. Показово те, що саме на цю групу виробників припадає від 40 до 70 % трудомісткої продукції (картопля, овочі, м'ясо, молоко). Водночас ця група найбільш незахищена і така, що позбавлена можливості отримувати дорадчі та інформаційні послуги. Державні органи і заклади науки та освіти - не пра-

цюють з ними через відсутність механізмів та зацікавленості, органи місцевої влади не мають у своїй структурі відповідних фахівців, спроможних надавати такі послуги. Провайдери з продажу витратних матеріалів та фінансові установи також не зацікавлені працювати з ними через їх малий розмір та слабку фінансову стійкість. При цьому ринок постачання засобів захисту рослин та насіння у цієї групи виробників на 60-70 % фальсифікований. Тобто вони, крім нестачі знань про технології та правильність їх використання, змушені ще й користуватися неякісними засобами виробництва.

Висновки. Проаналізовано особливості надання інформаційно-консультаційних послуг суб'єктами дорадництва для сільськогосподарських товаровиробників та населення сільських територій України. Визначено гос-

подарські потреби основних груп сільськогосподарських товаровиробників та відповідні для них потреби в інформаційно-консультаційному забезпеченні.

Запропоновано диференціювати підхід до характеристики суб'єктів інформаційно-консультаційної діяльності, загальну сукупність яких в Україні узагальнено до шести найбільш характерних груп за відповідними секторами: державного, науки і освіти, приватного, фермерських організацій або організацій виробників, неурядових організацій, дорадництва та інформаційних і консультаційних послуг.

Диференційоване урахування можливостей суб'єктів надання інформаційно-консультаційних послуг створить передумови підвищення суспільної ефективності системи дорадництва України.

Список бібліографічних посилань

1. Безкровний М. Ф. Формування і функціонування регіональної інформаційно-консультаційної служби: монографія. Київ : ЦП «Компринт», 2015. 425 с.
2. Кальна-Дубінюк Т. П. Сучасні методи ефективного консультування. *Науковий вісник Національного аграрного університету*. 2008. Вип. 124. С. 269-270.
3. Корінець Р. Я., Малік М. Й. Інформаційне забезпечення сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні. *Економіка АПК*. 2016. № 8. С. 61-70.
4. Кропивко М. Ф. Шляхи розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2011. Т. 168. С. 10-16.
5. Основи аграрного консалтингу / Кропивко М. Ф., Кальна-Дубінюк Т. П., Безкровний М. Ф., Криворучко І. М. Київ : Освітня книга, 2006. 224 с.
6. Похиленько Н. М. Ретроспектива парадигм сільськогосподарського дорадництва: варіанти для України. *Економіка АПК*. 2018. № 7. С. 113-120.
7. Сільськогосподарське дорадництво та проблеми його кадрового забезпечення / О. М. Бородіна. Київ : Інститут аграрної економіки, 2001. 72 с.
8. Моніторинг процесу децентралізації влади станом на 10 вересня 2019 року. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL : <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/470/10.09.2019.pdf>.
9. Blum M. L. Trends and Challenges in Agricultural Extension. *Policies and Strategies for Reform*. Skopje, 27 June 2007. URL : <http://www.fao.org/nr/res/wshops/docs/Presentation2.pdf>.
10. Coutts J.A. Agricultural extension policy as a framework for change. *European Journal of Agricultural Education and Extension*. 1995. Vol. 2. Issue 1. P. 17-27. URL : <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13892249585300041?journalCode=raee19>.
11. Swanson B. E., Rajalahti R. Strengthening Agricultural Extension and Advisory Systems: Procedures for Assessing, Transforming, and Evaluating Extension Systems. *Agriculture and Rural Development Discussion Paper 45*. The World Bank, 2010. URL : http://siteresources.worldbank.org/INTARD/Resources/Stren_combined_web.pdf.
12. VandenBan, Anne W. Different ways of financing agricultural extension. *Agricultural Research and Extension Network Paper 106*. 8-19 p. URL : <http://edepot.wur.nl/36481>.

References

1. Bezkrivnyi, M.F. (2015). *Formuvannia i funktsionuvannia rehionalnoi informatsiino-konsultatsiinoi sluzhby: monohrafiia* [Formation and functioning of regional information and consulting service: a monograph]. Kyiv: TsP "Komprynt" [In Ukrainian].
2. Kalna-Dubiniuk, T.P. (2008). Suchasni metody efektyvnoho konsultuvannia [Modern methods of effective counselling]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho ahrarnoho universytetu*, 124, pp. 269-270 [In Ukrainian].
3. Korinets, R.Ya. & Malik, M.Y. (2016). Informatsiine zabezpechennia silskohospodarskoi obsluhovuiuchoi kooperatsii v Ukraini [Information support of agricultural service cooperatives in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 8, pp. 61-70 [In Ukrainian].
4. Kropyvko, M.F. (2011). Shliakhy rozvytku silskohospodarskoho doradnytstva v Ukraini [Ways to develop agricultural advisory services in Ukraine]. *Naukovyi visnyk NUBiP Ukrainy. Seriya "Ekonomika, ahrarnyi menedzhment, biznes"*, 168, pp. 10-16 [In Ukrainian].
5. Kropyvko, M.F., Kalna-Dubiniuk, T.P., Bezkrivnyi, M.F., & Kryvoruchko, I.M. (2006). *Osnovy ahrarnoho konsaltingu* [Fundamentals of agrarian consulting]. Kyiv: Osvitnia knyha [In Ukrainian].
6. Pokhylenko, N.M. (2018). Retrospektyva paradyhm silskohospodarskoho doradnytstva: varianty dlia Ukrainy [Retrospective of paradigms of agricultural advisory: options for Ukraine]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 113-120 [In Ukrainian].
7. Borodina, O.M. (2001). *Silskohospodarske doradnytstvo ta problemy yoho kadrovoho zabezpechennia* [Agricultural advisory and problems of its staffing]. Kyiv: Instytut ahrarnoi ekonomiky [In Ukrainian].
8. Monitorynh protsesu detsentralizatsii vlady stanom na 10 veresnia 2019 roku [Monitoring of the process of power decentralization as of 10 September 2019]. *Ministry of Regional Development, Construction and Housing and Communal Services of Ukraine*. Retrieved from: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/470/10.09.2019.pdf> [In Ukrainian].
9. Blum, M.L. (2007). Trends and challenges in agricultural extension. Policies and strategies for reform. *FAO*. Retrieved from: <http://www.fao.org/nr/res/wshops/docs/Presentation2.pdf> [In English].
10. Coutts, J.A. (1995). Agricultural extension policy as a framework for change. *European Journal of Agricultural Education and Extension*, Vol. 2, Issue 1, pp. 17-27. Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13892249585300041?journalCode=raee19> [In English].

11. Swanson, B.E. & Rajalahti, R. (2010). Strengthening agricultural extension and advisory systems: procedures for assessing, transforming, and evaluating extension systems. *Agriculture and Rural Development Discussion Paper 45. The World Bank*. Retrieved from: http://siteresources.worldbank.org/INTARD/Resources/Stren_combined_web.pdf [In English].

12. Van den Ban, A.W. (n.d.). Different ways of financing agricultural extension. *Agricultural Research and Extension Network Paper*, 106, pp. 8-19. Retrieved from: <http://edepot.wur.nl/36481> [In English].

Bakun Yu.O. Characteristics of key subjects of information and consulting activities in Ukraine

The purpose of the article is to characterize the key subjects of information and consulting activities in Ukraine.

Research methods. As a theoretical basis of the article were used the dialectical method of cognition and the systematic method for characterizing key subjects of information and consulting activities in Ukraine and the provisions of normative and legal acts on the regulation of these issues. In addition, functional and comparative analyses were used in the research.

Research results. The features for the provision of information and consulting services by subjects of consultation for agricultural producers and rural population of Ukraine were analysed. The economic needs of the main groups of agricultural producers and the corresponding requirements for information and consulting support were identified.

Elements of scientific novelty. It was proposed to differentiate an approach to the characterization of the subjects of information and consulting activities, the total set of which in Ukraine has been generalized to the six most characteristic groups in the respective sectors, namely state, science and education, private, farmer organizations or producer organizations, non-governmental organizations, counselling and information and advisory services.

Practical significance. Differentiated accounting of capabilities of entities providing information and consulting services will create prerequisites for increasing the social effectiveness of the Ukrainian counselling system. Figs.: 1. Refs.: 12.

Keywords: groups of agricultural producers; rural population; extension services; groups of subjects of information and consulting activities; counselling mechanisms; social efficiency.

Bakun Yurii Oleksiiovych - candidate of agricultural sciences, competitor for doctoral degree of the department of economic theory, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (15, Heroiv Oborony st., Kyiv)
E-mail: y_bakun@ukr.net

Бакун Ю.А. Характеристика ключевых субъектов информационно-консультационной деятельности в Украине

Цель статьи - охарактеризовать ключевые субъекты информационно-консультационной деятельности в Украине.

Методика исследования. Теоретическим базисом статьи послужили диалектический метод познания, системный метод относительно характеристики ключевых субъектов информационно-консультационной деятельности в Украине и положения нормативно-правовых актов по регламентации упомянутых вопросов. Использованы функциональный и сравнительный анализ.

Результаты исследования. Проанализированы особенности предоставления информационно-консультационных услуг субъектами консультирования для сельскохозяйственных товаропроизводителей и населения сельских территорий Украины. Определены хозяйственные потребности основных групп сельскохозяйственных товаропроизводителей и соответствующие им потребности в информационно-консультационном обеспечении.

Элементы научной новизны. Предложено дифференцировать подход к характеристике субъектов информационно-консультационной деятельности, общую совокупность которых в Украине обобщенно до шести наиболее характерных групп по соответствующим секторам: государственного, науки и образования, частного, фермерских организаций или организаций производителей, неправительственных организаций, консультирования и информационных и консультационных услуг.

Практическая значимость. Дифференцированный учет возможностей субъектов предоставления информационно-консультационных услуг создаст предпосылки для повышения общественной эффективности системы консультирования Украины. Илл.: 1. Библиогр.: 12.

Ключевые слова: группы сельскохозяйственных товаропроизводителей; сельское население; консультирование; группы субъектов информационно-консультационной деятельности; механизмы консультирования; общественная эффективность.

Бакун Юрий Алексеевич - кандидат сельскохозяйственных наук, докторант кафедры экономической теории, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (г. Киев, ул. Героев Обороны, 15)
E-mail: y_bakun@ukr.net

Стаття надійшла до редакції 04.09.2019 р.

Фахове рецензування: 09.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Бакун Ю. О. Характеристика ключових суб'єктів інформаційно-консультаційної діяльності в Україні. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 78 — 85.

* * *

УДК 338.432

JEL Classification: Q12, Q13

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909086>

О.Г. ШПИКУЛЯК, доктор економічних наук, професор
М.Й. МАЛІК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН

Становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні: інституційні засади, проблеми та пріоритети

Мета статті - розкрити теоретико-методичні і практичні аспекти становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні, охарактеризувати його інституційні засади як форми господарювання.

Методика дослідження. В основу теоретико-методичної побудови дослідження покладено загальнонаукові методи наукового пізнання, а також засади міждисциплінарного наукового пошуку, положення інституціональної методології. Методологічну базу розроблення проблеми становлять наукові напрацювання зарубіжних та вітчизняних вчених, позиціоновані у царині економічного дискурсу з проєкціями концепції інституціоналізму. Прикладні аспекти проблемної дискусії ґрунтуються на систематизації знань щодо визначення інституційних пріоритетів становлення сімейного фермерства і соціально-економічних ефектів його розвитку як особливого господарського укладу. Застосування методичного апарату інституційної (інституціональної) теорії дозволило виявити особливості, визначити організаційну дієвість сформованих державою і ринком «правил гри», які забезпечили утвердження наявної типологічної сукупності сімейних фермерських господарств в Україні. Економічні розрахунки дали змогу методично обґрунтувати аспекти сучасного стану, визначити можливу динаміку і охарактеризувати перспективу розвитку сімейного фермерства як особливої моделі господарювання на селі.

Результати дослідження. Теоретично і методично обґрунтовано інституційну специфіку розвитку сімейного фермерства як механізму господарювання, заснованого на індивідуально-сімейних цінностях організації структур зі створення благ в аграрному секторі економіки. Розглянуто світові тенденції і глобальну традицію представлення сімейного бізнесу на селі із порівнянням практики національного господарського комплексу, а також виявленням специфіки інституційно-правового забезпечення. Проаналізовано сучасні умови розвитку, чинники інституційного забезпечення сімейного фермерства в Україні, засади становлення його організаційно-економічної моделі. Здійснено концептуальну проєкцію засад функціонування сімейної ферми з пропонуванням конструкції пріоритетних інституційних удосконалень процесу з урахуванням національно-ідентичних пріоритетів, ментальних поведінкових характеристик сучасного українського селянина.

Елементи наукової новизни. Набули подальшого розвитку аспекти інституційного аналізу становлення розвитку сімейних фермерських господарств у межах існуючого соціально-економічного укладу на селі. Запропоновано інституційні удосконалень засад становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні за обґрунтуванням пропозицій щодо пріоритетів державної політики й господарської організації.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути використані при розробці правових норм інституційного стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств, доопрацювання проєктів нормативних актів щодо правових питань, концепцій, програм здійснення організаційно-економічних та соціальних засад становлення сімейного фермерства в Україні. Пріоритетним вбачається використання положень наукового дискурсу в науково-дослідній діяльності з агроекономічної проблематики. Табл.: 4. Бібліогр.: 26.

Ключові слова: інституції; сімейна ферма; господарювання; організаційно-економічна модель; ефективність; суспільство; економіка; соціум.

Шпикуляк Олександр Григорович - доктор економічних наук, професор, учений секретар, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: shpykuliak@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

Малік Микола Йосипович - доктор економічних наук, професор, академік НААН, головний науковий співробітник відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: malik_coop@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9198-4460>

Постановка проблеми. Розвиток форм господарської діяльності на селі в сучасних

українських реаліях характеризується їх багатоманітністю та різноаспектними засадами й наслідками функціонування. Значимість тієї чи іншої організаційної форми залежить

© О.Г. Шпикуляк, М.Й. Малік, 2019

від формації її представлення на практиці, впливу чинника взаємозумовленості праці і власності, а також статусів розподілу витрат-вигід. Для України актуального статусу нині набуло сімейне фермерство, а його утвердження вважаємо пріоритетною моделлю організації господарської системи, чинником підтримки розвитку сільських територій на засадах сталості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретична модель сімейної ферми набула визначеної методичної конструкції завдяки тривалому процесу еволюції засад господарювання на землі. Термін фермерство, сімейне фермерство, особливості фермерського господарювання, згадуються ще у праці А. Сміта [24], який наголошував на індивідуалістському підході до організації господарювання. За його оцінкою: «Пересічні фермери рідко наймають управителя для керівництва різними видами праці на фермі. Вони зазвичай чимало працюють самі разом зі своїми робітниками, самі орють і боронують тощо. І через це надлишок урожаю, що залишається після сплати ренти, має не тільки відшкодувати їм капітал, вкладений в обробіток землі, разом із звичайним прибутком на нього, а оплачувати заробітну плату, що належить їм як робітникам та управителям» [24, с. 49]. У цьому твердженні вбачається оцінка особливостей фермерства як нетипової організаційно-економічної моделі господарювання.

Економічна концепція інтерпретації ролі-значимості сімейного господарства як суб'єкта ринку і сімейного господарювання як способу виробництва опрацьована Г. Беккером, проо що зазначають вітчизняні дослідники [5]. Учений довів, що поведінка людей у сфері особистого життя (в сім'ї) підпорядковується, як і в будь-якій іншій, загальним законам економіки і, насамперед, правилам економічної раціональності. Він розглядав сімейну ферму як «міні-фабрику», що виробляє «базові блага» (кінцеві предмети споживання і послуги) [5, с. 23-24]. За певної методичної конструкції пізнання сімейну ферму ототожнюють із домогосподарством, яке за рекомендацією ООН - це особа або група осіб, об'єднаних з метою забезпечення всього необхідного для життя.

Адаптованим до концепції і засад сімейного господарювання є ствердження, що: «...сімейне господарство - це важливий елемент економіки, що складається з однієї чи

більше осіб, які ведуть спільне господарство, дбають про сімейний добробут, виконуючи такі функції: забезпечення чинниками виробництва економіки країни; використання власних коштів для поточного споживання товарів і послуг, заощадження з метою задоволення власних потреб» [5, с. 25]. Вважаємо, зазначені позиції щодо організаційно-економічної суті сімейної ферми як господарської одиниці та сімейного фермерства, як соціально-економічного явища, сформувалися в класичній науці, визнані у працях сучасників [1 - 26].

Класичним прообразом сімейної ферми як ринкової структури слугує сімейне господарство - суспільно-економічна формація, якій притаманні родинні зв'язки, що економічно позиціонуються у виробничо-господарській діяльності і яка передбачає та спрямована на отримання соціально-економічної вигоди.

Мета статті - розкрити теоретико-методичні і практичні аспекти становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні, охарактеризувати його інституційні засади як форми господарювання.

Виклад основних результатів дослідження. Сімейна форма господарювання в аграрному секторі економіки України має певні традиції, представлена різними типами суб'єктів і у різному статусі, тому відзначаємо її адаптивність. В основі цього статусу знаходяться родинні зв'язки, сформовані в ареалі сім'ї. Сімейні господарства існували в дорадянську добу, в добу соціалізму - хоча їх функції обмежувалися статусом присадибних господарств. Інституціоналізованого розвитку фермерські господарства набули вже у новітній історії України.

Значну частину періоду української незалежності держава мало приділяла уваги на розвитку сімейної форми господарювання в аграрному секторі. Лише за останні п'ять років відбулися зміни - сімейні господарства отримали формальне закріплення в законодавстві. Це значимий крок у довершенні трансформацій господарської системи, створенні сприятливих інституційних умов для реалізації права власності і підприємницької ініціативи на селі. Вітчизняне суспільство, владна спільнота все-таки дійшли до усвідомленого висновку, що сімейні фермери відповідальні за збереження потенціалу територій, на яких відбуваються виробничо-господарські процеси, тобто є значимими модераторами практики сталого розвитку.

Якщо ж оцінювати згадану модель господарювання глобально, то у грудні 2017 р. Організацією Об'єднаних Націй було анонсовано Десятиліття сімейних фермерських господарств ООН на 2019-2028 рр., що здійснено для сприяння реалізації Порядку денного в секторі сталого розвитку на період до 2030 р. У рамках реалізації пріоритетів сімейного фермерства на означене десятиліття анонсовано глобальний План дій щодо мобілізації національних і глобальних ресурсів для вирішення нагальних проблем фермерів.

Донедавна в Україні все ще існував ряд інституційних обмежень щодо масового розвитку сімейних господарств, але їх можна вважати формально усуненими з прийняттям цільової законодавчої бази. Утвердження інституту сімейного фермерства значною мірою усуває невизначеності стосовно ринкового статусу сімейних ферм. Нині український уряд, зважаючи на величезну суспільну значимість сімейного фермерства, забезпечує інституційні умови і стимулювання розвитку такого типу господарств прийняттям законодавчих актів, програм.

Зачинання сучасної практики сімейного господарювання в сільському господарстві

національної економіки пов'язуємо із формуванням індивідуального сектору землекористування, в якому першість належить господарствам населення і особистим селянським господарствам. Ряд фундаційних проблем із згаданого контенту держава намагається вирішити шляхом сприяння розвитку саме сімейного фермерства.

Фермерський уклад в Україні проходить трансформацію та інституціоналізацію. Сімейне ж фермерство інституційно започатковано відносно недавно - з прийняттям відповідних нормативно-правових актів, концепції розвитку. Піонерним вважається Закон України «Про фермерське господарство». Його положеннями закладено інституційно-правові основи фермеризації - статуси фермерських господарств, принципи створення, господарських відносин тощо. Значимою для провадження інституційно-правового забезпечення сімейних фермерських господарств є Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки, інші інституційно-правові заходи (табл. 1).

1. Інституційно-правові заходи підтримки розвитку сімейного фермерства в Україні

Інституційно-правовий захід	Аспекти регуляції
Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018 - 2020 рр. (Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 664-р)	Визначення магістральних напрямів розвитку сімейного фермерства і затвердження концептуального бачення стратегії інституціоналізації
Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств»	Унормування правочинностей створення, набуття статусу і визначення засад функціонування, оподаткування сімейних ферм тощо
Типова форма договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства (Затверджена Міністерством аграрної політики та продовольства України)	Визначення і впорядкування відносин між членами сімейного фермерського господарства, порядку його створення і функціонування

Джерело: Сформовано авторами з аналізу нормативно-правових актів.

Цими заходами визначено рамкові умови і практичну можливість для створення сімейних фермерських господарств. Із прийняттям відповідних правових норм та здійсненням відповідних правочинностей, сімейна ферма тепер набуває організаційно-інституційного статусу - необхідного для входження в систему організованого ринку. Цей статус дозволяє законно претендувати на участь у програмах державної підтримки, кредитування, інвестиційних, інфраструктур-

них та багатьох інших проектах, зокрема реалізовувати вироблену продукцію в законний спосіб тощо. Це лише незначна частина інституційних спроможностей, які змодеровані унормуванням офіційного статусу сімейної ферми і забезпечують підстави для зросту її конкурентоспроможності.

Наявна нині в державі інституційно-правова база в цілому дозволяє вирішувати завдання з детінізації суб'єктного складу аграрних виробників, обсяги діяльності яких

можна кваліфікувати зокрема за моделлю «сімейна ферма «2-20 га». Формально статус господарюючого суб'єкта «сімейна ферма» закріплений Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» у 2016 р. Згідно з нормами цього закону можливо здійснювати перетворення дрібних господарств у сімейні ферми, але тих, які відповідають розміру за моделлю «сімейна ферма «2-20 га». Пріоритетність такої трансформації закріплена Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018 - 2020 роки».

Юридично закріпленим є той факт, що сімейне фермерське господарство може створюватись у формі юридичної особи або ж фізичної особи підприємця (ФОП). Установчим документом для створення сімейного фермерського господарства, його легалізації як суб'єкта підприємницької діяльності виступає форма договору (декларації) (типова форма, затверджена наказом Мінагрополітики від 05.04.2019 № 177 і зареєстрована в Міністерстві юстиції України від 25.04.2019 за № 438/33409). Декларація врегульовує питання створення і діяльності сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи й призначена як для одного члена - одноосібника, так і для членів сім'ї, які спільно здійснюватимуть свою діяльність у фермерському господарстві.

Інституційно визначені також податкові стимули для цієї категорії сільськогосподарських суб'єктів - Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств».

Крім того, в Україні функціонують й іноземні проекти з підтримки, пропаганди сімейного фермерства (табл. 2). Це сприяє певному розвитку зазначеного явища, адже за рахунок інвестиційної підтримки коштами цих проектів реалізуються ініціативи безпосереднього створення сімейних фермерських господарств. Проводяться також дії з реалізації ряду інших проектів, проте найбільш інституційно значимі - у секторі молочного скотарства, оскільки справляють реальний практичний вплив на динаміку розвитку сімейного фермерства.

Сімейні ферми формують соціальний капітал - консолідований на рівні сім'ї як власника належних фермі активів і отримуваних доходів. До категорії сімейних ферм згідно із законодавством України відносяться суб'єкти за статусом юридичної і (або) фізичної особи, які ідентифіковані за критерієм розміру земельної площі в діапазоні від 2 до 20 га, що прописано в Законі України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств».

2. Іноземні проекти інституційної підтримки розвитку сімейного фермерства в Україні

Назва проекту	Інституції модерації	Характеристика цільової орієнтації	Поточні практики в Україні
SOCODEVI	Реалізується агенцією Сокодеві з Квебеку, Канада СОКОДЕВІ - це мережа кооперативів та спільних фондів, які діляться технічною експертизою та знаннями зі своїми партнерами у країнах, що розвиваються задля створення, захисту та поширення багатства	Інформаційна, організаційно-економічна, а також інвестиційна підтримка становлення сімейних ферм у секторі виробництва молока та інституційна підтримка їх кооперування	Проект «Розвиток молочного бізнесу в Україні» (2014 - 2021) об'єднує близько 5000 малих та середніх виробників молока у мережу фермерів, підприємців, кооперативів та кооперативних об'єднань, здебільшого у чотирьох регіонах: Дніпропетровська, Херсонська, Львівська, Івано-Франківська області України

USAID	Реалізується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) в різних секторах економіки і суспільства, включаючи аграрний (сільське господарство)	Організаційно-економічне, інформаційне, інституційне сприяння формуванню ефективних спроможностей до якісного зростання завдяки трансформаційним реформам у відповідних секторах соціально-економічного життя	Проекти: «Підтримка розвитку сільського господарства та сільських територій» (7 серпня 2016 року - 3 липня 2020 року) - підтримка стійкого економічного зростання на широкій суспільній базі завдяки створенню кращих умов для діяльності малих формувань, включаючи сімейні ферми; «Кредитні ресурси для сільськогосподарських виробників» (25 серпня 2016 року - 24 серпня 2020 року) - розбудова механізму розширення спроможності кредитних спілок до кредитування сільськогосподарських товаровиробників
Проект EC SAFPI	Реалізується Європейським Союзом в секторі розвитку сімейного фермерства та кооперації	Інформаційно-консультаційна підтримка реалізації заходів із формування ефективного інституційного середовища розподілу державних коштів для розвитку фермерства	Проведення інформаційної компанії «Державна підтримка розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської обслуговуючої кооперації у 2019 році»
Проект «Німецько-український агрополітичний діалог (АПД)»	Реалізується за підтримки Федерального Міністерства продовольства та сільського господарства (BMEL)	Дорадча підтримка розвитку сталого сільського господарства та удосконалення регуляторної політики, зокрема, щодо стимулювання ефективності сільськогосподарських компаній різних інституційних секторів господарювання, включаючи фермерський	Проведення кампанії з надання консультацій із формування досконалої юридичної бази розвитку аграрних компаній, формування механізму управління землекористуванням, інфраструктурних відносин тощо (поточний період реалізації 01.01.2019 - 31.12.2021)

Джерело: Сформовано авторами на основі інформації з відкритих джерел та інтернет-ресурсів.

Запровадження сімейного фермерства в Україні означає продовження інституційної реформи в організації господарювання на селі та розвитку сільських територій. Відбувається модернізація інституційних норм, які формалізують статуси сімейного фермера, надаючи йому спроможність брати участь у здійсненні ринкових угод, претендувати на державну підтримку, кредит тощо. Тобто він стає законним і рівноправним учасником ринкового обміну тощо.

Інституційна структуризація фермерських суб'єктів в аграрному секторі України унормована законодавством про організаційно-правові форми господарювання та спеціальним законом. Зокрема, це структури такого

типу: класичні фермерські господарства (інституційно започатковані на початку 90-х років XX ст.); фермерські господарства-підприємства (інституційно започатковані у 90-х роках XX ст., зокрема при здійсненні реформування колективних сільськогосподарських підприємств); сімейні фермерські господарства (інституційно започатковані в 2018 р.).

Також потрібно вести мову про інституційну модель фермерства - інституційну характеристику складу господарств за організаційно-правовим статусом (фермерське господарство, підприємство, сімейне фермерське господарство). Крім того, необхідно виділити економічну характеристику

структуризації - розмір господарства (мікро-, малі, середні та великі підприємства). До мікро- і малих слід відносити сімейні ферми, створені за новим законодавством; до малих і середніх - фермерські господарства, базовані на законодавстві 90-х років; до середніх і великих - фермерські господарства-сільськогосподарські підприємства. Усе це становить методичну характеристику організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні - визначає національні особливості, проблеми та пріоритети розвитку.

Сімейні фермерські господарства організаційно і за своїм розміром виступають суб'єктами, що представляють сукупність малих форм господарювання, а в оцінках значимості слугують основою сталого розвитку сільських територій. Першочергово ця роль полягає у забезпеченні зайнятості населення, гарантуванні продовольчої безпеки, участі фермерів у реалізації перспективних проектів сільського розвитку тощо. Проте українська модель сімейного фермерського господарства поки що залишається інституційно розмитою в практичному сенсі, хоча формально організаційно-економічні характеристики закріплені в законодавстві. Останнє - вагомий інституційний посил, практичний крок розвитку сімейних фермерських господарств, що потрібно віднести до результативних ефектів аграрної політики.

На ринку представлені різні категорії суб'єктів, яких можна кваліфікувати як господарства сімейного типу - наприклад сільські домогосподарства або господарства населення - таких налічується сьогодні близько

4,0 млн. У цій категорії також представлені особисті селянські господарства (фізичні особи, яким передано у власність або оренду земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства), які також діють відповідно до Закону України «Про особисте селянське господарство». Попередньо зазначимо, що за оцінками перспективи трансформацій, майбутніх тенденцій розвитку сімейного фермерства - особисті селянські господарства першочергово слід визнати потенційними кандидатами на перетворення у сімейні ферми.

Практикою доведено, що фермер має значні переваги у мотивації до праці, його господарство надзвичайно мобільне щодо реакцій на кон'юнктурні зміни. Проте інституційна динаміка створення фермерських господарств, а також, зокрема, перехід у цей сегмент власників землі з площею понад 2 га - наслідуює стриманість вже тривалий період трансформацій.

Сімейна ферма таким чином являє собою особливу ринкову одиницю, яка інституційно визначена специфікою сімейного господарювання, а також засадами розвитку сільського господарства як галузі, й села - як середовища життя. У цьому закладені характеристики обмежувальних і (або) стимулівних чинників функціонування сімейної ферми як економічного агента, представленого на ринку.

Якщо взяти до уваги концепцію Г. Беккера [5, с. 23-24] щодо поширення на сімейне господарство методології мікроекономічного аналізу, визнаючи зокрема сімейну ферму «міні-фабрикою», отримуємо можливість оцінки ресурсного статусу такої ринкової структури в умовах України (табл. 3).

3. Концептуальна проєкція ресурсного статусу сімейної ферми в умовах України (в рамках оцінок моделі «2-20 га»)

Складові - ресурси	Стейкхолдери ресурсного статусу за розміром	
	Ферма площею 2 га	Ферма 20 га
Рослинницький напрям господарської діяльності		
Площа землі в користуванні	2 га	20 га
Робоча сила, задіяна у виробництві	В основному зайняті члени сім'ї без залучення найманих працівників, але за спеціалізації на вирощуванні трудомістких культур можливе залучення сезонних працівників	Зайняті члени сім'ї із залученням найманих сезонних працівників
Тваринницький напрям господарської діяльності		
Площа землі в користуванні	Залежить від типу і спеціалізації тваринницької сімейної ферми	
Робоча сила, задіяна у виробництві	В основному зайняті члени сім'ї без залучення найманих працівників, але можливе залучення працівників	Зайняті члени сім'ї із залученням найманих працівників

Джерело: Запропонована за результатами досліджень і узагальнень авторів.

Сімейні ферми нині все-таки створюються, зокрема за підтримки недержавних організацій, які на грантовій основі здійснюють дорадчу діяльність за кошти іноземних держав. Приклади конкретних сімейних ферм, створених таким чином, можна відзначити у Львівській та Дніпропетровській областях. Відповідні програми передбачають комплексний підхід до реалізації програм розвитку сімейного фермерства на селі, але поки що мають локальний характер. Разом із тим у загальній тенденції галузевої структури виробництва малих (сімейних) фермерів переважає рослинницький напрям.

Частина земель використовується так званими «сірими» фермерами, які ніде не обліковують вирощену сільськогосподарську продукцію, реалізують її також неофіційно. Разом із тим продуктивність угідь, залучення матеріальних ресурсів нелегальними або ж напівлегальними способами забезпечує певний, доволі пристойний рівень рентабельності господарювання.

За проведеними практичними спостереженнями більшість з них готова працювати лише в умовах стихійного господарювання. Визначна тут проблема в мотивації - багато хто працює просто щоб вижити, на кшталт традиційного вже усталеного особистого господарства, обробляючи при цьому додаткові площі землі на засадах неформального договору. Площа земель («сіра» оренда - власність родичів, близьких друзів) у кожного з них значно більша ніж у «законного» фермера, який підпадає під кваліфікаційні ознаки моделі «2-20 га», а також у ферме-

ра, який отримав землю для заснування господарства ще у 90-х роках минулого століття. За поверхневими спостереженнями й емпіричними оцінками виявилось, що наприклад площа землі в користуванні «сірого» фермера у Вінницькій області може становити 25-50 га - залежно від кількості власних земельних паїв у сім'ї, наявності техніки, віку, кола друзів тощо. Тут діють свої закони обміну ресурсами, працею, виробленим товаром і модель утверджується все більше. Проте довговічність її залежить не тільки від інституційної державної політики, а й від бажання селян цим займатися.

Оцінюючи мотиваційну частину розвитку сімейного фермерства можна зробити висновок, що ця категорія фермерів не вважає таку діяльність чимось відмінним від непрофільної зайнятості. На їхню думку, це так зване хобі-виробництво, яке не повинно ні оподатковуватися, ні відповідати загальноприйнятим стандартам. Для них пріоритет - існування так званого кустарного, натурального господарства. У переважній більшості вони за наявності високооплачуваної роботи без будь-яких роздумів ладні відмовитися від фермерства. Господарювання на землі такі фермери переважно відносять до вимушеної діяльності, багато з них воліли б мати високооплачувану роботу (за наймом) і високу пенсію.

Специфічно в результаті проявляється ефект зайнятості та результативності за продуктивністю по суб'єктах аграрного господарювання, категорія «фермерські» (табл. 4).

4. Динаміка розвитку фермерських господарств в Україні

Рік	Кількість фермерських господарств			Площа землі в користуванні (рілля)			Валова сільськогосподарська продукція		
	усього	зміни до попереднього року		усього	зміни до попереднього року		усього	зміни до попереднього року	
		од.	%		+, - од.	тис. га		%	+, - тис. га
2000	38428	х	х	2157,6	х	х	3125,2	х	х
2005	42445	110,5	4017	3661,2	169,7	1503,6	8177,5	261,7	5052,3
2010	41524	97,8	-921	4290,8	117,2	629,6	11965,8	146,3	3788,3
2011	33872	81,6	-7652	4284,6	99,9	-6,2	16192,5	135,3	4226,7
2012	34035	100,5	163	4338,5	101,3	53,9	14111,1	87,1	-2081,4
2013	34168	100,4	133	4408,6	101,6	70,1	19091,4	135,3	4980,3
2014	33084	96,8	-1084	4578,3	103,8	169,7	19188,8	100,5	97,4
2015	32303	97,6	-781	4343,7	94,9	-234,6	18909,3	98,5	-279,5
2016	33682	104,3	1379	4437,9	102,2	94,2	22101,4	116,9	3192,1
2017	34137	101,4	455	4580,1	103,2	142,2	21743,1	98,4	-358,3
2018	33164	97,1	-973	4707,2	102,8	127,1	25118,9	115,5	3375,8

Джерело: Представлено і розраховано за даними Державної служби статистики України.

Поряд із цим маємо переконання, що сімейна ферма поступово перетворюється на консервативну модель господарювання і консервація національної традиції зосереджується на утвердженні її як «сірої» напівлегальної форми аграрного бізнесу. Напівлегальне фермерство все більше укріплюється, селяни вилучають свої земельні паї з оренди у великих підприємств цілими родинами й обробляючи її самостійно, кооперуючись з іншими. Інколи такого типу фермер не володіє ніяким реманентом, технікою, а просто наймає інших осіб для виконання техніко-технологічних операцій. Вказана система господарювання не має нічого спільного з науково обґрунтованими підходами, частково перебуває поза відповідним правовим полем у частині суб'єктного статусу підприємця. Проте через недовіру у селян до державних та ринкових інститутів вона залишається актуальною практикою.

Сімейний фермерський уклад в Україні отримав певний розвиток, але він наслідую національну специфіку багатоваріантності. Зокрема сімейні господарства, якщо врахувати приналежність різних суб'єктів до цієї категорії за кваліфікаційними ознаками, представлені: фермерськими господарствами, особистими селянськими господарствами, а також іншими економічними агентами агропромислової системи категорії «малі формування». Це зокрема авторська оцінка ситуації з розвитком сімейного фермерства, формуванням наявної структури суб'єктного складу господарств. Згідно з інформацією Державної служби статистики України в державі виробництвом сільськогосподарської продукції займаються понад 4,0 млн *сільських домогосподарств*. Ці господарства щороку забезпечують понад 40% валової продукції сільського господарства. Станом на 1 січня 2019 р. кількість *особистих селянських господарств* становила 3996,5 тис. одиниць, або 82% від кількості домогосподарств у сільській місцевості. На 1 січня 2019 р. загальна площа землі в особистих селянських господарств досягала 6132,2 тис. га, у тому числі з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства» - 2513,4 тис. га та «для ведення товарного сільськогосподарського виробництва» - 2777,1 тис. га. Середній розмір особистого селянського господарства в Україні знаходиться на рівні 1,53 га. Найбільша кількість особистих се-

лянських господарств відзначена у Львівській, Вінницькій, Івано-Франківській, Закарпатській і Київській, найменша - у Миколаївській та Херсонській областях.

Статистична ідентифікація сімейних фермерських господарств у формальній сукупності поки що за функціональною ознакою та ознакою земельного ресурсного потенціалу не проводиться. Саме на цьому підході можна здійснити оцінку суб'єктної сукупності сімейних фермерських господарств - відповідно до інституційного статусу, визначеного Законом України від 31 березня 2016 р. № 1067 «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство».

Фермерський уклад зазнає подальшої трансформації, зокрема спостерігається активне накопичення капіталу і селекція господарств ринком. Власне відбувається природний відбір. Частина господарств (сімейних ферм) функціонують доти, поки доступна неформальна діяльність у «сірій» зоні ринку. Частина господарів мають іншу роботу (вчителі, працівники місцевих органів влади та ін.), а фермерство для них - ситуативний вид діяльності, тобто у спрощеному інтерпретуванні - додатковий заробіток.

На так званому «сірому» ринку зовсім інші закони взаємодії, які є згубними для таких господарств, вони значно втрачають в доходах, не можуть претендувати на державну підтримку, адже відсутнє документальне підтвердження їх існування, походження продукції тощо. За інших умов вони не зможуть існувати конкурентно, якщо поставити в умови формалізації. Частина таких господарів відмовиться від фермерства.

Сімейні фермери «сірого» типу - це гібридні господарства, які інституційно балансують між статусом особистого селянського господарства і сімейної ферми. Головна проблема в тому, що у їхніх власників переважно відсутня мотивація набувати того чи іншого статусу - формально інтегруватися в організований ринок. Тут слід відзначити головну причину - недовіра до державних і ринкових інститутів у теперішній їх якості.

Інституційні особливості і специфіка «сірого» фермерства наступна:

- оренда землі - на взаємній довірі (родичів, знайомих), без будь-якої документальної фіксації, що відповідно позначається на розмірі орендної плати;

- повсюдність прихованих схем постачання ресурсів, виконання робіт і реалізації продукції, непрозоре ціноутворення;
- виключно діяльність у рослинництві з вирощування традиційних культур;
- кооперація з виконання робіт (без створення кооперативу);
- формалізуватися не бажають - не довіряють державі та звикли працювати в «тіні»;
- продукція реалізується через посередників.

Частина селян прагнуть господарювати самостійно, але без формалізації статусу. Для перспективного розвитку сімейного фермерства, його успішної інституціоналізації в національну агроекономічну систему важливо, щоб бізнес-середовище було прозорим, інституції адаптованими - лише тоді суб'єкти, які потенційно підпадають під законодавчо унормовану категорію «сімейна ферма», будуть зацікавлені у формалізації статусу (реєстрація як фізична особа чи юридична особа). У цьому головна інституційна проблема, адже значна сукупність господарств функціонують у «сірій» зоні ринку. Такий статус вважають для себе найбільш успішним з погляду дохідності, перспективи ведення діяльності, а головне - збереження активів від будь-яких посягань.

Малі фермерські господарства, становлення яких в Україні перебуває на початковому етапі, мають бути пріоритетними. Акценти на розвиток фермерства вирізняються як актуальний спосіб сталого узгодження економічного, соціального й екологічного інтересу, забезпечення факторів «зеленого» зростання. Підстава для такого висновку - виключна позиція малого фермера, його переважно дбайливе ставлення до навколишнього середовища. У його діяльності прибуток не завжди на першому місці, бо він хоче зберігати господарство для своїх нащадків. Такий респект розвитку закладений самою природою фермерського господарства, яке небезпідставно вважається ареалом сталості господарювання.

Необхідно зазначити, що входження сімейних ферм в інноваційні, найбільш доступні для максимізації розвитку, сектори господарювання, дозволять цій категорії суб'єктів агропродовольчого ринку оптимізувати транзакційні витрати, а також задіяти найбільш перспективні ланцюги розподілу додаткової вартості, обрати респектабельні (престижні) ніші ринку.

Сприятливе інституційне середовище забезпечить умови для роботи сімейних ферм, зумовить поступову легалізацію малого аграрного бізнесу, а також успішне партнерство з місцевими органами влади.

Висновки. Сімейна ферма як господарська інституційна структура нині вкрай потрібна для забезпечення розвитку малих суб'єктів аграрного господарювання (господарств населення, особистих селянських господарств, «сірих» фермерів). Входження їх в організований ринок, а також посилення економічної стійкості та конкурентоспроможності. Особистим селянським господарствам та фермерам потрібно інституційно допомогти долучитися до організованого ринку, вийти з тіні для того щоб перерозподіл доданих вартостей відбувався не лише в напівлегальному секторі, а й щоб від цього отримували зиск місцеві громади, жителі села, поліпшувалася соціальна інфраструктура, дотримувалися екологічні умови тощо.

Становлення і масовий розвиток сімейного фермерства виступає важливою віхою здійснення організаційно-економічних структурних трансформацій, утвердження інституційної моделі, в якій усі суб'єкти аграрного господарювання перебуватимуть в конкурентному полі організованого ринку. Відповідно до інституційного статусу і розмірів сімейних фермерських господарств потрібно розвивати інноваційні сектори та перспективні ніші, де їхня діяльність дозволить сконсолідувати максимально концентричні конкурентні переваги.

У сприянні розвитку сімейного фермерства з точки зору впровадження удосконалень державної аграрної політики щодо активізації фермерської діяльності необхідно:

- переглянути критерії розміру сімейних фермерських господарств у частині врахування їх спеціалізації, особливо, стосовно тваринництва, трудомістких виробництв у рослинництві, для чого потрібно ввести критерій ідентифікації розміру сімейної ферми за вартістю реалізованої або виробленої продукції, змінивши формацію їх розміру від 2 до 50 і більше га площі;
- сформувати реєстр сімейних фермерських господарств за критерієм їх спеціалізації, а також видами діяльності;
- держава має обрати за пріоритет підтримку малих ферм;

- важливо забезпечити інфраструктуру для розвитку сімейних фермерів, зокрема шляхом створення кооперативів.

Модеруючи і задовольняючи приватновласницький інтерес сімейні господарства були, є і будуть найбільш прогресивними в мотиваціях до якісної праці, соціальної діяльності, а головне - апріорі сприятимуть досягненню цілей сталого розвитку - в співпраці з державою, громадою, підприємни-

цькими структурами. Дбаючи про своє господарство сім'я зацікавлена у поліпшенні умов життя, виробництва, побуту. Таким чином, сімейне фермерство має перспективу як форма зайнятості населення, особливий спосіб виробництва сільськогосподарської продукції і продовольства, а також сукупність структур провідників процесу збереження національної ідентичності українського села.

Список бібліографічних посилань

1. Аграрний сектор України (стан і перспективи розвитку) / М. В. Присяжнюк, М. В. Зубець, П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров, О. Ю. Грищенко [та ін.] ; за ред. М. В. Присяжнюка, М. В. Зубця, П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2011. 1008 с.
2. Горьовий В. П. Фермерство України: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2007. 570 с.
3. Збарський В. К., Алексєєва Ю. Ю. Особливості трансформації сільських домогосподарств у сімейні фермерські господарства. *Економіка АПК*. 2017. № 7. С. 23.
4. Івченко В. Сімейне фермерство як важливий чинник розвитку національної економіки. URL : <http://agravery.com/uk/posts/author/show?slug=simejne-fermerstvo-ak-vazlivij-cinnik-rozvitku-nacionalnoi-ekonomiki>.
5. Ковалюк О. М., Лех Г. А., Реверчук С. К. Сімейні господарства України: принципи, механізми, перспективи : навчальний посібник / за ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука. Київ : Атіка. 2002. 176 с.
6. Корінець Р. Сімейні ферми як об'єктивна необхідність. URL : <http://www.agrotimes.net/journals/article/simejni-fermi-yak-ob%2%80%99ektivna-neobhidnist>.
7. Корінець Р. Я., Малік Л. М. Інституціоналізація сімейних фермерських господарств у соціально-економічне середовище. *Економіка АПК*. 2018. № 4. С. 60.
8. Лупенко Ю. О. Системні трансформації аграрного сектору економіки. *Економіка АПК*. 2007. № 5. С. 49-51.
9. Макаренко П. М., Мельник Л. Л. Фермерство України у контексті тенденцій розвитку світового сільського господарства. *Економіка АПК*. 2008. № 3. С. 145-152.
10. Макаренко П. М., Шведюк В. А. Збутові стратегії підвищення ефективності розвитку фермерських господарств регіону. *Агросвіт*. 2009. № 2. С. 16-18.
11. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств : монографія / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с.
12. Перспективні форми організації господарської діяльності на селі: наукова доповідь / кол. авторів: Ю. О. Лупенко, О. Г. Шпикуляк, В. Я. Месель-Веселяк, та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 114 с.
13. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / П. Т. Саблук, М. В. Зубець, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров, М. Й. Малік, Ю. О. Лупенко, М. В. Гладій [та ін.]. Київ : ІАЕ, 1997. 648 с.
14. Про внесення змін до Закону України «Про фермерські господарства» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України № 1067-VIII від 31.03.2016 р. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>.
15. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України № 2497-VIII від 10.07.2018 р. Урядовий кур'єр. 10.08. 2018 р.
16. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 р. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.
17. Розвиток економіки сільського господарства України в 2011-2015 рр. : наукова доповідь / [Гадзало Я. М., Лупенко Ю. О., Пугачов М. І., Шпикуляк О. Г. та ін.] ; за ред. Ю. О. Лупенка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 546 с.

References

1. Prysiazhniuk, M.V., Zubets, M.V., Sabluk, P.T., Mesel-Veseliak, V.Ya., Fedorov, M.M., Hryshchenko, O.Yu., et al. (2011). *Ahrarnyi sektor Ukrainy (stan i perspektivy rozvytku) [Agrarian sector of Ukraine (state and prospects for development)]*. M.V. Prysiazhniuk, M.V. Zubets, P.T. Sabluk, V.Ya. Mesel-Veseliak, & M.M. Fedorov (Eds.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
2. Horovyi, V.P. (2007). *Fermerstvo Ukrainy: teoriia, metodolohiia, praktyka: monohrafiia [Farming of Ukraine: theory, methodology, practice: monograph]*. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
3. Zbarskyi, V.K. & Aliksieieva, Yu.Yu. (2017). Osoblyvosti transformatsii silskykh domohospodarstv u simeini fermerski hospodarstva [Features of transformation of rural households into family farms]. *Ekonomika APK*, 7, p. 23 [In Ukrainian].
4. Ivchenko, V. (2015). Simeine fermerstvo yak vazhlyvyi chynnyk rozvytku natsionalnoi ekonomiky [Family farming as an important factor in the development of the national economy]. *Agravery*. Retrieved from: <http://agravery.com/uk/posts/author/show?slug=simejne-fermerstvo-ak-vazlivij-cinnik-rozvitku-nacionalnoi-ekonomiki> [In Ukrainian].
5. Kovaliuk, O.M., Lekh, H.A., & Reverchuk, S.K. (2002). *Simeini hospodarstva Ukrainy: pryntsyipy, mekhanizmy, perspektyvy: navchalnyi posibnyk [Family farms of Ukraine: principles, mechanisms, perspectives: textbook]*. S.K. Reverchuk (Ed.). Kyiv: Atika [In Ukrainian].
6. Korinets, R. (n.d.). Simeini fermy yak obiektyvna neobkhidnist [Family farms as an objective necessity]. *Agrotimes*. Retrieved from: <http://www.agrotimes.net/journals/article/simejni-fermi-yak-ob%2%80%99ektivna-neobhidnist> [In Ukrainian].
7. Korinets, R.Ya. & Malik, L.M. (2018). Instytutsionalizatsiia simeinykh fermerskykh hospodarstv u sotsialno-ekonomichne seredovyshe [Institutionalization of family farms in the socio-economic environment]. *Ekonomika APK*, 4, p. 60 [In Ukrainian].
8. Lupenko, Yu.O. (2007). Systemni transformatsii ahrarnoho sektoru ekonomiky [Systemic transformations of agrarian sector of economy]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 49-51 [In Ukrainian].
9. Makarenko, P.M. & Melnyk, L.L. (2008). *Fermerstvo Ukrainy u konteksti tendentsii rozvytku svitovoho silskoho hospodarstva [Farming of Ukraine in context of world agriculture trends]*. *Ekonomika APK*, 3, pp. 145-152 [In Ukrainian].
10. Makarenko, P.M. & Shvedniuk, V.A. (2009). Zbutovi stratehii pidvyshchennia efektyvnosti rozvytku fermerskykh hospodarstv rehionu [Marketing strategies for improving the efficiency of development of farms in the region]. *Ahrosvit*, 2, pp. 16-18 [In Ukrainian].
11. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H., et al. (2019). *Orhanizatsiino-ekonomichne zabezpechennia rozvytku simeinykh fermerskykh hospodarstv: monohrafiia [Organizational and economic support for the development of family farms: monograph]*. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
12. Lupenko, Yu.O., Shpykuliak, O.H., Mesel-Veseliak, V.Ya., et al. (2019). *Perspektyvni formy orhanizatsii hospodarskoi diialnosti na seli: naukova dopovid [Perspective forms of organization of economic activity in the countryside: scientific report]*. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].

18. Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність / [Лупенко Ю. О., Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. та ін.] ; за ред. О. Г. Шпикуляка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с.

19. Розвиток форм господарювання на селі / В. Я. Месель-Веселяк, П. Т. Саблук, М. Й. Малік, М. М. Федоров, Ю. О. Лупенко [та ін.] ; за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. Київ : Урожай, 1993. 376 с.

20. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки». URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80>.

21. Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я. Передумови і фактори розвитку фермерства в Україні. *Вісник аграрної науки*. 1993. № 2. С. 3-13.

22. Семейные фермерские хозяйства: накормит мир - сберечь планету. URL : <http://www.fao.org/resources/infographics/infographics-details/ru/c/272986/>.

23. Сільське господарство України за 2018 р. Статистичний збірник України. Київ : Держстат України, 2019. 392 с.

24. Сміт Адам. Дослідження про природу і причини багатства народів / пер. з англ. О. Васильєв, М. Межевкіна, А. Малівський. Київ : Наш формат, 2018. 736 с.

25. Чаянов А. В. Организация крестьянского хозяйства. URL : http://sinsam.kirsoft.com.ru/KSNews_111.htm.

26. Шульський М. Г. Фермерство: проблеми становлення і розвитку : монографія. Львів, 2004. 392 с.

13. Sabluk, P.T., Zubets, M.V., Mesel-Veseliak, V.Ya., Fedorov, M.M., Malik, M.Y., Lupenko, Yu.O., Hladii, M.V., et al. (1997). *Posibnyk po reformuvanniu silskohospodarskykh ta pererobnykh pidpriemstv [Handbook on reforming agricultural and processing enterprises]*. Instytut aharnoi ekonomiky [In Ukrainian].

14. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro fermerski hospodarstva" shchodo stymuliuвання stvorennia ta dialnosti simeinykh fermerskykh hospodarstv: Zakon Ukrainy № 1067-VIII vid 31.03.2016 r. [On amendments to the Law of Ukraine "On farms" On the promotion of creation and operation of family farms: Law of Ukraine dated 31.03.2016, No. 1067-VIII]. *Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy"*. VR Ukrainy. Retrieved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1067-19> [In Ukrainian].

15. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy shchodo stymuliuвання stvorennia ta dialnosti simeinykh fermerskykh hospodarstv: Zakon Ukrainy № 2497-VIII vid 10.07.2018 r. [On amendments to the Tax Code of Ukraine On the promotion of the creation and operation of family farms: Law of Ukraine dated 10.07.2018, No. 2497-VIII]. (2018). *Uriadovyi kurier*, 10.08 [In Ukrainian].

16. Pro fermerske hospodarstvo: Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 r. [On farming: Law of Ukraine dated 19.06.2003]. *Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy"*. VR Ukrainy. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973-15> [In Ukrainian].

17. Hadzalo, Ya.M., Lupenko, Yu.O., Puhachov, M.I., Shpykuliak, O.H., et al. (2016). *Rozvytok ekonomiky silskoho hospodarstva Ukrainy v 2011-2015 rr.: naukova dopovid [Development of agricultural economy of Ukraine in 2011-2015: scientific report]*. Yu.O. Lupenko (Ed.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].

18. Lupenko, Yu.O., Shpykuliak, O.H., Malik, M.Y., et al. (2017). *Rozvytok malykh ahrarykh pidpriemstv u rynkovomu instytutsiinomu seredovyschi: indykatory ta efektyvnist [The development of small agricultural enterprises in a market-based institutional environment: indicators and efficiency]*. O.H. Shpykuliak (Ed.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].

19. Mesel-Veseliak, V.Ya., Sabluk, P.T., Malik, M.Y., Fedorov, M.M., Lupenko, Yu.O., et al. (1993). *Rozvytok form hospodariuvannia na seli [Development of forms of rural business management]*. P.T. Sabluk & V.Ya. Mesel-Veseliak (Eds.). Kyiv: Urozhai [In Ukrainian].

20. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku fermerskykh hospodarstv ta silskohospodarskoi kooperatsii na 2018-2020 roky: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy [On approval of the Concept for development of farms and agricultural cooperation for 2018-2020: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. *Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy"*. VR Ukrainy. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80> [In Ukrainian].

21. Sabluk, P.T. & Mesel-Veseliak, V.Ya. (1993). *Peredumovy i faktory rozvytku fermerstva v Ukraini [Preconditions and factors for development of agriculture in Ukraine]*. *Visnyk aharnoi nauky*, 2, pp. 3-13 [In Ukrainian].

22. Semejne fermerskie hozjajstva: nakormit mir - sberечь planetu [Family farms: feed the world - save the planet.]. (2014). *FAO*. Retrieved from: <http://www.fao.org/resources/infographics/infographics-details/ru/c/272986/> [In Russian].

23. *Silске hospodarstvo Ukrainy za 2018 r. Statystychnyi zbirnyk Ukrainy [Agriculture of Ukraine for 2018: statistical collection of Ukraine]*. (2019). Kyiv: Derzhstat Ukrainy [In Ukrainian].

24. Smit, A. (2018). *Doslidzhennia pro pryrodu i prychny bahatstva narodiv [Research on the nature and causes of the wealth of nations]*. O. Vasyliiev, M. Mezhevikina, A. Malivskiyi (Trans.). Kyiv: Nash format [In Ukrainian].

25. Chajanov, A.V. (n.d.). *Organizacija krestjanskogo hazjajstva [Organization of peasant economy]*. Retrieved from: http://sinsam.kirsoft.com.ru/KSNews_111.htm [In Russian].

26. Shulskyi, M.H. (2004). *Fermerstvo: problemy stanovlenia i rozvytku: monohrafiia [Farming: problems of formation and development: monograph]*. Lviv [In Ukrainian].

Shpykuliak O.H., Malik M.Y. Formation of organizational and economic model of family farming in Ukraine: institutional foundations, problems and priorities

The purpose of the article is to reveal theoretical, methodological and practical aspects of the formation of organizational and economic model of family farming in Ukraine, and to characterize institutional principles of its development as a form of management.

Research methods. Basis for theoretical and methodological construction of the research was based on the general scientific methods of scientific cognition, as well as principles of interdisciplinary scientific search within basics of the institutional methodology. Methodological basis for fundamental constructions of problem development is the scientific works of foreign and domestic scholars, positioned in the field of economic discourse with projections of the institutional theory foundations. Applied aspects of the problematic discussion were based on the systematization of knowledge regarding the definition of institutional priorities for the formation of family farming and socio-economic effects of farming development as a special economic way. Application of methodological apparatus of the institutional theory made it possible to identify peculiarities, to determine an organizational effectiveness of "game rules" formed by the state and market, which ensured the approval of typological set of family farms in practice as a nationally-identical model of institutionalized economic order. Economic calculations made it possible to methodologically substantiate aspects of the current state of affairs, to determine possible dynamics, and to characterize the institutional perspective of the development of family farming as a particular model of rural management.

Research results. Institutional specificity of positioning family farming as a mechanism of management based on individual and family values of the organisation of structures for creating benefits in the agricultural sector was theoretically and methodically substantiated. The world tendencies and global tradition of presenting family business in the countryside with comparison of the practice of the national economic complex, as well as the identification of specific institutional and legal support were considered. Modern conditions of development, factors of institutional support of family farming in Ukraine, and background of the formation of its organizational and economic model were analysed. Conceptual projection of principles of family farm functioning with the design of priority institutional improvements of a process was carried out, taking into account the national-identical priorities, mental behavioural characteristics of the modern Ukrainian peasant.

Elements of scientific novelty. Aspects of institutional analysis of the formation-development of family farms within the existing socio-economic structure in rural areas were further developed. There were offered institutional improvements for foundations of formation of organizational and economic model of family farming in Ukraine with substantiation of proposals on priorities of the state policy and economic organisation.

Practical significance. Some provisions can be used in the development of legal rules for institutional stimulation of the development of family farms, finalisation of draft normative acts on legal issues, concepts, programs for the implementation of organisation-economic and social foundations for the formation of family farming in Ukraine. Priority was given to the usage of scientific discourse in agro-economic research. Tabl.: 4. Refs.: 26.

Keywords: institutions; family farm; management; organizational and economic model; efficiency; society; economy; community.

Shpykuliak Oleksandr Hryhorovych - doctor of economic sciences, professor, academic secretary, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony str., Kyiv)

E-mail: shpykuliak@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

Malik Mykola Yosypovych - doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS, chief research fellow of the department of entrepreneurship, cooperation, and agro-industrial integration, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony str., Kyiv)

E-mail: malik_coop@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9198-4460>

Шпикуляк А.Г., Малик Н.И. Становление организационно-экономической модели семейного фермерства в Украине: институциональные основы, проблемы и приоритеты

Цель статьи - раскрыть теоретико-методические и практические аспекты становления организационно-экономической модели семейного фермерства в Украине, охарактеризовать его институциональные основы как формы хозяйствования.

Методика исследования. В основу теоретико-методического построения исследования положены общенаучные методы научного познания, а также аспекты междисциплинарного научного поиска, положения институциональной методологии. Методологическую базу разработки проблемы составляют научные наработки зарубежных и отечественных ученых, позиционированные в области экономического дискурса с проекциями концепции институционализма. Прикладные аспекты проблемной дискуссии основываются на систематизации знаний по определению институциональных приоритетов становления семейного фермерства и социально-экономических эффектов его развития как особого хозяйственного уклада. Применение методического аппарата институциональной (институциональной) теории позволило выявить особенности, определить организационную действенность сформированных государством и рынком «правил игры», которые обеспечивают утверждение имеющейся типологической совокупности семейных фермерских хозяйств в Украине. Экономические расчеты позволили методически обосновать аспекты современного состояния, определить возможную динамику и охарактеризовать перспективу развития семейного фермерства как особой модели хозяйствования на селе.

Результаты исследования. Теоретически и методически обосновано институциональную специфику развития семейного фермерства как механизма хозяйствования, основанного на индивидуально-семейных ценностях организации структур по созданию благ в аграрном секторе экономики. Рассмотрены мировые тенденции и глобальная традиция представления семейного бизнеса на селе в сравнении с практикой национального хозяйственного комплекса, а также выявлением специфики институционально-правового обеспечения. Проанализированы современные условия развития, факторы институционального обеспечения семейного фермерства в Украине, основы становления его организационно-экономической модели. Осуществлена концептуальная проекция основ функционирования семейной фермы с предложением конструкции приоритетных институциональных усовершенствований процесса с учётом национально-идентичных приоритетов, ментальных поведенческих характеристик современного украинского крестьянина.

Элементы научной новизны. Получили дальнейшее развитие аспекты институционального анализа становления-развития семейных фермерских хозяйств в рамках существующего социально-экономического уклада на селе. Предложены институциональные усовершенствования основ становления организационно-экономической модели семейного фермерства в Украине с обоснованием предложенных относительно приоритетов государственной политики и хозяйственной организации.

Практическая значимость. Результаты исследования могут быть использованы при разработке правовых норм институционального стимулирования развития семейных фермерских хозяйств, доработке проектов нормативных актов по правовым вопросам, концепций, программ осуществления организационно-экономических и социальных основ становления семейного фермерства в Украине. Приоритетным видится использование положений научного дискурса в научно-исследовательской деятельности по агроэкономической проблематике. Табл.: 4. Библиогр.: 26.

Ключевые слова: институции; семейная ферма; хозяйствование; организационно-экономическая модель; эффективность; общество; экономика; социум.

Шпикуляк Александр Григорьевич - доктор экономических наук, профессор, учёный секретарь, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: shpykuliak@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

Малик Николай Иосифович - доктор экономических наук, профессор, академик НААН, главный научный сотрудник отдела предпринимательства, кооперации и агропромышленной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: malik_coop@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9198-4460>

Стаття надійшла до редакції 06.09.2019 р.

Фахове рецензування: 09.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Шпикуляк О. Г., Малик М. Й. Становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні: інституційні засади, проблеми та пріоритети. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 86 – 98.

*

УДК 332.2.021

JEL Classification: Q15

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909098>

**А.М. ТРЕТЯК, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН
А.С. ПОЛІЩУК, аспірант***

Інституціональні проблеми розвитку ринково-орієнтованих земельних відносин у сільському господарстві

Мета статті - дослідити за період 2000-2018 рр. еволюцію невирішених інституціональних (законодавчо-нормативних та управлінських) проблем ринково-орієнтованих земельних відносин у сільському господарстві, що не дозволяє здійснити запуск прозорого земельного ринку в Україні.

Методика дослідження. Використано монографічний метод - для аналізу поглядів учених щодо досліджуваної проблеми; метод емпіричного дослідження - стосовно оцінки сучасного стану і розвитку земельних відносин у сільському господарстві; діалектичний метод пізнання - для аналізу наукових праць українських і зарубіжних учених; логіко-історичний підхід - у процесі розгляду аграрних реформ та інституційних трансформацій, спрямованих на регулювання земельних відносин у сільському господарстві; абстрактно-логічний - для аналізу результатів дослідження при оцінюванні земельного законодавства та формуванні висновків.

Результати дослідження. Визначено, що за період функціонування Земельного кодексу України незадовільний стан законодавчо-нормативного забезпечення розвитку ринково-орієнтованих земельних відносин існує не тільки в сільськогосподарській, а у природоохоронній та інших галузях. Також залишається не впорядкованим правове поле щодо економічних, екологічних, соціальних, сільськогосподарських відносин власності на землю та інші природні ресурси.

Елементи наукової новизни. Охарактеризовано інституціональні чинники впливу на розвиток ринково-орієнтованих земельних відносин у сільському господарстві та сучасний незадовільний стан законодавчо-нормативного забезпечення розвитку ринково-орієнтованих земельних відносин не тільки у сільськогосподарській, а й у природоохоронній та інших галузях. Виділено важливі заходи для створення механізмів економічного стимулювання раціонального та ефективного використання земель в аграрній сфері.

Практична значущість. Обґрунтовано висновок, що формування прозорого земельного ринку в Україні блокується недосконалим земельним законодавством та організаційно-управлінською його інфраструктурою. За період 2000-2018 рр. залишалося не впорядкованим правове поле щодо економічних, екологічних, соціальних, сільськогосподарських відносин власності на землю та інші природні ресурси, що перешкоджає запуску прозорого земельного ринку в Україні. Рис.: 5. Бібліогр.: 19.

Ключові слова: сільське господарство; земельна реформа; земельний ринок; земельні відносини; інституціональне середовище.

* Науковий керівник - А.М. Третяк, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН.

© А.М. Третяк, А.С. Поліщук, 2019

Ключевые слова: институции; семейная ферма; хозяйствование; организационно-экономическая модель; эффективность; общество; экономика; социум.

Шпикуляк Александр Григорьевич - доктор экономических наук, профессор, учёный секретарь, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: shpykuliak@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

Малик Николай Иосифович - доктор экономических наук, профессор, академик НААН, главный научный сотрудник отдела предпринимательства, кооперации и агропромышленной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: malik_coop@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9198-4460>

Стаття надійшла до редакції 06.09.2019 р.

Фахове рецензування: 09.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Шпикуляк О. Г., Малик М. Й. Становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні: інституційні засади, проблеми та пріоритети. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 86 – 98.

*

УДК 332.2.021

JEL Classification: Q15

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909098>

**А.М. ТРЕТЯК, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН
А.С. ПОЛІЩУК, аспірант***

Інституціональні проблеми розвитку ринково-орієнтованих земельних відносин у сільському господарстві

Мета статті - дослідити за період 2000-2018 рр. еволюцію невирішених інституціональних (законодавчо-нормативних та управлінських) проблем ринково-орієнтованих земельних відносин у сільському господарстві, що не дозволяє здійснити запуск прозорого земельного ринку в Україні.

Методика дослідження. Використано монографічний метод - для аналізу поглядів учених щодо досліджуваної проблеми; метод емпіричного дослідження - стосовно оцінки сучасного стану і розвитку земельних відносин у сільському господарстві; діалектичний метод пізнання - для аналізу наукових праць українських і зарубіжних учених; логіко-історичний підхід - у процесі розгляду аграрних реформ та інституційних трансформацій, спрямованих на регулювання земельних відносин у сільському господарстві; абстрактно-логічний - для аналізу результатів дослідження при оцінюванні земельного законодавства та формуванні висновків.

Результати дослідження. Визначено, що за період функціонування Земельного кодексу України незадовільний стан законодавчо-нормативного забезпечення розвитку ринково-орієнтованих земельних відносин існує не тільки в сільськогосподарській, а у природоохоронній та інших галузях. Також залишається не впорядкованим правове поле щодо економічних, екологічних, соціальних, сільськогосподарських відносин власності на землю та інші природні ресурси.

Елементи наукової новизни. Охарактеризовано інституціональні чинники впливу на розвиток ринково-орієнтованих земельних відносин у сільському господарстві та сучасний незадовільний стан законодавчо-нормативного забезпечення розвитку ринково-орієнтованих земельних відносин не тільки у сільськогосподарській, а й у природоохоронній та інших галузях. Виділено важливі заходи для створення механізмів економічного стимулювання раціонального та ефективного використання земель в аграрній сфері.

Практична значущість. Обґрунтовано висновок, що формування прозорого земельного ринку в Україні блокується недосконалим земельним законодавством та організаційно-управлінською його інфраструктурою. За період 2000-2018 рр. залишалося не впорядкованим правове поле щодо економічних, екологічних, соціальних, сільськогосподарських відносин власності на землю та інші природні ресурси, що перешкоджає запуску прозорого земельного ринку в Україні. Рис.: 5. Бібліогр.: 19.

Ключові слова: сільське господарство; земельна реформа; земельний ринок; земельні відносини; інституціональне середовище.

* Науковий керівник - А.М. Третяк, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН.

© А.М. Третяк, А.С. Поліщук, 2019

Третяк Антон Миколайович - доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН, директор Навчально-наукового інституту економіки та екології природокористування Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління (м. Київ, вул. Митрополита Василя Липківського, 35, корп. 2)

E-mail: tretyak2@ukr.net

Поліщук Анна Станіславівна - аспірант кафедри екології та економіки природокористування, Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління (м. Київ, вул. Митрополита Василя Липківського, 35, корп. 2)

E-mail: annapolish35@gmail.com

Постановка проблеми. Передвиборною програмою чинного Президента України передбачено формування прозорого ринку землі [8]. Разом із тим теперішня його команда напевно не врахувала особливості існуючої ситуації із земельним законодавством та земельними відносинами у сільському господарстві. Так, за результатами досліджень компанії GfK на замовлення Світового банку [12] число противників реформи (тобто тих, хто виступає проти або, швидше, проти відкриття земельного ринку сільськогосподарських земель) станом на грудень 2018 р. становило 45%, тоді як таких,

що підтримує - тільки 16% (рис. 1). При цьому більшість українців вважають себе *необізнаними щодо земельної реформи* - нічого не чули про неї 79,3% опитаних, і лише 5% вважає достатнім свій рівень знань [12]. Тобто значна частина тих, хто висловлюються як проти реформи, так і за неї, усвідомлюють, що знають про неї недостатньо, а ставлення до реформи формується переважно під впливом політичної реклами (рис. 2). Це й не дивно, оскільки проблемами земельної реформи на селі опікуються тільки селяни, адже вони стосуються тільки їхньої власності.

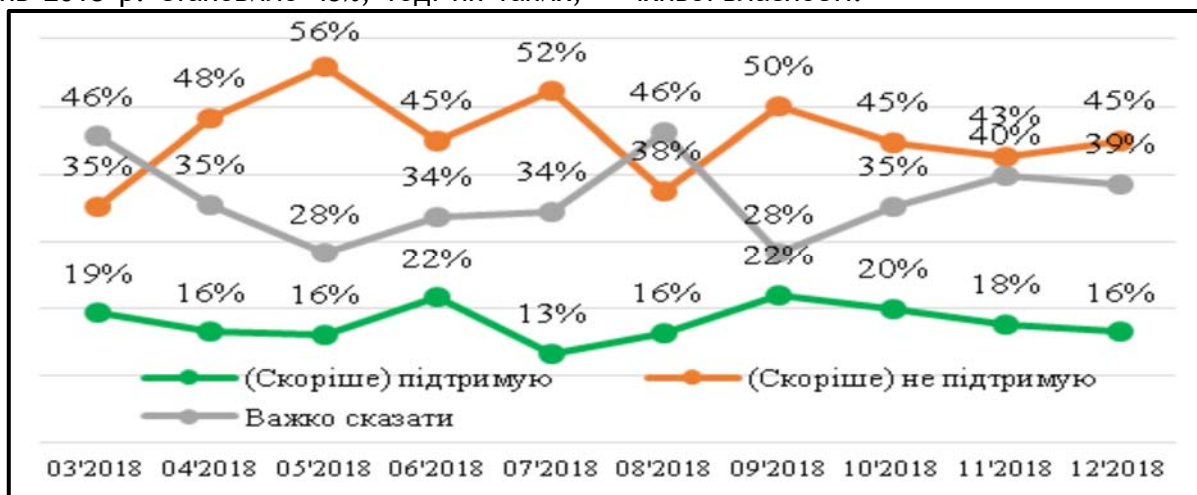

Рис. 1. Динаміка зміни думки щодо земельної реформи та скасування мораторію на продаж сільськогосподарських земельних ділянок власників земельних паїв

Джерело: [12].

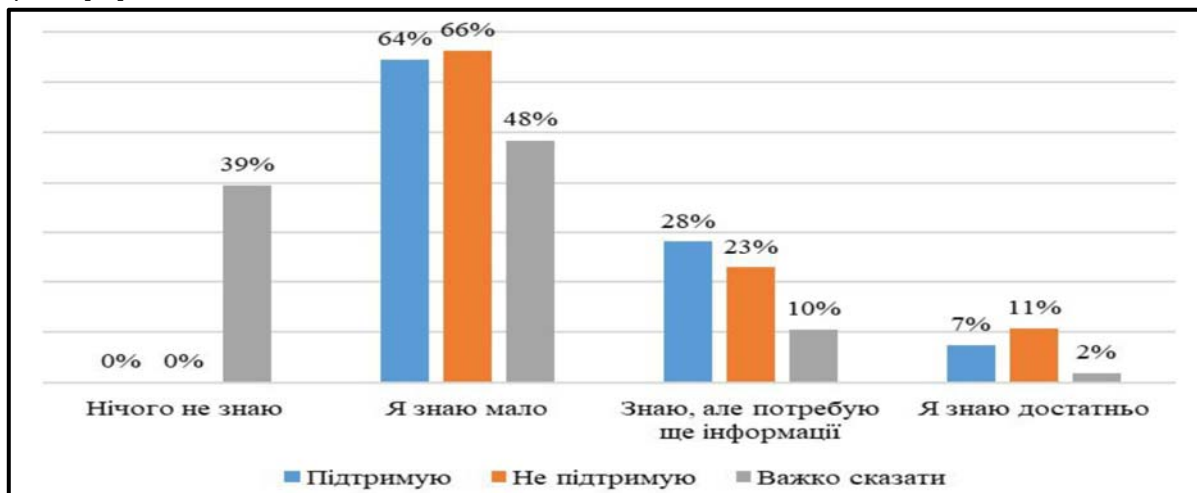

Рис. 2. Співвідношення рівня обізнаності про земельну реформу та її підтримку

Джерело: [12].

Характеристика структури ринку сільськогосподарських земельних ділянок показує, що майже 95% цих транзакцій - надання в оренду або передавання у спадок (рис. 3) [14]. При цьому із близько 10 млн га державних сільськогосподарських земель офіційно в оренду передано лише 1,4 млн га. Як

відомо, 6% сільськогосподарських земель (це ділянки для ведення ОСГ, підсобного господарства, садівництва та городництва - близько 2,5 млн га) не підпадають під дію мораторію, і саме з їх числа в офіційній статистиці зафіксовано куплені та продані земельні ділянки й іпотека.

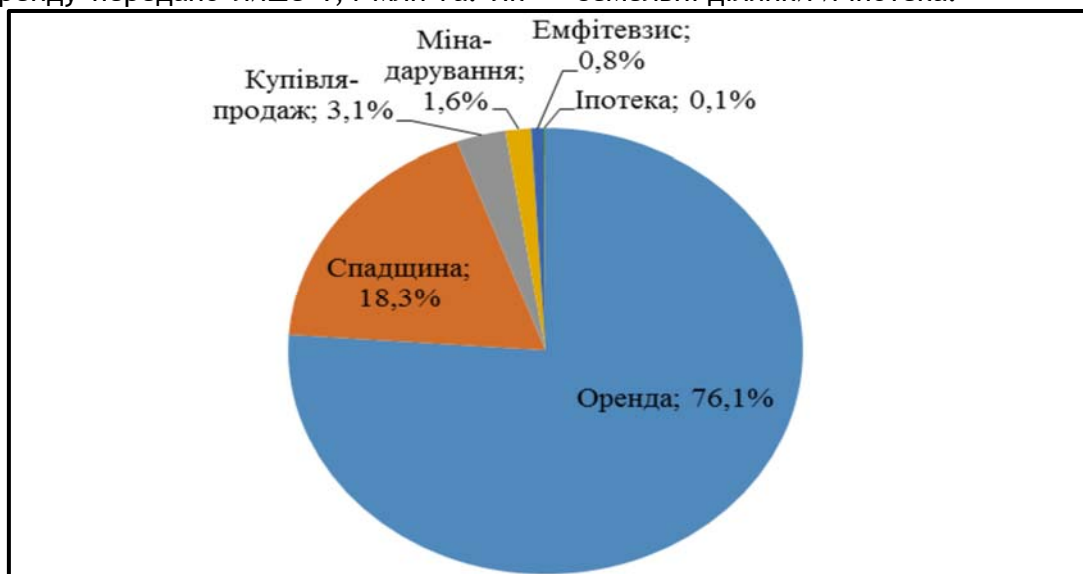

Рис. 3. Структура ринку сільськогосподарських земельних ділянок в Україні

Джерело: [14].

За умов мораторію, який стосується 40 млн га земель у цілому та зокрема 27,7 млн га земельних ділянок власників земельних часток (паїв), як варіант фактичного продажу сільськогосподарських земель все частіше викорис-

товується емфітевзис, процедура якого земельним законодавством не врегульована. Лише у 2016 р. за такими угодами до нових фактичних власників перейшло понад 40 тис. га - понад 11 тис. ділянок (рис. 4) [14].

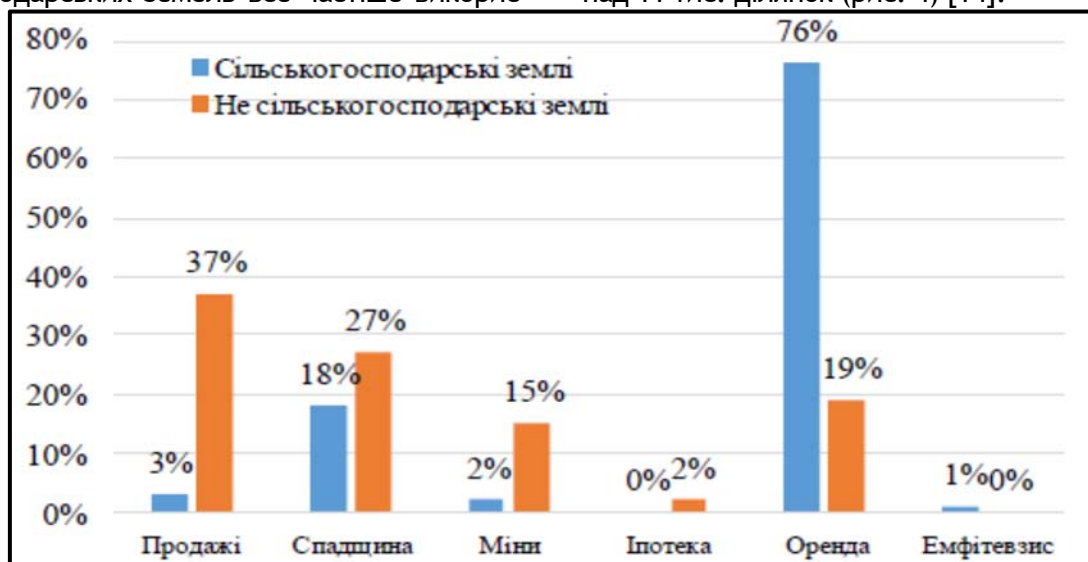

Рис. 4. Структура транзакцій для сільськогосподарських та не сільськогосподарських земельних ділянок

Джерело: [14].

Тут наведено тільки невелику частину інституціональних проблем розвитку ринково-орієнтованих земельних відносин у сіль-

ському господарстві. Назагал у наявності значно більше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування сприятливого ін-

ституціонального середовища для ефективного розвитку сільськогосподарської галузі розглядалися, аналізувалися та вивчалися у працях таких відомих учених, як: В.М. Заяць [1], Р.М. Курильців, О.Ф. Ковалишин [4], В.Я. Месель-Веселяк [5], Л.Я. Новаковський [6], П.Т. Саблук, В.М. Третяк [13], О.В. Ходаківська [15] та багатьох інших. Однак, незважаючи на вагомий науковий доробок, теоретичні положення й розроблені моделі запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, залишається не впорядкованим правове поле щодо економічних, екологічних, соціальних, сільськогосподарських відносин власності на землю та інші природні ресурси.

Мета статті - дослідити за період 2000-2018 рр. еволюцію невирішених інституціональних (законодавчо-нормативних та управлінських) проблем ринково-орієнтованих земельних відносин у сільському господарстві, що не дозволяє здійснити запуск прозорого земельного ринку в Україні.

Виклад основних результатів дослідження. Як зазначалося у розділі «Удосконалення земельних відносин у сільськогосподарському виробництві» основних напрямів Указу Президента України від 30 травня 2001 р. № 372/2001 передбачалося протягом 2001-2005 років [10], з метою створення механізмів економічного стимулювання раціонального й ефективного використання земель у сільськогосподарському виробництві:

- *складання планів земель кожного новоствореного сільськогосподарського підприємства з метою забезпечення умов для оперативного і перспективного планування сільськогосподарського виробництва, здійснення капіталовкладень у землю, уточнення економічної бази справляння плати за землю;*

- *розвивати ринок земель сільськогосподарського призначення як необхідний засіб раціоналізації використання земель;*

- *ужити заходів щодо проведення організації території новостворених сільськогосподарських підприємств;*

- *запровадити систему економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель.*

У тексті виділено ті заходи, що мали надзвичайно важливе значення для організації раціонального використання і охорони земель в сільському господарстві. Разом із тим організація здійснення запропонованих захо-

дів щодо раціоналізації землекористування новостворених сільськогосподарських підприємств системою Держкомзему України не була реалізована. Плани земель кожного новоствореного сільськогосподарського підприємства не розроблялися. Організація території новостворених сільськогосподарських підприємств із проектування сівозмін та землеохоронних заходів не проводилася [3].

Для поліпшення нормативно-правового середовища земельної реформи Верховною Радою України четвертого скликання відповідно до Земельного кодексу України приймається ряд законів України, зокрема: «Про особисте селянське господарство» (2003 р.), «Про землеустрій» (2003 р.), «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» (2003 р.), «Про охорону земель» (2003 р.), «Про державний контроль за використанням та охороною земель» (2003 р.), «Про фермерське господарство» (2003 р.), «Про оцінку земель» (2003 р.), «Про розмежування земель державної та комунальної власності» (2003 р.), «Про державну експертизу земле-впорядної документації» (2003 р.), «Про захист конституційних прав громадян на землю» (2003 р.). Проте ситуація із раціоналізацією використання земель у сільському господарстві не змінюється.

За цим, як відзначалося у Рекомендаціях парламентських слухань «Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні», схвалених Постановою Верховної Ради України від 22 вересня 2005 р. № 2897-IV, *у державі ще не створено достатніх умов для реалізації в повному обсязі вимог Земельного кодексу України та прийнятих відповідно до нього законів України* [11].

Так, Кабінетом Міністрів України відповідно до положень Земельного кодексу України не розроблено і не подано на розгляд Верховної Ради України близько 20 законопроектів, не повною мірою виконуються прийняті закони, не розроблені відповідні нормативно-правові акти. Зокрема, ринок земель несільськогосподарського призначення та підготовка включення в обіг земель сільськогосподарського призначення розвивається в умовах недостатньої законодавчої бази, насамперед відсутності закону України про обіг земель сільськогосподарського призначення. Не створюється інфраструктура земельного ринку. Недостатньо врегульована процедура продажу земель, проведення земельних аукціо-

нів і конкурсів, не створюються земельні банки, біржі. До врегулювання всього комплексу питань у цій сфері пропозиції про зняття маторію з продажу земель сільськогосподарського призначення є передчасними.

Недостатньо реалізовується одне з головних завдань земельної реформи - *раціональне використання та охорона земель*. В Україні залишається найвищою в світі розораність сільськогосподарських угідь - 78,4%. Роботи щодо раціоналізації землекористування та охорони земель провадяться досить повільно і, як наслідок, деградація ґрунтового покриву деяких територій досягла критичного рівня.

Основними причинами, що стримують здійснення заходів щодо виконання основних напрямів проведення земельної реформи, на думку учасників парламентських слухань, були:

- ▲ відсутність з боку органів виконавчої влади дієвого контролю за дотриманням земельного законодавства, використанням та охороною земель усіх категорій, а також виконанням конституційних вимог щодо набуття громадянами та юридичними особами у власність земельних ділянок;

- ▲ дублювання функцій Державного комітету України по земельних ресурсах іншими центральними органами виконавчої влади (Міністерством юстиції України, Міністерством охорони навколишнього природного середовища України), місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;

- ▲ невиконання Урядом України вимог Земельного кодексу України щодо розробки нормативно-правових актів, передбачених цим Кодексом;

- ▲ *неузгодженість земельного законодавства з цивільним, природоохоронним та господарським законодавством;*

- ▲ неналежне фінансове забезпечення заходів земельної реформи;

- ▲ не проведення розмежування земель державної та комунальної власності;

- ▲ відсутність грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення в межах та за межами населених пунктів;

- ▲ надто ускладнені процедура надання (продажу) земельних ділянок для підприємницької діяльності, а також механізм приватизації земельних ділянок;

- ▲ невизначеність меж прибережних захисних смуг, земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-

культурного призначення, охоронних зон різного призначення та особливо цінних земель;

- ▲ недостатність належних планово-картографічних матеріалів та інформації про стан ґрунтів;

- ▲ практичне припинення здійснення заходів щодо охорони земель, ґрунтових обстежень, локалізації територій техногенного забруднення земель тощо;

- ▲ відсутність фінансування землевпорядної науки, недостатня забезпеченість галузі земельних відносин високопрофесійними кадрами.

На думку авторів, ці причини й нині продовжують стримувати здійснення земельної реформи, тому залишаються актуальними.

Пунктом 3 Рекомендацій було доручено Кабінету Міністрів України до 1 січня 2006 р. подати на розгляд Верховної Ради України:

- а) проект Загальнодержавної програми використання та охорони земель;

- б) проект закону про відчуження земельних ділянок права приватної власності;

- в) розробити та затвердити проект Державної програми розвитку земельних відносин в Україні на 2006-2010 роки, спрямованої на визначення перспектив цієї галузі, а саме: завершення земельної реформи; реалізацію заходів у сфері власності на землю та форм господарювання на землі; раціоналізацію сільськогосподарського землекористування; вдосконалення системи заходів ефективного та раціонального використання та охорони земель; завершення введення землі в економічний оборот; формування та розвиток інфраструктури земельного ринку.

Завершити до 1 липня 2006 р. підготовку та подання на розгляд Верховної Ради України проектів законів, передбачених Земельним кодексом України, щодо регулювання земельних відносин: *про використання земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; про використання земель оздоровчого призначення; про використання земель рекреаційного призначення; про використання земель історико-культурного призначення; про землі промисловості; про землі житлової та громадської забудови; про правовий режим земель охоронних зон; про правовий режим земель зон санітарної охорони; про правовий режим земель санітарно-захисних зон; про консервацію земель; про використання техногенно-забруднених земельних ділянок.*

Розробити проекти законів *про державну інвентаризацію земель; про зонування земель; про управління землями державної власності; про гарантійний фонд Державного реєстру прав на нерухоме майно та їх обмежень*.

Подати на розгляд Верховної Ради України проекти законів щодо приведення цивільного, природоохоронного і господарського законодавства, інших законодавчих актів України у відповідність із вимогами Земельного кодексу України, а також про внесення змін до відповідних законів щодо дублювання повноважень органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування з питань здійснення державного, самоврядного і громадського контролю за використанням та охороною земель та їх відповідальності.

При підготовці проекту закону про Державний бюджет України на відповідний рік передбачати виділення достатніх коштів на фінансування та виконання Державної програми розвитку земельних відносин в Україні на 2006-2010 роки.

При підготовці проекту Закону України про Державний бюджет України на 2006 рік і в подальшому передбачити цільове використання коштів, що надходять від плати за землю, відповідно до Закону України «Про плату за землю».

Забезпечити можливість безперешкодної реалізації громадянами та юридичними особами права власності на землю шляхом дотримання вимог Закону України «Про захист конституційних прав громадян на землю».

З метою забезпечення раціонального землекористування, вдосконалення земельних відносин, підвищення ефективності наукових досліджень та розробок розглянути питання щодо інтеграції науково-дослідних та проектних інститутів у галузі земельних відносин в єдину науково-виробничу систему. Вирішити питання щодо достатнього фінансування фундаментальних і прикладних наукових досліджень у галузі земельних відносин, землеустрою та земельного кадастру.

Вжити заходів щодо забезпечення галузі земельних відносин висококваліфікованими науковими та інженерно-технічними кадрами, запровадження дієвої системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів.

Підготувати пропозиції щодо кодифікації земельного законодавства шляхом об'єднання норм чинних законів, що регулюють

земельні відносини, в одному нормативно-правовому акті - Земельному кодексі України.

Забезпечити відповідне фінансування заходів, передбачених цими Рекомендаціями.

Таким чином, Верховна Рада України підтвердила незадовільний стан законодавчого забезпечення розвитку ринково-орієнтованих земельних відносин не тільки в сільськогосподарській, а й у природоохоронній та інших галузях. Не зважаючи на те, що Верховною Радою України протягом 2003 р. за поданням уряду та народних депутатів було прийнято цілу низку законів у галузі земельних відносин, до 2018 року так і не були розроблені урядом та прийняті радою понад 16 законів, зокрема: про використання земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; про використання земель оздоровчого призначення; про використання земель рекреаційного призначення; про використання земель історико-культурного призначення; про землі промисловості; про землі житлової та громадської забудови; про правовий режим земель охоронних зон; про правовий режим земель зон санітарної охорони; про правовий режим земель санітарно-захисних зон; про консервацію земель; про використання техногенно-забруднених земельних ділянок; про державну інвентаризацію земель; про зонування земель; про управління землями державної власності; про гарантійний фонд Державного реєстру прав на нерухоме майно та їх обмежень.

Разом із тим, у зв'язку з неузгодженістю земельного законодавства з цивільним, природоохоронним та господарським, залишалося не упорядкованим правове поле щодо економічних, екологічних, соціальних, сільськогосподарських відносин власності на землю й інші природні ресурси. Так, економічні, екологічні та правові земельні відносини залишалися не упорядкованими в системі землекористування колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів та товариств, приватно-орендних сільськогосподарських підприємств і селянських (фермерських) господарств [13, с. 299].

Однак земельне законодавство цих питань не врегульовує. Також різні земельні відносини повинні вибудовуватися між власниками земельних часток (паїв) як засновниками підприємств чи товариств. Залиша-

ються також не врегульованими екологічні земельні відносини щодо охорони земель.

Проте Земельний кодекс України теж не впорядковує економічні, екологічні та правові земельні відносини щодо організації використання й охорони землі.

Ситуація, що склалася в розвитку земельних відносин та раціоналізації системи землекористування сільськогосподарських підприємств протягом 2006-2018 рр., так і не поліпшилася.

Так, у Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року, схваленій Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 743-р, зазначалося, що «ситуація щодо володіння, користування і розпорядження землею залишається складною і такою, що вимагає невідкладного поліпшення. Найгострішими проблемами є: незавершеність процесів реформування економічних та правових відносин власності; недосконалість системи державного управління у сфері використання і охорони земель, земельного законодавства та інфраструктури ринку земель, нерозвинутість автоматизованої системи ведення державного земельного кадастру, відсутність механізму економічного стимулювання використання і охорони земель. Роботи із запровадження раціонального землекористування проводяться досить повільно. Відсутнє перспективне прогнозування розвитку земельних відносин, не визначена оптимальна модель сільськогосподарського землекористування. Низькою залишається ефективність використання земель у сільському господарстві через невизначеність системи регулювання земельних відносин, не завершено введення у повному обсязі в економічний оборот земельних ділянок та прав на них» [2].

Існуючі проблеми у сфері сільськогосподарських земельних відносин також досить наочно було висвітлено на парламентських слуханнях «Земля в українській долі: ситуація у земельній сфері, законодавче забезпечення земельних відносин та практика його реалізації» 23 березня 2011 р. [7]. Так, у рекомендаціях слухань зазначалося, що досі не прийнято низки спеціальних нормативно-правових актів у сфері регулювання земельних відносин, використання та охорони земель, які передбачалося прийняти в розвиток Земельного кодексу

України. Не сприяє розвитку земельних відносин безсистемне та часто необґрунтоване внесення змін до Земельного кодексу України та інших законів у цій галузі, що призводить до розбалансованості норм та їх невідповідності іншим законодавчим актам. Зміни, що вносилися до Земельного кодексу України, мали в основному фрагментарний характер. Окремі з них лобювалися і не могли суттєво поліпшити його норми. Так, тільки у 2009-2010 рр. прийнято близько 21 законів, згідно з якими були внесені зміни до Земельного кодексу України. Слід зазначити, що загалом до Земельного кодексу України зміни були внесені 52 законами України та стосувалися 84 із 212 статей, тоді як до Земельного кодексу України в редакції 1992 р. зміни вносилися лише тричі.

Учасники парламентських слухань зазначали, що необхідно терміново припинити безсистемне внесення змін до земельного законодавства та в першу чергу зосередити увагу на прийнятті відповідних соціально-значимих законів, якими відповідно до пункту 15 Розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України є закони України про ринок земель та про державний земельний кадастр, що дозволять запровадити цивілізований ринковий обіг земельних ділянок сільськогосподарського призначення та прав на них, побудувати інформаційну основу системи гарантування державою прав власності на землю, що стане однією з передумов завершення земельної реформи в країні.

Українська незадовільним залишається державне фінансування проведення земельної реформи, заходів із забезпечення раціонального використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів. Загальнодержавна програма використання та охорони земель, прийняття якої було передбачено Законом України «Про охорону земель», та Державна цільова програма розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року, концепція якої затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 743-р, на теперішній час не затверджені. Основні напрями державної політики, як і склад та обсяги першочергових і перспективних заходів з розвитку земельних відносин, охорони земель та родючості ґрунтів, а та-

кож обсяги і джерела їх ресурсного забезпечення, не визначені.

На думку учасників парламентських слухань, основними напрямками розвитку земельних відносин на найближчу перспективу є:

- удосконалення системи державного управління земельними ресурсами;
- завершення формування необхідної законодавчої та нормативної бази з питань земельних відносин;
- створення передумов для повноцінного функціонування ринку землі, механізмів його регулювання та ефективного обігу земель сільськогосподарського призначення;
- побудова інформаційної основи системи гарантування державою прав власності на землю шляхом створення єдиної автоматизованої системи ведення державного земельного кадастру та відповідної земельно-інформаційної бази даних;
- стратегічне планування використання земель та землеустрій, здійснення заходів з розмежування земель державної і комунальної власності, проведення інвентаризації земель та демаркації державного кордону;
- завершення проведення нормативної грошової оцінки земель, створення системи економічного стимулювання раціонального використання і охорони земель, активізація робіт зі створення інвестиційно-привабливого землекористування.

Таким чином, парламентськими слуханнями було підтверджено, що організація здійснення раніше запропонованих заходів щодо раціоналізації землекористування новостворених сільськогосподарських підприємств си-

стемою Держкомзему України не виконувалася. Плани земель кожного новоствореного сільськогосподарського підприємства так і не були розроблені. Організація території новостворених сільськогосподарських підприємств із проектування сівозмін та землеохоронних заходів також не здійснювалася.

Так, у Рекомендаціях було зазначено, що «фінансування заходів з охорони земель з Державного бюджету порівняно з 2007 та 2008 роками зменшено майже в 20 разів, а на фінансування фундаментальної землевпорядної науки в 2009-2010 роках коштів взагалі не виділялося». Такий стан зберігся і до 2019 р.

Звичайно, тут може виникати питання - чому так багато уваги приділяється планам земель кожного новоствореного сільськогосподарського підприємства та організації території новостворених сільськогосподарських підприємств із проектування сівозмін та землеохоронних заходів. Пояснення наведено далі.

Згідно з дослідженнями ФАО щодо впливу факторів на аграрну економіку, зарубіжними вченими зроблено висновок, що для створення сприятливих умов ефективного розвитку конкурентних агропромислових підприємств усі фактори впливу розподіляються за важливістю. Зокрема, вони поділяються в порядку їх значимості на невід'ємні, важливі і корисні (рис. 5) [9, 16].

Таке розміщення умов у вигляді піраміди являє собою не що інше, як необхідність створити ієрархічну модель сприятливого клімату в порядку їх значимості.

Рис. 5. Ієрархія факторів підвищення ефективності економіки аграрного землекористування

Джерело: [13].

За цією моделлю серед необхідних умов підвищення ефективності економіки сільськогосподарських підприємств у основі невід'ємних (обов'язкових) факторів знаходяться саме землекористування і права власності на землю, а також інфраструктура, яка включає в умови України землеустрій та обіг земельних ділянок власників земельних часток (паїв) у межах території сільської (селищної) ради чи землекористування сільськогосподарського підприємства, фермерського господарства.

Висновки. Формування прозорого земельного ринку в Україні гальмується недосконалим земельним законодавством та організаційно-управлінською його інфраструктурою. Незадовільний стан законодавчо-нормативного забезпечення розвитку ринково-орієнтованих земельних відносин існує протягом всього періоду дії Земельного ко-

дексу України (2001 р.) не тільки в сільськогосподарській, а й у природоохоронній та інших галузях. Хоча протягом 2003 р. за поданням уряду та народних депутатів було прийнято низку законів у галузі земельних відносин (6), до 2018 р. так і не були розроблені Урядом та прийняті Радою ще більше 16 законів у розвиток положень Земельного кодексу для функціонування прозорого земельного ринку. Виділено законодавчо розроблені, але не реалізовані важливі заходи створення механізмів раціонального та ефективного використання земель на селі, такі як складання планів земель, проектування сівозмін та земле-охоронних заходів. Також залишається не впорядкованим правове поле щодо економічних, екологічних, соціальних, сільськогосподарських відносин власності на землю та інші природні ресурси.

Список бібліографічних посилань

1. Заяць В. М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 390 с.
2. Концепція державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 року № 743-р. Офіційний вісник України. 2009. № 51. 17 липня. С. 165.
3. Краснолуцький О. В. Еколого-економічна ефективність використання земельних ресурсів корпоративними сільськогосподарськими господарствами : дис. канд. екон. наук : 08.00.06. Київ, 2018. 340 с.
4. Курільців Р. М., Ковалишин О. Ф., Третяк Н. А. Сутність управління сільськогосподарським землекористуванням через призму прав власності на землю: економіко-правові аспекти. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2014. № 3-4. С. 27-31.
5. Месель-Веселяк В. Я. Ефективність господарювання новостворених сільськогосподарських підприємств ринкового спрямування в Україні. *Економіка АПК*, 2016. № 12. С. 21-33.
6. Новаковський Л. Я. Проблеми методичного забезпечення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. *Вісник аграрної науки*. 2015. № 12. С. 11-16.
7. Парламентські слухання «Земля в українській долі: ситуація у земельній сфері, законодавче забезпечення земельних відносин та практика його реалізації» від 23 березня 2011 року. URL : http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl2303111.htm.
8. Передвиборна програма Володимира Зеленського. URL : https://lb.ua/news/2019/02/11/419467_peredviborna_programa_volodimira.html.
9. Положение дел в области продовольствия и сельского хозяйства 2013. Продовольственная и сельскохозяйственная Организация Объединенных Наций, 2012. Рим. URL : <http://www.fao.org/docrep/018/i3300r/i3300r00.htm>.
10. Про Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки : Указ Президента України від 30 травня 2001 року № 372/2001. Офіційний вісник України. 2001. № 34. 15 червня. С. 34.
11. Про Рекомендації парламентських слухань «Сучасний стан та перспективи розвитку земельних відносин в Україні» : Постанова Верховної Ради України від 22 вересня 2005 року № 2897-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 48. 02 грудня. С. 2560.
12. Ставлення українців до земельної реформи та ринку землі. URL : <http://www.kse.org.ua/download.php?fileid=1513>.

References

1. Zaiats, V.M. (2012). *Rozvytok rynku silskohospodarskykh zemel : monografiia [Development of agricultural land market]*. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
2. Kontsepsiia derzhavnoi tsil'voi prohramy rozvytku zemelnykh vidnosyn v Ukraini na period do 2020 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17 chervnia 2009 roku № 743-r [Concept of the state target program of development of land relations in Ukraine for the period till 2020: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 17.06.2009, No. 743-p]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 51, p. 165 [In Ukrainian].
3. Krasnoluts'kyi, O.V. (2018). *Ekoloho-ekonomichna efektyvnist vykorystannia zemelnykh resursiv korporatyvnykh silskohospodarskykh hospodarstvamy* [Ecological-economic efficiency of land resources utilization by corporate agricultural enterprises]. *Candidate's thesis*. Kyiv [In Ukrainian].
4. Kuryltsev, R.M., Kovalyshyn, O.F., & Tretiak, N.A. (2014). *Sutnist upravlinnia silskohospodarskym zemlekorystuvanniam cherez pryzmu prav vlasnosti na zemliu: ekonomiko - pravovi aspekty* [The essence of agricultural land use management through a prism of land ownership rights: economic and legal aspects]. *Zemleustrii, kadastr i monitorynh zemel*, 3-4, pp. 27-31 [In Ukrainian].
5. Mesel-Veseliak, V.Ya. (2016). *Efektivnist hospodaryuvannia novostvorenykh silskohospodarskykh pidpryemstv rynkovoho spryamuvannia v Ukraini* [Efficiency of management of newly established market oriented agricultural enterprises in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 21-33 [In Ukrainian].
6. Novakovskiy, L.Ya. (2015). *Problemy metodichnoho zabezpechennia normatyvnoi hroshovoyi otsinky zemel silskohospodarskoho pryznachennia* [Problems of methodological support of the normative monetary valuation of agricultural lands]. *Visnyk ahrarnoi nauky*, 12, pp. 11-16 [In Ukrainian].
7. Parlamentski slukhannia "Zemlia v ukrainskii doli: sytuatsiia u zemelnii sferi, zakonodavche zabezpechennia zemelnykh vidnosyn ta praktyka yoho realizatsii" vid 23 bereznia 2011 roku [Parliamentary hearings "Land in the Ukrainian fate: the situation in the land sector, legislative provision of land relations and practice of its implementation" dated 23.03.2011]. Retrieved from: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl2303111.htm [In Ukrainian].
8. Peredvyborna prohrama Volodymyra Zelenskoho [Volodymyr Zelenskyi's election program]. (2019). Retrieved from: https://lb.ua/news/2019/02/11/419467_peredviborna_programa_volodimira.html [In Ukrainian].

13. Третяк А. М., Третяк В. М., Третяк Н. А. Земельна реформа в Україні: тенденції та наслідки у контексті якості життя і безпеки населення : монографія. Херсон : Гринь Д. С., 2017. 522 с.

14. Функціонування ринку сільськогосподарських земель в Україні. URL : <http://www.kse.org.ua/download.php?fileid=1514>.

15. Ходаківська О. В. Особливості регулювання орендної плати за землі державної власності. *Економіка АПК*. 2016. № 6. С. 49-58.

16. Christy R., Mabaya E., Wilson N., Mutambatsere E., Mhlana N. Enabling Environments for Competitive Agro-industries: Chapter 6 of Agro-industries for Development, Edited by C A da Silva, D Baker, A W Shepherd, S M da Cruz, C Jenane. CABI, 2009. P. 136-185.

17. Klein B. and K.B. Leffler. 1981. The Role of Market Forces in Assuring Contractual Performance. *Journal of Political Economy*. 1981. 89. P. 615-41.

18. Mulherin J. H., J.M. Netter J. M. and J.A. Overdahl J. A. 1991. Prices are Property: The Organization of Financial Exchanges from a Transaction Cost Perspective. *Journal of Law and Economics*. 1991. 34. P. 591-644.

19. Milgrom P. and J. Roberts J.. 1990a. Bargaining Costs, Influence Costs, and the Organization of Economic Activity. In: J. Alt and K. Shepsle, eds., *Perspectives on Positive Political Economy*, 1990. P. 57-89. Cambridge: Cambridge University Press.

9. Polozhenye del v oblasti prodovolstvyya y selskoho khoziaistva 2013 [The state of food and agriculture 2013]. (2012). FAO. Rome. Retrieved from: <http://www.fao.org/docrep/018/i3300r/i3300r00.htm> [In Russian].

10. Pro osnovni napriamy zemelnoi reformy v Ukraini na 2001-2005 roky: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30 travnia 2001 roku № 372/2001 [On main directions of the land reform in Ukraine for 2001-2005: Decree of the President of Ukraine dated 30.05.2001, No. 372/2001]. (2001). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 34, p. 34 [In Ukrainian].

11. Pro Rekomendatsii parlamentskykh slukhan "Suchasnyi stan ta perspektivy rozvytku zemelnykh vidnosyn v Ukraini": Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 22 veresnia 2005 roku N 2897-IV [On the recommendation of the parliamentary hearings "The current state and prospects for the development of land relations in Ukraine": Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated 22.09.2005, No. 2897-IV]. (2005). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 48, p. 2560 [In Ukrainian].

12. Stavlennia ukraintsiv do zemelnoi reformy ta rynku zemli [Attitude of Ukrainians to land reform and land market]. (n.d.). Retrieved from: <http://www.kse.org.ua/download.php?fileid=1513> [In Ukrainian].

13. Tretiak, A.M., Tretiak, V.M., & Tretiak, N.A. (2017). *Zemelnaia reforma v Ukrainy: tendentsyy, posledstviya v kontekste kachestva zhyzny y bezopasnosti naseleniya: monohrafiya* [Land reform in Ukraine: trends, consequences in the context of quality of life and safety of the population: monograph]. Kherson: Hryn D.S. [In Russian].

14. Funktsionuvannia rynku silskohospodarskykh zemel v Ukraini [Functioning of the agricultural land market in Ukraine]. (n.d.). Retrieved from: <http://www.kse.org.ua/download.php?fileid=1514>. [In Ukrainian].

15. Khodakivska, O.V. (2016). Osoblyvosti rehulyuvannia orendnoi platy za zemli derzhavnoi vlasnosti [Features of regulation of rent for state-owned land]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 49-58 [In Ukrainian].

16. Christy, R., Mabaya, E., Wilson, N., Mutambatsere, E., & Mhlana, N. (2009). *Enabling environments for competitive agro-industries: chapter 6 of agro-industries for development*. C.A. da Silva, D. Baker, A.W. Shepherd, S.M. da Cruz, & C. Jenane (Eds.). (pp. 136-185). CABI [In English].

17. Klein, B. & Leffler, K.B. (1981). The role of market forces in assuring contractual performance. *Journal of Political Economy*, 89, pp. 615-41 [In English].

18. Mulherin, J.H., Netter, J.M., & Overdahl, J.A. (1991). Prices are property: the organization of financial exchanges from a transaction cost perspective. *Journal of Law and Economics*, 34, pp. 591-644 [In English].

19. Milgrom, P. & Roberts, J. (1990) Bargaining costs, influence costs, and the organization of economic activity. J. Alt and K. Shepsle (Eds.). *Perspectives on Positive Political Economy*, pp. 57-89. Cambridge: Cambridge University Press [In English].

Tretiak A.M., Polishchuk A.S. Institutional problems of development of market-oriented land relations in agriculture

The purpose of the article is to study evolution of unresolved institutional (legislative, normative and managerial) problems of the development of market-oriented land relations in agriculture for the period of 2000-2018 that prevent the launch of a transparent land market in Ukraine.

Research methods. In the research process were used the following scientific methods: the monographic method for analysing the view of scientists regarding the problem under study; method of empirical research for assessment of the current state and development of the land relations in agriculture; dialectical method of cognition for analysis of scientific works of Ukrainian and foreign scientists; historical approach has been applied in the process of review of the implementation of agrarian reforms and institutional transformations aimed at regulating land relations in agriculture; abstract and logical method for assessing compliance of land legislation and in the formulation of conclusions to the article.

Research results. According to the analysis results of institutional problems of development of market-oriented land relations, it was concluded that during the period of functioning of the Land Code of Ukraine, the unsatisfactory state of legislative and normative support for the development of market-oriented land relations exists not only in the agricultural sector, but also in the nature protection and others. Also, the legal framework for economic, environmental, social, agricultural property ownership of land and other natural resources remains unordered.

Elements of scientific novelty. The authors describe the institutional factors influencing the development of market-oriented land relations in agriculture and the current unsatisfactory state of legislative and normative support for the development of market-oriented land relations not only in the agricultural sector, but also in the nature protection and others. Important measures for creating mechanisms of economic stimulation of rational and effective land use in the agrarian sphere were highlighted.

Practical significance. It has been substantiated that the formation of a transparent land market in Ukraine is blocked by imperfect land legislation and its organizational and managerial infrastructure. For the period between 2000 and 2018, the legal framework for economic, ecological, social, agricultural property ownership of land and other natural resources that prevents the launch of a transparent land market in Ukraine remained unordered. Figs.: 5. Refs.: 19.

Keywords: agriculture; land reform; land market; land relations; institutional environment.

Tretiak Anton Mykolaiovych - doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAAS, director of the Institute of Economics and Environmental Ecology, State Ecology Academy of Postgraduate Education and Management (2 build., 35, Mytropolita Vasylia Lypkivskoho st., Kyiv)

E-mail: tretyak2@ukr.net

Polishchuk Anna Stanislavivna - postgraduate student of the department of ecology and land use economics, State Ecology Academy of Postgraduate Education and Management (2 build., 35, Mytropolita Vasylia Lypkivskoho st., Kyiv)

E-mail: annapolish35@gmail.com

Третяк А.Н., Полищук А.С. Институциональные проблемы развития рыночно-ориентированных земельных отношений в сельском хозяйстве

Цель статьи - исследовать за период 2000-2018 гг. эволюцию нерешенных институциональных (законодательно-нормативных и управленческих) проблем рыночно-ориентированных земельных отношений в сельском хозяйстве, что не позволяет осуществить запуск прозрачного земельного рынка в Украине.

Методика исследования. Использован монографический метод - для анализа взглядов ученых по исследуемой проблеме; метод эмпирического исследования - относительно оценки современного состояния и развития земельных отношений в сельском хозяйстве; диалектический метод познания - для анализа научных работ украинских и зарубежных ученых; логико-исторический подход - в процессе рассмотрения аграрных реформ и институциональных трансформаций, направленных на регулирование земельных отношений в сельском хозяйстве; абстрактно-логический метод - для анализа результатов исследования при оценивании земельного законодательства и формировании выводов.

Результаты исследования. Определено, что за период функционирования Земельного кодекса Украины неудовлетворительное состояние законодательно-нормативного обеспечения развития рыночно-ориентированных земельных отношений существует не только в сельскохозяйственной, но и в природоохранной и других отраслях. Также остается не упорядоченным правовое поле относительно экономических, экологических, социальных, сельскохозяйственных отношений собственности на землю и другие природные ресурсы.

Элементы научной новизны. Охарактеризованы институциональные факторы влияния на развитие рыночно-ориентированных земельных отношений в сельском хозяйстве и современное неудовлетворительное состояние законодательно-нормативного обеспечения развития рыночно-ориентированных земельных отношений не только в сельскохозяйственной, но и в природоохранной и других отраслях. Выделены важные мероприятия для создания механизмов экономического стимулирования рационального и эффективного использования земель в аграрной сфере.

Практическая значимость. Обоснован вывод, что формирование прозрачного земельного рынка в Украине блокируется несовершенным земельным законодательством и организационно-управленческой его инфраструктурой. За период 2000-2018 гг. оставалось не упорядоченным правовое поле относительно экономических, экологических, социальных, сельскохозяйственных отношений собственности на землю и другие природные ресурсы, что препятствует запуску прозрачного земельного рынка в Украине. Илл.: 5. Библиогр.: 19.

Ключевые слова: сельское хозяйство; земельная реформа; земельный рынок; земельные отношения; институциональная среда.

Третяк Антон Николаевич - доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НААН, директор Учебно-научного института экономики и экологии природопользования Государственной экологической академии последипломного образования и управления (г. Киев, ул. Митрополита Василия Липковского, 35, корп. 2)

E-mail: tretyak2@ukr.net

Полищук Анна Станиславовна - аспирант кафедры экологии и экономики природопользования, Государственная экологическая академия последипломного образования и управления (г. Киев, ул. Митрополита Василия Липковского, 35, корп. 2)

E-mail: annapolish35@gmail.com

Стаття надійшла до редакції 26.07.2019 р.

Фахове рецензування: 20.08.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Третяк А. М., Поліщук А. С. Інституціональні проблеми розвитку ринково-орієнтованих земельних відносин у сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 98 — 108.

*

В.О. ІВАНЧЕНКО, кандидат економічних наук, доцент, докторант

Організаційні засади функціонування інституту підприємництва в економіці

Мета статті - проаналізувати економічну сутність понять «інституція» та «інститут» і визначити основні відмінності між цими поняттями з позиції поглядів представників інституційної економіки, дослідити й охарактеризувати зв'язок між інституціями та підприємництвом.

Методика дослідження. Використання системного підходу дає можливість визначитися із характеристикою понять «інституція», «інститут», «актор» і «організація» та їх впливом на розвиток підприємництва.

Результати дослідження. На основі систематизації результатів світових і вітчизняних наукових досліджень традиційного інституціоналізму та нової інституційної економіки, характеристики основних трактувань понять «інституція», «інститут» та «організація», наведено найбільш загальне визначення поняття інституції та її вплив на розвиток економіки. Поряд із дослідженнями закордонних науковців розглядаються результати досліджень проблем інституційної економіки і вітчизняними вченими. Широко висвітлюється проблема впливу розвитку інституційної економіки на підприємництво в Україні та їх залежність одне від одного.

Елементи наукової новизни. Наведено основні інституції та інститути, які є ключовими у розвитку підприємництва. Надано характеристику основних інституційних механізмів, в яких функціонує підприємництво в економіці України. Також представлено поняття організації та охарактеризовано підприємництво як одну з організацій, що виступає окремою складовою інституційної економіки. Розкрито характеристики інституційної економіки та надано їх приклади в економіці України.

Практична значущість. Отримані результати можна використовувати при підготовці аспірантів і дослідників, які вивчають інституційну економіку та функціонування в ній підприємництва. Також їх можна застосовувати підприємцями і тими, хто бажає ними стати для визначення стратегії й механізмів власного розвитку. Крім цього, представлений матеріал може використовуватися для прорахунку власних перспектив при становленні підприємцем. Табл.: 2. Рис.: 2. Бібліогр.: 28.

Ключові слова: інституційна економіка; інституції; інститути; актори; організації; підприємництво.

Іванченко Віталій Олександрович - кандидат економічних наук, доцент, докторант відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: Ivanchenko_vital@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-4014-0780>

Постановка проблеми. Застосування понять «інституція» та «інститут» відзначається як дуже поширене в соціальних науках останніх років, що відображає вплив положень інституціональної економіки та використання цієї концепції не тільки як економічної теорії, а й в ряді інших дисциплін, включаючи філософію, соціологію, політику та географію. Ці терміни мають тривалу історію використання в соціальних науках. Проте навіть нині в наукових колах відсутній єдиний підхід до розуміння поняття інституцій та інститутів.

Не до кінця відпрацьований підхід до визначення поняття інституцій через «складнощі перекладу» згаданих термінів спочатку на російську мову з інших мов, а потім на українську. Тому на сьогодні залишається актуальним питання аналізу економічної сутності цих понять та визначення основних

відмінностей між ними з позиції поглядів представників інституційної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За умов євроінтеграційних процесів в Україні однією з головних проблем постає питання відповідності наукової термінології вітчизняної наукової думки закордонним науковим дослідженням. Представники нової інституційної економіки завжди розмежовували поняття інституції та інституту (Ronald Coase (1998) [16], Douglass North (1995) [22], Elinor Ostrom (2009) [24]). В українській науці проблемі розмежування цих питань приділяли увагу такі науковці, як М. Кармазіна [4], Т. Лозинська [6], М. Малік [9], О. Шпикуляк [14], але думки їх були протилежними. Відповідно на сьогодні питання єдиного підходу до трактування поняття «інституції» та «інститути» залишається відкритим.

Мета статті - проаналізувати економічну сутність понять «інституція» та «інститут» і визначити основні відмінності між цими по-

няттями з позиції поглядів представників інституційної економіки, дослідити й охарактеризувати зв'язок між інституціями та підприємництвом.

Методологія дослідження. Існує велика кількість варіантів інтерпретації понять «інституції» та «інститут», пов'язаних із транслітерацією, або змістом, який закладають дослідники у власні міркування. Відповідно застосування системного підходу надасть можливість визначитися з характеристикою цих понять та окремо понять «актор» і «організація», їх впливом на розвиток підприємництва.

Виклад основних результатів дослідження. Розвиток сільського господарства та його функціонування, а також діяльність різноманітних господарюючих суб'єктів у сільському господарстві здійснюється за своїми правилами, положеннями, законами. Охарактеризувати ці правила поведінки у сільському господарстві та в економіці країни в цілому можливо поглянувши на процес з позиції представників інституціоналізму. Виникнення теорії інституціоналізму було зумовлено розвитком суспільства до моменту, коли положення класичної економіки не могли дати відповіді на всі питання, що виникали.

Для засновників інституційної теорії головним завданням було дати відповідь на питання: чи щось ще спонукає підприємництво виробляти продукцію, окрім попиту на неї, та чи покупці купують товар тільки завдяки тому, що існує пропозиція? Крім цього, залишалося невирішеним питання: що таке держава і як вона впливає на попит, пропозицію та власність? Тобто інституційна економіка виникла, коли частина науковців почала давати відповідь - чому виробляють продукцію та чому її купують, чому люди бідні та багаті? [18].

Розглядаючи систему функціонування економіки, порівнюючи попит і пропозицію та протиставляючи власні погляди положенням класичної економіки й аналізуючи еволюційний процес загалом, науковці дійшли висновку, що розвиток сільського господарства, суспільства, економіки та взагалі вся еволюція відбуваються за певними правилами. Ці правила у світовому науковому товаристві визначили як інституції, а інституційна теорія набула у світі значної популярності, оскільки вона характеризує всі речі для всіх людей [17]. Серед основних представників інституційного напрямку економіки виділяються Ро-

нальд Коуз [16], Дуглас Норт [22], Еліно́р Остро́м [23] і Олівер Вільямсон [27].

В основу інституційної теорії закладено три основні поняття - витрати, права власності та договори. Крім перерахованих понять в інституційній теорії наявні ще ряд інших, які представники цієї теорії трактували по-своєму, але охарактеризовані витрати, права власності та договори вважаються основними [18]. Ця зазначена економічна теорія базувалася на єдиному підході - в основі всього знаходяться інституції. Кожен із представників інституційної економіки описував інституції та інститути.

Інституції (Institutions) за Нормом [21] - це правила гри в суспільстві або, формальніше, людські вигадані обмеження, які формують взаємодію людини в політичній, соціальній чи економічній сферах.

Інституціям виділено основну ключову роль - вони впливають на все і становлять основну причину зростання в економіці [15, с. 385]. Правила, традиції, звичаї, канони, закони - це інституції, на яких базується та функціонує суспільство, й економіка зокрема. Це те середовище, в якому вона працює. Таких інституцій існує велика кількість. Тому кожний науковець, що працював із інституційною теорією залежно від досліджуваних параметрів цієї економіки по-своєму характеризував інституції [3]. Інституції створюють середовище, яке впливає на поведінку усіх, хто в ньому знаходиться і, не примушуючи суб'єктів діяти у певний спосіб, роблять іншу поведінку не вигідною, при цьому інституції виконують функцію регулюючого механізму. Проте вона ширша від економічного механізму, адже охоплює, крім економічних, ще й соціальні, психологічні, ментальні, культурні, історичні та інші аспекти [8]. На основі цих правил існують інститути (institute). Інститут - означає організацію, заклад чи нормативно-правовий акт, який працює базуючись на інституціях.

Приймаючи за основу положення традиційної інституційної економіки, можна стверджувати, що термін «institution» - це об'єкт вивчення теорії інституціоналізму, а «institute» - означає заклад чи нормативно-правовий акт. Тож основною категорією інституціоналізму виступає інституція, а інститут - термін, який використовується здебільшого в юридичній науці для позначення сукупності нормативно-правових актів, що регулюють певну сферу суспільної діяльності [7].

Науковці розділяють інститути за окремими ознаками на шість основних видів [3] (рис. 1). Серед таких: рівень формалізації; рівень унікальності; рівень управління націо-

нальною економікою; рівень регулятивності і конструктивності правил інститутів; регулювання поведінки економічних агентів; критерії інституціональних цільових орієнтирів.

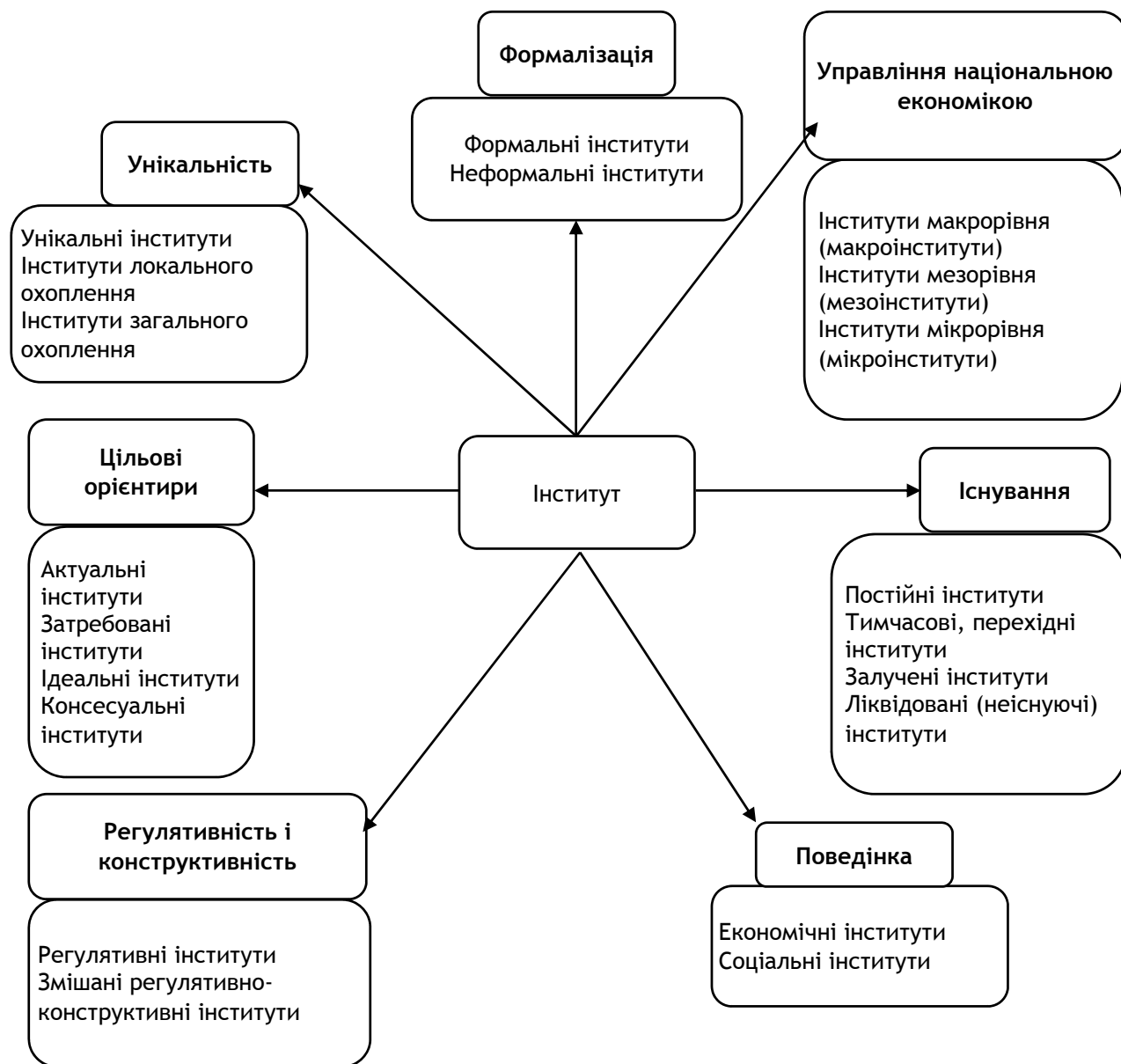

Рис. 1. Розподіл інститутів за окремими ознаками

Джерело: Узагальнено автором на основі [3].

Разом із тим видається за доцільне цю класифікацію доповнити поділом на постійні національні та залучені тимчасові інститути. Постійні національні інститути діють постійно в економіці країни та відображають її основні національні риси. Залучені тимчасові інститути з'являються в економіці тимчасово і є перехідними з інших суспільств чи економік. Такі інститути або створюються на певний час і далі перестають існувати, або перетворюються з часом на національні.

Така класифікація не вичерпна і постійно може змінюватися чи доповнюватися. Хоча

всі інститути складаються з різних комбінацій елементів, вони поєднуються між собою і з плином часу змінюються, виділяючи при цьому основні елементи, які стають домінуючими [26].

Елементи інститутів - регулятивні, нормативні, культурно-пізнавальні тощо, можуть не бути однаковими і потрапляють під вплив одне одного. Межі організаційних полів часто невизначені або слабкі, що дозволяє альтернативній логіці проникати і підтримувати розбіжні моделі поведінки [26]. Тому в деяких випадках в одному і тому ж

інституті можливі різні види поведінки та застосування різних інституцій.

За поглядами науковців, дієвими особами в інституційній економіці виступають «актори» - це можуть бути фізичні особи, національні держави й організації, створені особами та державами. По-іншому, акторами є усі суб'єкти, що мають якесь відношення до цієї економіки. Суспільство було вироблено цими потужними утвореннями. Останні складалися виключно з акторів, і навіть селян, що швидко зникають, можна було проаналізувати як окремих акторів. Соціальні зміни стали продуктом таких суб'єктів [19].

Для економіки України поняття актора досить специфічне і тільки набуває наукового вживання. Дуже часто його замінюють на поняття суб'єкт економіки. Поняття «актор» у цьому вираженні далеко не так сприймається, як це передбачено в реалістичних перспективах. Реалісти уявляють, що люди дійсно обмежені, цілеспрямовані й суверенні, а також і національні держави. Так само й організації, що походять від них. З іншого боку, соціологічні інституціоналісти припускають, що акторство - це роль або ідентичність, як у театральному світі [20]: індивідуальні актори, у цьому вживанні, мають соціально надані права й обов'язки, а соціально надані агентства представляти ці (та інші) інтереси.

Усі актори, або суб'єкти економіки, функціонують чи існують в економіці за різними формальними та неформальними правилами. Ці формальні й неформальні правила, або інституції, надають можливість суб'єктам економіки працювати на ринку та забезпечувати своє економічне життя на належному рівні. Усі формальні інституції в суспільстві закріплені на рівні законодавства, тоді як неформальні правила чи інституції не прописані й можуть включати норми культури, звичаїв, поведінки в суспільстві, соціальних звичаїв, які не підкріплені формальними законами та використовуються в суспільстві.

Як зазначає Р. Скотт, інституції складаються з регулятивних, нормативних та культурно-пізнавальних елементів [26]. Більшість науковців підкреслюють важливість регуляторних аспектів інституцій. Інституції надають загальні правила гри, які сприяють економічній, соціальній та політичній взає-

модії. Тобто вони створюють стимули для певних дій. Забезпечуючи правила гри, інституції встановлюють або змінюють стимули, впливаючи на витрати та вигоди, пов'язані з певними видами діяльності. За дослідженнями Вільямсона, формальні та неформальні інституції не є незалежними та мають тенденцію взаємодіяти, поєднуватися чи виключати одне одного [28].

На основі закріплених у суспільстві інституцій, формуються інститути. Крім того, певні типи інституцій стримують або розвивають інші інститути. Вони можуть розвивати різні інститути, входити до їх складу, або бути в складі якогось іншого інституту чи у сукупності з іншими інституціями та інститутами сформувати окремий інший інститут.

Так, інституції, що існують і функціонують окремо одне від одного й відповідають за прибуток, витрати, ініціативність, самозайнятість, систематичність, результативність, поєднуються з інститутами зайнятості, інноваційності, господарської діяльності, власності, права тощо та утворюють нові правила гри. На основі цих правил гри виникає інституція підприємницької діяльності, яка створює інститут підприємництва. Цей інститут являє собою складову інституції економічної діяльності, що формує інститут економіки (рис. 2).

Проте це не вичерпний перелік. Залежно від обставин такий може поповнюватися новими інституціями й інститутами чи деякі з перелічених вище можуть бути вилучені. Зважаючи на цілі, які визначив щодо своєї діяльності підприємець, буде обрано, за якими інституціями (правилами гри) він працюватиме. Максимізація прибутку, зменшення витрат, використання інновацій чи просто самозайнятість і бажання працювати тільки на себе і свою сім'ю виступають ключовими у застосуванні інституцій в підприємницькій діяльності. Тобто, побудова інституту підприємництва напряму залежить від бажань та цілей, які закладаються в підприємницьку діяльність. Якщо за основну ціль слугуватиме зменшення витрат у підприємницькій діяльності, то вона розвиватиметься за правилами мінімізації витрат, а коли ціль базуватиметься на застосуванні інновацій та створенні якогось інноваційного продукту в підприємницькій діяльності, тоді правила мінімізації витрат будуть відкладені, або взагалі не враховуватимуться.

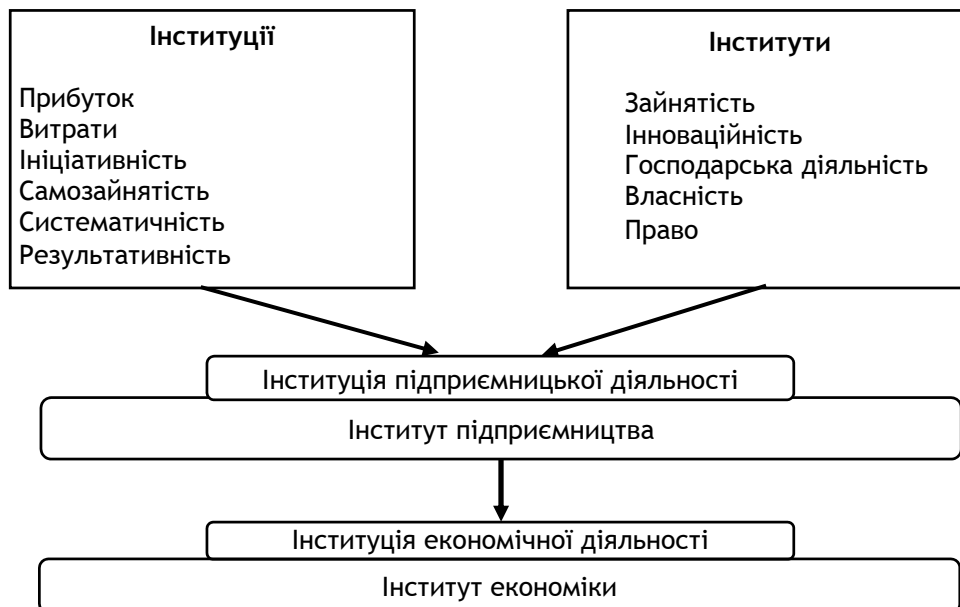

Рис. 2. Поєднання різноманітних чинників (інституцій та інститутів), які утворюють інститут підприємництва

Джерело: Розроблено на основі досліджень і методологічних узагальнень автора.

Основними чинниками, що впливатимуть на розвиток підприємництва та формування відповідних правил гри виступатимуть на-самперед цілі, визначені перед інститутом

підприємництва, а вже потім - формальні й неформальні інституції, що виявляють вплив на цю підприємницьку діяльність (табл. 1).

1. Приклад залежності інституційного забезпечення розвитку підприємництва від основних чинників його формування

Основні чинники	Інституційне забезпечення
Максимізація прибутку	Правила формування прибутку
Мінімізація витрат	Правила мінімізації витрат
Самозайнятість та самореалізація	Власне задоволення
Соціальний ефект	Правила формування соціального ефекту
Інноваційність бізнесу	Правила використання нововведень та інновацій
Інші види результату чи ефекту	Правила, що формують різні результати, які закладаються в підприємницьку діяльність

Джерело: Розроблено на основі досліджень і методологічних узагальнень автора.

Усі інститути формують підприємницькі можливості, що реально впливають на здатність економічної системи реалізовувати вигоди від соціального співробітництва в рамках поділу праці.

Підприємництво, як інститут, проявляється різними способами: шляхом придбання товарів та їх продажу, надання різноманітних послуг, застосування інновацій та поширення технологій з нижчими витратами у виробництві, впровадження нових товарів, навчання, а також створення нових можливостей для сповіщення потенційних покупців про наявність бажаних нових товарів і т.ін. Характеристикою підприємництва слугує те, що підприємець прагне поліпшити власну ситуацію, вступаючи у вигідний обмін з іншими [25]. Підприємництво постійно шукає можливості поліпшити своє станови-

ще та збільшити своє багатство, визначене в широкому сенсі. Відповідно, поліпшення становища може бути не тільки з погляду фінансів, а мається на увазі й соціальне становище, політичні та релігійні переваги в суспільстві тощо. Відповідно до цієї концепції підприємництво може функціонувати в економічній, соціальній, політичній та інституційній сферах.

Функціонування підприємництва, тобто існування інституту підприємництва у згаданих сферах здійснюється за різними формальними та неформальними правилами (інституціями). Економічне підприємництво спрямовує власну діяльність на примноження свого капіталу та отримання прибутку. За приклад цього виду підприємництва слід вказати фізичні особи-підприємці й підприємства, кооперативи та інші суб'єкти госпо-

дарської діяльності, які функціонують в економіці країни.

Соціальне підприємництво прибутку не отримує і спрямовує власну діяльність у соціальну сферу на розвиток суспільства та соціуму. Його створення та функціонування керується соціальними міркуваннями - визнанням, оцінкою однієї, зміцненням соціальних зв'язків тощо. До соціального підприємництва можна віднести освітні заклади, різноманітні громадські об'єднання, організації, що переймаються вирішенням проблем незахищених верств населення, мігрантів і біженців, безробітної молоді та людей з інвалідністю тощо.

Політичне підприємництво - це вид підприємницької діяльності осіб, вхожих до політичних установ із можливістю отримання прибутку за допомогою цих інститутів. Існу-

ють численні потенційні мотивації для політичних підприємців, включаючи грошові вигоди, безпеку роботи, владу та престиж. Усе це слугує різними видами «політичної вигоди». Держава виступає основним представником політичного підприємництва.

Останнім часом науковці виділяють інституційне підприємництво, яке свою діяльність спрямовує на забезпечення зміни до фундаментальних формальних і неофіційних правил гри або інституцій. Такі підприємці мають ресурси та здатність генерувати зміни в різних інститутах. Інституційне підприємництво може бути зумовлене різними факторами, включаючи грошову вигоду, престиж чи владу.

Проте в підходах до визначення підприємництва в наукових сферах України переважає економічний підхід (табл. 2).

2. Визначення поняття «підприємництво» вітчизняними науковцями

Автор	Визначення
Амосов О. [1, с. 4]	Самостійна, творча та ініціативна діяльність, пов'язана з генерацією й освоєнням новаторських ідей, оволодінням перспективними факторами розвитку, здійсненню нових комбінацій факторів виробництва і обігу, розробкою якісно нових технологій і товарів, пошуком прибуткових сфер вкладення інвестицій і способів кращого задоволення попиту споживачів
Андрійчук В. [2, с. 47]	Самостійний суб'єкт господарювання, який має права юридичної особи і здійснює свою діяльність (виробничу, комерційну, науково-дослідну) з метою одержання прибутку
Малік М., Шпикуляк О. [10]	Самостійна, ініціативна діяльність, метою якої є отримання прибутку та повне задоволення потреб населення. Суспільно-економічне явище, основний чинник суспільного виробництва, яке включає землю, працю, капітал, інформацію, приводить у рух і надає йому дієвості ринковий механізм
Саблук П. [11]	Ініціативна, самостійна, новаторська та ризикована діяльність з виробництва продукції, виконання робіт та кінцевою метою якої є отримання прибутку
Колот В., Рєпіна І., Щербина О. [5]	Особлива інноваційна діяльність, яка у відповідних історичних і соціально-економічних умовах стає домінуючою, що в остаточному підсумку забезпечує всьому суспільному відтворенню необхідну динаміку

Джерело: Розроблено автором за матеріалами [13].

Таке ж визначення і затверджено на законодавчому рівні в Господарському кодексі України, де зазначено: «Підприємництво - це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку» [12].

Усі вказані види підприємництва як інституту можуть працювати лише в умовах якогось ринкового середовища, такого, що здатне забезпечити конкурентні умови для подальшого розвитку та надати інформацію

про рівень отриманих вигід чи прибутку, їх вид, рівень понесених витрат ресурсів і капіталу для отримання запланованих вигід, смаки та уподобання споживачів послуг чи товарів тощо. Проте і саме ринкове середовище, або інститут ринку, може функціонувати лише завдяки підприємству, яке формує попит і пропозицію товарів, послуг та капіталу.

Висновки. Зважаючи на наведене вище, можна стверджувати, що економічна категорія «інститут» залежить від категорії «інституція». Інституції - це правила, які впливають на поведінку учасників ринку (акто-

рів), а інститути - це система правил і норм, що базуються на поєднанні різноманітних інституцій. Інституції можуть набувати різної форми й у суспільстві формувати різноманітні інститути, чи створювати різноманітні організації (підприємства, державні органи, суспільні організації), або можуть функціонувати у вигляді законів чи нормативно-правових актів, чи інших правил. Одним із таких інститутів в економіці країни виступає підприємництво, яке охоплює всі їх види -

Список бібліографічних посилань

1. Амосов О. Ю. Фермерство як форма підприємництва в аграрній сфері. *Агросвіт*. 2008. № 8. С. 4-6.
2. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник. Київ : КНЕУ, 2002. 624 с.
3. Болдирєва Л. М. Розвиток агропродовольчого сектора економіки України: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 414 с.
4. Кармазіна М., Шурбова О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 10-19.
5. Колот В. М., Репіна І. М., Щербина О. В. Підприємництво: організація, ефективність, бізнес-культура. Київ : КНЕУ, 2009. 463 с.
6. Лозинська Т. М. До проблеми вживання термінів інститут і інституція в контексті інституціонального аналізу. *Бізнес інформ*. 2014. № 7. С. 8-13.
7. Лопатинський Ю. М., Кифак В. І. Розвиток аграрного сектора національної економіки на інституційних засадах : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. 248 с.
8. Лопатинський Ю. М., Тодорук С. І. Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 220 с.
9. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Лузан О. Ю. Інститути й інституції у розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2013. № 4. С. 86-93.
10. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки. *Економіка АПК*. 2006. № 4. С. 3-10.
11. Саблук П. Т. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва. Київ : ІАЕ, 1999. С. 250-254.
12. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. *Голос України*. 2003. 27 лют. С. 49-50.
13. Усюк Т. В. Інституційні засади розвитку сільського підприємництва : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Житомир, 2014. 238 с.
14. Шпикуляк О. Г. Інституції аграрного ринку: монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2009. 480 с.
15. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J. Institutions as a fundamental cause of long-run growth. *Handbook of economic growth*, 2005, № 1. P. 385-472.
16. Coase R. The new institutional economics. *The American Economic Review*. 1998. 88.2: 72-74.
17. David H. Why is Institutional economics not institutional? *The American Journal of Economics and Sociology*. Vol. 21. no. 3. July 1962. P. 309-17.
18. Ménard C., Shirley M.. The contribution of Douglass North to new institutional economics. *Institutions, property rights, and economic growth: the legacy of Douglass North*. Cambridge University Press, Cambridge. 2014. P. 11-29.
19. Meyer J. Reflections on institutional theories of organizations. *The Sage handbook of organizational institutionalism*. 2008. P 790-811.
20. Meyer J. The effects of education as an institution. *American journal of Sociology*. 1977 Jul 1;83(1). P. 55-77.
21. North D. Institutions. *Journal of economic perspectives*. 1991. № 5.1. P. 97-112.

References

1. Amosov, O.Yu. (2008). *Fermerstvo yak forma pidpryyemnytstva v ahrarniy sferi* [Farming as a form of entrepreneurship in the agrarian sphere]. *Ahrosvit*, 8, pp. 4-6 [In Ukrainian].
2. Andriichuk, V.H. (2002). *Ekonomika ahrarnykh pidpryyemstv: pidruchnyk* [Economics of agricultural enterprises: a textbook]. [In Ukrainian].
3. Boldyrieva, L.M. (2017). *Rozvytok ahroprodovolchoho sektora ekonomiky Ukrayiny: teoriya, metodolohiya, praktyka: monohrafiya* [Development of agro-food sector of the Ukrainian economy: theory, methodology, practice: monograph]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
4. Karmazina, M. & Shurbovana, O. (2006). "Instytut" ta "instytutsiya": problema rozrizenntya ponyattya ["Institute" and "institution": the problem of distinguishing concepts]. *Politychny menedzhment*, 4, pp. 10-19 [In Ukrainian].
5. Kolot, V.M., Riepina, I.M., & Shcherbyna, O.V. (2009). *Pidpryyemnytstvo: orhanizatsiya, efektyvnist, biznes-kultura* [Entrepreneurship: organization, efficiency, business culture]. [In Ukrainian].
6. Lozynska, T.M. (2014). Do problemy vzhivannya terminiv instytut i instytutsiya v konteksti instytutsionalnoho analizu [The problem of the use of the terms institute and institution in the context of institutional analysis]. *Biznes inform*, 7, pp. 8-13 [In Ukrainian].
7. Lopatynskyi, Yu.M. & Kyfiak, V.I. (2014). *Rozvytok ahrarnoho sektora natsionalnoyi ekonomiky na instytutsiynnykh zasadakh: monohrafiya* [Development of the agrarian sector of the national economy on institutional basis: monograph]. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t [In Ukrainian].
8. Lopatynskyi, Yu.M. & Todoruk, S.I. (2015). *Determinanty staloho rozvytku ahrarnykh pidpryyemstv: monohrafiya* [Determinants of sustainable development of agrarian enterprises: monograph]. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t [In Ukrainian].
9. Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H., & Luzan, O.Yu. (2013). *Instytuty y instytutsiyi u rozvytku intehtatsiynnykh protsesiv v ahrarniy sferi* [Institutions and institutions in the development of integration processes in the agricultural sphere]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 86-93 [In Ukrainian].
10. Malik, M.Y. & Shpykuliak, O.H. (2006). *Rozvytok pidpryyemnytstva v ahrarnomu sektori ekonomiky* [Development of entrepreneurship in the agrarian sector of the economy]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 3-10 [In Ukrainian].
11. Sabluk, P.T. (1999). *Reformuvannya ta rozvytok pidpryyemstv ahropromysloвого vyrobnytstva* [Reforming and development of agricultural enterprises]. (pp. 250-254). Kyiv: IAE [In Ukrainian].
12. Hospodarskyi kodeks Ukrayiny [Economic Code of Ukraine]. (2003). *Holos Ukrayiny*, 27 February, pp. 49-50 [In Ukrainian].
13. Usiuk, T.V. (2014). *Instytutsiynni zasady rozvytku silskoho pidpryyemnytstva* [Institutional principles of rural entrepreneurship development]. *Candidate's thesis*. Zhytomyr [In Ukrainian].
14. Shpykuliak, O.H. (2009). *Instytutsiynni ahrarnoho rynku: monohrafiya* [Agrarian market institutions: monograph]. Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].

22. North D. The new institutional economics and third world development. In: *The new institutional economics and third world development*. Routledge. 1995. P. 31-40.

23. Ostrom E. Doing institutional analysis digging deeper than markets and hierarchies. In: *Handbook of new institutional economics*. Springer, Boston, MA. 2005. P. 819-848.

24. Ostrom E. Understanding institutional diversity. *Princeton university press*. 2009. 357 p.

25. Parker S. The economics of entrepreneurship: What we know and what we don't. *Foundations and Trends in Entrepreneurship*. 2005. Vol. (1). P. 1-54.

26. Scott R. et al. Institutional theory: Contributing to a theoretical research program. *Great minds in management: The process of theory development*. 2005. № 37.2005. P. 460-484.

27. Williamson O. The new institutional economics: taking stock, looking ahead. *Journal of economic literature*. 2000, № 38.3. P. 595-613.

28. Williamson O. The vertical integration of production: market failure considerations. May. 1971, № 61. P. 112-23.

15. Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. (2005). Institutions as a fundamental cause of long-run growth. *Handbook of economic growth*, 1, pp. 385-472 [In English].

16. Coase, R. (1998). The new institutional economics. *The American Economic Review*, 88 (2), pp. 72-74 [In English].

17. David, H. (1962). Why is Institutional economics not institutional? *The American Journal of Economics and Sociology*. Vol. 21, no. 3, pp. 309-17 [In English].

18. Ménard, C. & Shirley, M.M. (2014). The contribution of Douglass North to new institutional economics. *Institutions, property rights, and economic growth: the legacy of Douglass North*. Cambridge University Press, pp. 11-29 [In English].

19. Meyer, J.W. (2008). Reflections on institutional theories of organizations. *The Sage handbook of organizational institutionalism*, pp. 790-811 [In English].

20. Meyer, J.W. (1977). The effects of education as an institution. *American journal of Sociology*, 83 (1), pp. 55-77 [In English].

21. North, D.C. (1991). Institutions. *Journal of economic perspectives*, 5.1, pp. 97-112 [In English].

22. North, D.C. (1995). The new institutional economics and third world development. *The new institutional economics and third world development*. (pp. 31-40). Routledge [In English].

23. Ostrom, E. (2005). Doing institutional analysis digging deeper than markets and hierarchies. *Handbook of new institutional economics*. (pp. 819-848). Springer, Boston, MA [In English].

24. Ostrom, E. (2009). *Understanding institutional diversity*. Princeton university press [In English].

25. Parker, S.C. (2005). The economics of entrepreneurship: What we know and what we don't. *Foundations and Trends in Entrepreneurship*, 1, pp. 1-54 [In English].

26. Scott, R., et al. (2005). Institutional theory: Contributing to a theoretical research program. *Great minds in management: The process of theory development*, 37.2005, pp. 460-484 [In English].

27. Williamson, O.E. (2000). The new institutional economics: taking stock, looking ahead. *Journal of economic literature*, 38.3, pp. 595-613 [In English].

28. Williamson, O. (1971). The vertical integration of production: market failure considerations. 61, pp. 112-23 [In English].

Ivanchenko V.O. Organizational fundamentals of functioning of the entrepreneurship institute in economy

The purpose of the article is to analyse the economic essence of concepts of "institution" and "institute" and identify the main differences between these concepts from the views of the institutional economy's representatives, as well as to explore and characterize the relationship between institutions and entrepreneurship.

Research methods. Using a systematic approach gave an opportunity to determine characteristics of concepts of "institution", "institute", "actor" and "organization" and their influence on the development of entrepreneurship.

Research results. On basis of systematization of the results of world and national scientific researches of traditional institutionalism and new institutional economy and characteristics of basic interpretations of concepts of "institution", "institute", "actor of institutional economy" and "organization", the most general interpretation of a concept of institution and its influence on the development of economy were given. Along with the research of foreign scientists, the results of studies of problems of institutional economy and domestic scientists were presented. The problem of influence of institutional economy's development on the entrepreneurship in Ukraine and their dependence on each other was widely covered.

Elements of scientific novelty. According to the research, the main institutions and institutes that are key in the development of entrepreneurship were identified. It was shown the description of the main institutional mechanisms, in which entrepreneurship in the Ukrainian economy functions. The concept of organization and characterization of entrepreneurship as one of the organizations serving as a separate component of the institutional economy was also given. The characteristics of the "actors" of the institutional economy were revealed and given, and examples of them in the Ukrainian economy were shown.

Practical significance. The practical value of the article is that the results obtained can be used in the preparation of graduate students and researchers studying the institutional economy and functioning of entrepreneurship in it. Moreover, the research can be used by entrepreneurs and those who have willingness to become entrepreneurs for determining their own development strategies and mechanisms. This material can also be used to calculate your own prospects for becoming an entrepreneur. Tabl.: 2. Figs.: 2. Refs.: 28.

Keywords: institutional economy; institutions; institutes; actors; organizations; entrepreneurship.

Ivanchenko Vitalii Oleksandrovych - candidate of economic sciences, associate professor (docent), competitor for doctor's degree of the department of entrepreneurship, cooperation, and agro-industrial integration, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony st., Kyiv)
E-mail: ivanchenko_vital@ukr.net
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-4014-0780>

Иванченко В.А. Организационные основы функционирования института предпринимательства в экономике

Цель статьи - проанализировать экономическую сущность понятий «институция» и «институт» и определить основные различия между этими понятиями с позиции взглядов представителей институциональной экономики, исследовать и охарактеризовать связь между институциями и предпринимательством.

Методика исследования. Использование системного подхода даёт возможность определиться с характеристикой понятий «институция», «институт», «актер» и «организация» и их влиянием на развитие предпринимательства.

Результаты исследования. На основе систематизации результатов мировых и отечественных научных исследований традиционного институционализма и новой институциональной экономики, характеристики основных трактовок понятий «институции», «институт» и «организация», приведено наиболее общее определение понятия институции и их влияние на развитие экономики. Наряду с исследованиями зарубежных ученых результаты исследований проблем институциональной экономики и отечественными учеными. Широко освещается проблема влияния развития институциональной экономики на предпринимательство в Украине и их зависимость друг от друга.

Элементы научной новизны. Приведены основные институции и институты, которые являются ключевыми в развитии предпринимательства. Надана характеристика основных институциональных механизмов, в которых функционирует предпринимательство в экономике Украины. Также представлено понятие организации и охарактеризовано предпринимательство как одна из организаций, что выступает отдельной составляющей институциональной экономики. Раскрыта характеристика актеров институциональной экономики и приведены их примеры в экономике Украины.

Практическая значимость. Полученные результаты можно использовать при подготовке аспирантов и исследователей, которые изучают институциональную экономику и функционирование в ней предпринимательства. Также их можно применять предпринимателями и теми, кто желает ими стать для определения стратегии и механизмов собственного развития. Кроме этого, представленный материал может использоваться для просчета собственных перспектив при становлении предпринимателем. Табл.: 2. Илл.: 2. Библиогр.: 28.

Ключевые слова: институциональная экономика; институции; институты; актеры; организации; предпринимательство.

Иванченко Виталий Александрович - кандидат экономических наук, доцент, докторант отдела предпринимательства, кооперации и агропромышленной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборон, 10)

E-mail: ivanchenko_vital@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-4014-0780>

Стаття надійшла до редакції 23.08.2019 р.

Фахове рецензування: 10.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Иванченко В. О. Організаційні засади функціонування інституту підприємництва в економіці. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 109 – 117.

Новини АПК

Тимофій Милованов провів брифінг щодо земельної реформи

20 вересня 2019 р. Міністр розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства Тимофій Милованов разом зі своїм заступником Тарасом Висоцьким провели брифінг, де відповіли на ключові питання щодо запровадження земельної реформи.

Так, Тимофій Милованов зазначив, що завдання влади - створити дійсно однакові умови для всіх громадян, забезпечити кожного рівним правом розпоряджатися своєю землею та мати за неї справедливую ціну.

“Я хочу наголосити - ми не запускаємо обіг землі, адже він вже є. Ми хочемо вивести його з тіні, зробити його прозорим та забезпечити однакові правила гри для всіх українців”, - зазначив Тимофій Милованов.

Міністр також підкреслив, що для запровадження земельної реформи важливо створити дієві механізми боротьби з “чорними” грошима, зокрема через ретельний моніторинг потенційних покупців, законності й чистоти їх грошей.

“Нам потрібно знати, хто є кінцевим власником та покупцем української землі, маємо зробити так, щоб гроші працювали на Україну. В разі виникнення сумнівів щодо прозорості продажу ми будемо додатково перевіряти покупця та походження його грошей”, - зазначив він.

У ході брифінгу заступник Міністра Тарас Висоцький визначив три важливі аспекти, які треба забезпечити для запуску прозорого і чесного ринку землі.

“В першу чергу ми налаштовані закріпити переважне право купівлі землі за фермерами, які на ній працюють та обробляють її. Також плануємо розробити справедливий механізм державної підтримки тим, хто її дійсно потребує, та в кого немає доступу до великих капіталів. Окрім того, до запуску ринку землі ми маємо провести ефективну реформу геокадастру, прибрати всі тіньові схеми та забезпечити його прозорість на 100%”, - зазначив Тарас Висоцький.

Довідково. Громадське обговорення проекту Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення” доступно за посиланням: <https://bit.ly/2m1aFzj>.

Прес-служба Мінекономіки

УДК 51-77: 332.1

JEL Classification: C02, Q16, Q42

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201909118>

Т.В. КУДІН, аспірант*
С.П. САЯПІН

Еколого-економічна оптимізація розвитку малої біоенергетики

Мета статті – обґрунтувати використання малої біоенергетики на рівні окремого домогосподарства для отримання як додаткового енергопостачання, так і поліпшення локального (в масштабі домогосподарства або селища) стану довкілля.

Методика дослідження. Застосовано порівняльний аналіз ефективності використання окремих типів поновлюваної енергетики на основі компенсаційного припущення Хікса-Кальдерона. Отримано за допомогою методології приведеної вартості (NPV) експлуатаційні характеристики ефективності малих біоенергетичних установок з урахуванням і без урахування екологічної складової.

Результати дослідження. Аналіз показників економічної ефективності малої біоенергетики дав підстави стверджувати, що вона не в змозі конкурувати з генерацією сонячними електростанціями (СЕС), якщо не враховувати фактора поліпшення стану довкілля за рахунок дезактивації відходів життєдіяльності та економічної активності домогосподарств. У цьому випадку суттєво зменшується термін окупності біоенергетичного обладнання.

Елементи наукової новизни. Використання компенсаційного припущення Хікса-Кальдерона при оцінці терміну окупності біоенергетичного обладнання.

Практична значущість. Дослідження спрямоване на поліпшення інвестиційної привабливості малої біоенергетики та базується на порівняльному аналізі експлуатаційних характеристик установок вітчизняного і зарубіжного походження. Табл.: 2. Рис.: 2. Бібліогр.: 19.

Ключові слова: біоенергетика; домогосподарство; термін окупності; еколого-економічна оптимізація; вартість одиниці енергії; ставка дисконту.

Кудін Тімур Валерійович - аспірант кафедри аграрного консалтингу і туризму, Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 11)

E-mail: ktimur3@rambler.ru

Саяпін Сергій Петрович - старший викладач кафедри інформаційних систем, Національний університет біоресурсів і природокористування України (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 11)

E-mail: sayapin_sp@ukr.net

Постановка проблеми. Головна тенденція розвитку української біоенергетики базується на припущенні, що основна маса сировини постачається за рахунок залишків виробництва великого аграрного бізнесу, який головним чином спеціалізується на галузі рослинництва. При цьому, поза межами уваги дослідників залишилися інтереси малого бізнесу та домогосподарств. Вважається, що внесок малого бізнесу і домогосподарств у поновлювану енергетику полягає в інвестуванні в сонячну та вітрову енергетику [18]. Головною причиною цього є наявність широкого кола компаній, які пропонують подібні проекти «під ключ» та повна ав-

томатизація процесів отримання і використання енергії. Окремо варто відзначити зростання кількості пропозицій обладнання, зокрема, в популярних маркетплейсах України [1, 2, 12]. Однак, якщо розглядати не тільки енергетичну, а й екологічну складову діяльності аграрного бізнесу, то переробка залишків виробництва дрібних фермерських господарств і відходів домогосподарств за рахунок біоенергетики стає більш актуальною. Звідси детальнішого аналізу потребують джерела сировини для малої біоенергетики. Слід підкреслити, що абсолютна більшість сіл України та приватного сектору забудови міст не має централізованої каналізації і власних сміттєзвалищ. Питання утилізації рідких і твердих відходів кожне домогосподарство вирішує самостійно і, переважно, на території власної земельної ділянки.

* Науковий керівник - Т.П. Кальна-Дубінюк, доктор економічних наук.

© Т.В. Кудін, С.П. Саяпін, 2019

ки. Цілком можливо припустити, що вплив таких локальних систем відведення каналізаційних стоків та сміттєзвалищ виявляє негативний екологічний ефект, який можна порівняти з ефектом сміттєзвалищ великих міст [10]. Тому використання як енергетичної сировини відходів домогосподарств, що залишаються в незначному віддаленні від житлового будинку та водозаборів домогосподарств (колодязів і свердловин), має значний позитивний ефект, який відповідно гіпотезі Хікса-Кальдерона суттєво перевищує економічний [17].

Якщо вважати, що домогосподарство не має власного аграрного бізнесу, а здає паї в оренду, то залишається присадибна ділянка величиною 0,1-0,3 га, на якій існують залишаються рештки аграрної продукції та життєдіяльності.

У сільській місцевості значна частина домогосподарств утримують велику рогату худобу та свиней з метою товарного виробництва продукції як для власного споживання, так і для реалізації. Однак не слід розраховувати, що відходів одного домогосподарства, яке не займається виробництвом товарної аграрної продукції, достатньо для забезпечення всіх його енергетичних потреб. Так, якщо домогосподарство за рік споживає сукупний деякий обсяг енергії, а один кілограм біомаси містить 4 Мдж або 0,278 кВт*год, то для домогосподарства, яке споживає за рік, наприклад, 1000 кВт*год, потрібно використати 3,6 т біомаси, а для генерації 6000 кВт*год потрібно 21,6 т. І це без урахування втрат на трансформацію первинної енергії в електроенергію.

Слід підкреслити, що при трансформації біоенергії в електричну енергію коефіцієнт корисної дії не перевищує 30%, але при генерації теплової енергії він підвищується до 80%. При цьому треба враховувати, що в біоенергетиці діє ефект масштабу - ефективність генерації енергії (теплової, електричної) підвищується із зростанням потужності генератора [19].

У такому випадку найчастіше в енергетиці використовуються два показники економічної ефективності, а саме: вартість встановлення одиниці потужності (1 кВт) і порівняльна величина вартості одиниці енергії (1 кВт*год). Для біоенергетики вартість встановлення одиниці потужності знаходиться в межах 3-5 тис. USD за кВт, а порівняльна вартість 1 кВт*год становить від 0,08

до 0,15 USD [5]. Ці показники набагато гірші від подібних характеристик сонячної енергетики (СЕС), або вітрової генерації (ВГ) у сприятливих цьому типу генерації регіонах (узбережжя морів, гірських регіонах).

Однак, якщо виключно за економічними показниками біоенергетика для домогосподарств не є інвестиційно привабливою, включення екологічної складової суттєво змінює ситуацію.

Зазвичай вважається, що екологічну складову позитивних або негативних змін доквілля, за винятком деяких випадків, важко оцінити у грошовому виразі (підвищення або зменшення врожайності, зростання рівня захворюваності в районі екологічної небезпеки, витрат на поліпшення якості води для водопостачання населенню та підприємствам). Сучасна економічна теорія дозволяє суттєво розширити можливість використання грошових оцінок змін стану доквілля завдяки припущенню Хікса-Кальдерона (Wanted to Pay - Згоден Сплатити [17]), яке можна трактувати, що суспільні втрати від погіршення стану зовнішнього середовища в деякому районі можна оцінити як обсяг платежів, які погоджується сплатити населення, щоб поліпшити його стан. При цьому важливу роль відіграє рівень екологічної свідомості населення щодо можливих загроз із виключенням тези «не знаєш про наслідки, значить все гаразд».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями доцільності та ефективності розвитку біоенергетики в Україні займалися наступні дослідники: В.С. Бондар, А.В. Фурса, М.Я. Гументик [3], Ю.М. Гальчинська [4], Г.Г. Гелетуха, Т.М. Железна, О.М. Шпичак, О.В. Боднар [13], М.П. Талавиря, В.В. Байдала. Загальна постановка задачі накопичення процесу енергетичних трансформацій у сільському господарстві з позицій фізіократичних поглядів представлена у роботі О. Шпичака, О. Боднар. На підставі світової статистики показано, що за рахунок інноваційних технологій збільшення показників ефективності аграрного виробництва відбувається при зменшенні обсягів енергетичних ресурсів, вкладених у землю. Подібні процеси повинні відбуватись і в безпосередньому енергетичному забезпеченні діяльності аграрного сектору, в якому звичайні домогосподарства, як і раніше, відіграють значну роль, забезпечуючи бізнес основними компонентами аграрного виробництва

(земля, трудові ресурси) і виробляючи значну частину товарної продукції [8].

На даний час головна увага більшою мірою приділяється великій біоенергетиці, яка відповідно до енергетичної стратегії до 2035 р. повинна забезпечити 11% від загального енергоспоживання [6]. Однак існуючі темпи розвитку біоенергетики не надають підстав для надмірного оптимізму, тому пропонується ряд заходів із поліпшення ситуації, де головна увага приділяється державній підтримці, іноземним і внутрішнім інвестиціям великого бізнесу [3]. При цьому практично в абсолютній більшості робіт головна увага приділяється біоенергетиці великих потужностей (починаючи з 1 мегавату встановленої потужності) та можливості їх забезпечення енергетичною сировиною, а вартість встановлення перевищує 1 млн USD [4, 5]. Проте поза межами уваги вітчизняних учених залишаються питання впливу на ефективність біоенергетики таких важливих факторів, як наявність сировини, яку можна отримати з 1 га лісу, вартість логістичних операцій з однією енергетичною одиницею сировини. Усі ці питання на кількісному рівні враховуються в країнах ЄС при оцінках параметрів ефективності біоенергетики [16].

Стосовно малої біоенергетики, то на відміну від сонячної і вітрової енергетики біоенергетика, за наявності запасів сировини, може генерувати енергію за відповідної потреби в будь-який час незалежно від фізичних умов.

Багато функціонуючих і планованих бізнес-проектів аграрного й лісгосподарського спрямування здатні забезпечити сировиною біоенергетику без залучення додаткових площ та ресурсів. Крім того, окремі домогосподарства можуть отримати додатковий дохід постачаючи біосировину для невеликих (локальних) біоенергетичних генераторів [19], можливо на паритетних засадах наступного використання генерованих потужностей.

У цьому контексті розглянемо деякі технічні подробиці. Так, усім двигунам внутрішнього згоряння, що працюють на газоподібному паливі, потрібний очищений газ, бажано за якісними чи енергетичним параметрами, близькими до природного чи зрідженого нафтового газу. В іншому випадку неминуче відбудеться надмірний знос двигуна та зменшення його потужності. Тому система очищення являє собою важливу складову

установки газифікатора. Газифікаційні технології ефективні для невеликих потужностей генерації від 10 до 100 кВт [19].

Що стосується ефективності систем внутрішнього згоряння, то 1 кВт·год можна отримати від спалювання 1,1-1,5 кг дерева або 1-3,6 кг відходів рослинництва.

Різні методи генерації використовуються для різних видів біомаси. Типові деревинні біомаси спалюються або газифікуються для виробництва електроенергії. Стебло кукурудзи і солома пшениці подрібнюються для спалювання або перетворюються в газ у анаеробному реакторі. Рідкі відходи життєдіяльності та побуту людей і тварин перетворюються в анаеробному реакторі в помірно енергетичний газ. Більшість типів біомаси може перетворюватися в біопаливо шляхом піролізу [14]. При цьому потрібно враховувати фактори сезонності надходження сировини, площу та потужності для її зберігання й переведення у більш концентровану форму технологічно та економічно придатної для цього сировини (брикетування, виробництво пелет тощо).

Зупинимось на екологічній складовій діяльності малої біоенергетики. Компенсаційний принцип Пігу дозволяє використати погіршення або поліпшення локального стану зовнішнього середовища при виборі методу енергозабезпечення. Тобто домогосподарство може поступатися часткою власних доходів від використання біоенергетики в обмін на поліпшення стану зовнішнього середовища [10, 17].

Мета статті - обґрунтувати використання малої біоенергетики на рівні окремого домогосподарства для отримання як додаткового енергопостачання, так і поліпшення локального (в масштабі домогосподарства або селища) стану довкілля.

Для досягнення поставленої мети планується виконання таких завдань:

- 1) побудувати цільову функцію корисності домогосподарства для впровадження малої біоенергетики з урахуванням еколого-економічного ефекту;
- 2) оцінити термін окупності біоенергетичного обладнання з урахуванням ступеня ризику інвестувань та макроекономічної ситуації;
- 3) проаналізувати стан внутрішнього ринку біоенергетичного обладнання;

4) надати рекомендації щодо використання біоенергетики залежно від параметрів домогосподарства.

Методологія дослідження. Проведено порівняльний аналіз ефективності використання окремих типів поновлюваної енергетики на підставі параметрів, що використовуються у світовій енергетиці: вартість встановлення одиниці потужності, вартість одиниці енергії за термін експлуатації, термін окупності обладнання. За допомогою компенсаційного припущення Хікса-Кальдерона враховується ефект локального поліпшення довкілля при використанні малої біоенергетики. Отримано на підставі методології приведеної вартості (NPV) експлуатаційні характеристики ефективності малих біоенергетичних установок з урахуванням і без урахування екологічної складової.

Виклад основних результатів дослідження. У процесі дослідження розглянуто експлуатаційні характеристики існуючих видів генерації електроенергії, як альтернативних, так і традиційних.

Перший показник має назву порівняння вартості енергії за час експлуатації - (Levelized Cost of Energy (LCOE)). Він вимірюється у USD/мВт·год, або USD/кВт·год.

Оцінка загальної вартості одиниці енергії визначається як сума інвестиційних та експлуатаційних витрат, поділена на величину енергії, генерованої за час експлуатації $C_{\Sigma/1}$. Як грошові витрати, так і спожита електроенергія дисконтуються у часі [15]:

$$C_{\Sigma/1} = \frac{\sum_{t=1}^T \frac{I_t + M_t + F_t}{(1+r)^t}}{\sum_{t=1}^T \frac{E_t}{(1+r)^t}}, \quad (1)$$

де I_t - інвестиційні витрати за рік t ; M_t - операційні витрати за рік t ; F_t - витрати на спожиту зовнішню енергію за рік t ; E_t - генерація електроенергії за рік t , r - ставка дисконтування; T - термін експлуатації обладнання.

Крім цього показника, поширеним параметром у світовій енергетиці вважається вартість встановлення одиниці потужності, який виражається у USD/кВт.

Однак для того, щоб інвестування в поновлювану енергетику стало домінантним та масовим типом інвестування в Україні, потрібно ввести критерій ефективності інвесту-

вань не тільки з метою отримання енергії для власного споживання. Це забезпечується за рахунок впровадження «зеленого» тарифу, за яким домогосподарство може постачати залишки генерованої енергії в національну енергомережу.

Проте на даний час діє більш зручний і ефективний для інвестора принцип вільного доступу до мережі, коли домогосподарство (інвестор) оплачує тільки різницю між спожитою і генерованою електроенергією. Якщо обсяг генерованої електроенергії більший від спожитого, то різниця сплачується власнику потужностей генерації за відповідним методом генерації «зеленим тарифом» [7]. У разі, якщо власної генерації не вистачає, енергія з мережі оплачується за мережевим тарифом.

У кожній країні існує власна стратегія визначення «зелених» тарифів. Наявність «зеленого» тарифу дозволяє розглядати інвестування в поновлювану енергетику як фінансовий інструмент, що означає можливість порівняння прибутковості та ступеня ризику інвестувань у поновлювану енергетику з іншими варіантами. Тому тут пропонується використання крім двох визначених вище характеристик відношення дисконтного прибутку, отриманих після закінчення терміну окупності, до сумарних дисконтних витрат за час експлуатації. Цей показник можна вважати фактором інтегральної прибутковості проекту інвестувань у поновлювану енергетику:

$$r_{I/T} = \frac{\sum_{t=T_0+1}^T \frac{Pr(t)}{(1+r)^t}}{\sum_{t=1}^T \frac{I_t + M_t + F_t}{(1+r)^t}}, \quad (2)$$

де $Pr(t)$ - прибуток за рік t , T_0 - термін окупності в роках.

Величина «зеленого» тарифу для всіх видів поновлюваної енергетики у розвинутих країнах ЄС знаходиться практично на рівні тарифів на електроенергію для промисловості та суттєво менша, ніж тарифи для населення [11].

В Україні впровадження «зеленого» тарифу відбулось у ситуації, яка суттєво відрізняється від розвинутих країн ЄС. Вона характеризується низькою платоспроможністю населення і, як наслідок, низькими тарифами на електроенергію та катастрофічним станом традиційної енергетики. Виходом з цієї ситу-

ації було визначення «зелених» тарифів на рівні суттєво перевищуючими тарифи енергоспоживання для населення, що й пожвавило процес інвестування в поновлювану енергетику. Однак в умовах України абсолютну перевагу віддали сонячній енергетиці [11, 18] та вітрогенераторам, або їх комплексам.

На наш погляд, зростанню попиту саме на СЕС сприяли, крім економічно привабливого тарифу, більший природний потенціал всієї території України для сонячної енергетики, зручні умови підключення, що не виключають споживання електроенергії з мережі по діючому тарифу (у середньому 5 центів за 1 кВт·год) і тому не вимагає придбання дорогого й громіздкого обладнання для акумулювання електроенергії. Однак крім стимулів розвитку поновлюваної енергетики існують і негативні фактори - скасування «зеленого» тарифу наземної сонячної генерації для домогосподарств [7], або стабільні неофіційні повідомлення відносно можливості перегляду або скасування «зеленого» тарифу.

Проаналізуємо детальніше загальну вартість одиниці енергії (1) як у поновлюваній, так і традиційній енергетиці, яка розглядається як вартість у доларах США одиниці енергії (1МВт·год) під час експлуатації обладнання (рис. 1).

За останні три роки суттєво зменшилася вартість генерації в поновлюваній енергетиці, особливо це стосується сучасних СЕС, розташованих на земній поверхні. З'ясувалося, що розташування СЕС на дахах суттєво погіршує економічний ефект. Крім того, скасування обмеження максимальної встановленої потужності в 30 кВт, поліпшує інвестиційну привабливість малої поновлюваної енергетики.

Якщо провести порівняння вартості одиниці енергії традиційної та поновлюваної енергетики, то вже на даний час встановилась рівновага між цінами. Однак при цьому не враховується ефект погіршення стану зовнішнього середовища від теплової енергетики, або можливості глобальної катастрофи (Чорнобиль, 1986, Фукусіма, 2011) [11].

Рис. 1. Порівняльна вартість генерації в поновлюваної і традиційної енергетиці (USD/МВт·год)

Джерело: [15].

Слід підкреслити, що відповідно вартісних оцінок одиниця енергії біоенергетики суттєво відстає від сонячної енергетики. Крім того, «зелений» тариф для біоенергетики становить 110 євро/ МВт·год, що при поточному курсі 1,12 USD/€ буде 123 USD. А

це відповідає медіанній оцінці собівартості вартості 1МВт·год. Тобто, якщо для біоенергетики віддавати за цією ціною електроенергію в мережу, то навряд чи можна досягти позитивного ефекту на відміну від сонячної енергетики, для якої менша собівартість

(40 євро/МВт·год) і більший «зелений» тариф (180 євро/МВт·год). Тому позитивний ефект від біоенергетики полягає насамперед у можливості утилізації як відходів економічної діяльності, так і життєдіяльності домогосподарств. Це особливо актуально в умовах відсутності в абсолютної більшості сіл та осередків приватної забудови міст централізованої каналізації та сміттєзвалищ.

Проаналізуємо економічну та екологічну складові використання біоенергетичної установки. При цьому цільова функція, крім економічної складової - безпосередній ефект зменшення споживання вартісних енергоресурсів, повинна мати й екологічну складову, що пов'язано з локальним ефектом (характерно для присадибної ділянки домогосподарства).

Розглянемо оптимізаційну задачу енергетичного забезпечення окремого домогосподарства з урахуванням споживання енергії, наявних ресурсів і локальної екологічної складової. Введемо наступні позначення:

E_{ep} - середньорічне споживання електроенергії (кВт·год); E_{mp} - середньорічні витрати енергії на нагрівання, охолодження, висушування (кВт·год); E_x - електроенергія потрібна для функціонування біоенергетики (кВт·год), D_i ($i=1,2,3,\dots,m$) - залишки від рослинництва ($i=1$); тваринництва ($i=2$); життєдіяльності ($i=3$); інші енергетичні залишки ($i>3$), τ ; μ_i - теплотворна здібність i енергетичний залишок (кВт·год/т); $\sum_{i=1}^m \mu_i D_i$ - біоенергетичний потенціал домогосподарства, кВт·год; k_1 ; k_2 - коефіцієнти корисної дії генерації електричної та теплової енергії, T_0 - термін окупності обладнання; T - термін його експлуатації, років. Крім того, введемо величини мережевого та «зеленого» тарифів за кВт·год - $\tau_c = 0,05\text{€}$; $\tau_{\text{з}} = 0,11\text{€}$.

Річний біоенергетичний баланс домогосподарства можна представити у вигляді:

$$E_{ep} + E_{mp} + E_x = k_1 \zeta \sum_{i=1}^m \mu_i D_i + k_2 (1 - \zeta) \sum_{i=1}^m \mu_i D_i + \Delta, \quad (3)$$

де ζ - частка електрогенерації; $1 - \zeta$ - частка теплогенерації; $\Delta > 0$ - дефіцит; $\Delta < 0$ - профіцит біоенергетичного балансу підприємства. Вважаємо, що у разі дефіциту він покривається за рахунок енергопостачання з електромереж за мережевим тарифом, а профіциту - енергія постачається в мережу за «зеленим» тарифом для біоенергетики. Проаналізуємо обґрунтованість біо-

енергетичного проекту з позицій привабливості інвестицій. Для цього введемо фінансові параметри проекту. Відомо, що вартість встановлення одиниці потужності (1 кВт) для біоенергетики знаходиться в діапазоні 3-5 тис. USD, позначимо цю величину p_0 , потужність біоенергетичної установки позначимо x . Вважаємо, що цієї потужності повинно бути достатньо для переробки всіх енергетичних залишків домогосподарства. При цьому передбачається, що енергоустановка може працювати цілий рік, тобто 8760 годин. Звідси виникає умова на встановлену потужність:

$$x > \frac{1}{8760} (k_1 \zeta \sum_{i=1}^m \mu_i D_i + k_2 (1 - \zeta) \sum_{i=1}^m \mu_i D_i) = \frac{\bar{k} D_{\Sigma}}{8760}. \quad (4)$$

Якщо позначимо $\sum_{i=1}^m \mu_i D_i = D_{\Sigma}$; $k_1 \zeta + k_2 (1 - \zeta) = \bar{k}$. (5)

Стосовно величини μ , то коефіцієнт переведення тонни біомаси в тонни нафтового еквівалента становить 0,09, а 1 т нафтового еквівалента дорівнює 11,63 МВт·год, або 11630 кВт·год. Це означає, що для переведення біомаси в тоннах у кВт·год множник дорівнює: $\mu = 0,09 \cdot 11630 = 1046,7$.

Зважений показник корисної дії $\bar{k}$ зручно використовувати залежно від часток енергетичної сировини, яка спрямовується на генерацію електроенергії $k_1=0,2$ і на генерацію тепла $k_2=0,8$. Тоді річний прибуток від біогенерації енергії з урахуванням витрат на енергозабезпечення:

$$Pr_{\Gamma} = \tau_c (\bar{k} \cdot D_{\Sigma} - E_x). \quad (6)$$

Оскільки в проекті здійснюється еколого-економічна оптимізація, то проводиться оцінка вартості видалення або дезактивації найбільш екологічно небезпечних складових біоенергетичного потенціалу - залишків тваринництва і життєдіяльності господарства, що здійснюватиметься при їх використанні в біоенергетиці. Тобто цю величину потрібно додати до прибутків від біоенергетичного проекту:

$$Pr_{ek} = \iota (D_2 p_2 + D_3 p_3), \quad (7)$$

де $\iota \geq 1$ - суб'єктивний коефіцієнт оцінки поліпшення стану зовнішнього середовища; p_2 і p_3 - вартість дезактивації або вивезення 1 тонни залишків тваринництва і життєдіяльності домогосподарств відповідно.

Тоді загальний прибуток від біогенерації визначається:

$$Pr_{\Sigma} = Pr_{\Gamma} + Pr_{ek} = \tau_c (\bar{k} \cdot D_{\Sigma} - E_x) + \iota (D_2 p_2 + D_3 p_3). \quad (8)$$

Проведемо оцінку терміну окупності біоенергетичного обладнання, який використовує всі залишки економічної активності та

життєдіяльності домогосподарства. Для цього знайдемо дисконтний прибуток від використання біогенератора за термін окупності та порівняємо його до обсягу інвестувань - p_0x . Для здійснення оцінок потрібно визначити показник макроекономічної і політичної стабільності - дисконтну ставку. Оскільки всі розрахунки відбуваються у відносно стабільних грошових одиницях євро і доларах США, то як ставку дисконту r приймаємо ставку по валютних депозитах в Україні, яка належить проміжку 2-5%. Однак з урахуванням ризиків, властивих всім формам аграрного бізнесу, цей діапазон потрібно розширити до 10%. На підставі оцінки дисконтного потоку прибутку на часовому інтервалі окупності можна отримати вираз для оцінки цього інтервалу [9]:

$$T_0 = - \ln(1 - p_0 \cdot x \cdot r / \Pi p_{\Sigma}) / \ln(1 + r). \quad (9)$$

Розглянемо представлений алгоритм оцінки терміну окупності на прикладі. Нехай

домогосподарство або група домогосподарств виробляють 25 т біомаси на рік. Половина такої використовується для генерації електроенергії, інша половина - для генерації тепла. Тоді відповідно до (5) коефіцієнт зваженої корисної дії дорівнює 0,5. Відповідно до (4) розрахуємо оцінку мінімальної потужності біоенергетичної установки:

$$x > \frac{0,5 \cdot 25 \cdot 1046}{8760} \approx 1,5 \text{ кВт}.$$

Звідси потужності у 2 кВт буде достатньо для переробки 25 т біомаси, а це означає, що вартість проекту (визначення потужності) становить 8 тис. євро.

Річний прибуток від енергетичної складової відповідно до (6) без урахування витрат на генерацію дорівнює:

$$\Pi r = 0,05 \cdot 25 \cdot 0,5 \cdot 1046,7 = 654 \text{ євро}.$$

Звідси відповідно до (9) термін окупності залежно від ставки дисконту представлено в табл. 1 та на рис. 2.

1. Терміни окупності біоенергетичного обладнання без урахування - T_0 і з урахуванням екологічної складової - T_e (роки)

$r(\%)$	1	2	3	4	5	6	7	8	9
$T_0(\text{ген.})$ (роки)	13	14,1	15,2	16,8	19,3	22,7	28,7	48,4	-
$T_0(\text{сум.})$ (роки)	6,6	6,9	7,2	7,5	7,9	8,3	8,7	9,3	9,9

Джерело: Власні розрахунки.

Навіть за мінімальної дисконтної ставки 1% термін окупності буде 13 років, а при ставці, що перевищує 8%, терміну окупності взагалі не існує. Наведені обчислення наявно демонструють, що без урахування екологічної складової малі біоенергетичні проек-

ти малоефективні й не можуть конкурувати, наприклад, із СЕС невеликої потужності, тоді як для останніх притаманні суттєво менші вартості встановлення потужності, менші собівартості одиниці енергії і менші терміни окупності.

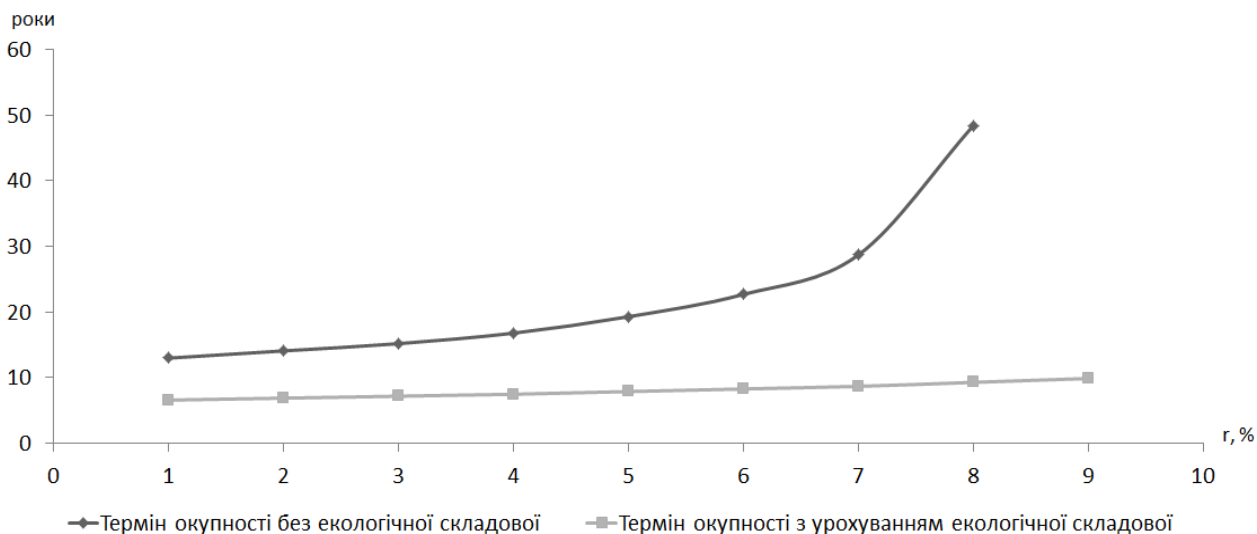

Рис. 2. Термін окупності, років, залежно від ставки дисконту

Джерело: Власні розрахунки.

Проаналізуємо як змінюються зазначені показники з урахуванням екологічної складової малої біоенергетики. Припустимо, що 8 т із 25 т - це залишки тваринництва і життєдіяльності домогосподарств. Дезактивація або вивезення 1 т коштує 50 євро. Коефіцієнт γ , який характеризує відношення власника домогосподарства до локального стану зовнішнього середовища, дорівнює 1,5. У випадку врахування екологічної складової на підставі (8) річний прибуток буде:

$$Pr_{\Sigma} = Pr_{\Gamma} + Pr_{ек} = 654 + 1,5 \cdot 8 \cdot 50 = 1254 \text{ євро.}$$

2. Річні експлуатаційні параметри біоенергетичних установок, наявних на ринку України

Назва, марка, виробник та його представництво у веб-мережі	Вартість встановлення потужності, євро	Енергетична сировина, т/рік	Річний вихід біогазу (м³) та енергетичний еквівалент (кВт*год)	Спожита за рік з мережі електроенергія, кВт*год	Вихід біодобрив, т/рік
Сімейна біогазова установка, БГУ-20, ТОВ «Екотенк», http://ekotenk.com.ua/products/prod4	5752	112	[4380] (45 000)	Не вказано	350
Біогазова установка, ПП "Империя Биогаза", https://elektromontazh-odessa.uaprom.net/p818452971-komplekt-mobilnoj-biogazovoj.html	57890	1100	[69 000] (450 000)	9 000	1000 тон рідких органічних добрив

Джерело: URL : <http://ekotenk.com.ua/products/prod4>; <https://elektromontazh-odessa.uaprom.net/p818452971-komplekt-mobilnoj-biogazovoj.html>.

Тут зазначено лише два зразки представленого виробниками обладнання, що мають найбільш повні та правдоподібні характеристики. Перша установка може бути використана невеликою групою домогосподарств (4-5), тоді як друга прийнятна для кооперування на рівні невеликого населеного пункту (100-200 домогосподарств) чи територіально відокремленого фермерського господарства з промисловими масштабами виробництва продукції тваринництва. За цими двома прикладами вже можна стверджувати про вплив ефекту масштабу (друга установка ефективніша). В обох установках як додатковий дохід запропоновано виробництво біодобрив. Однак відсутність їхніх характеристик не дозволяє за методами аналогів встановити ціну, тому це можна виокремити в подальшому та додати відповідний показник до виразу (8), за яким провадиться оцінка прибутку.

Оцінимо відповідно до (9) термін окупності з урахуванням екологічної складової. Урахування екологічної складової суттєво зменшує термін окупності і використання біоенергетики стає суттєво привабливішим. Враховуючи все більше поширення «зеленого» туризму в сільській місцевості, фактор поліпшення локального екологічного стану монетизується ще в більшому ступені.

Розглянемо можливість практичного втілення в діяльність сільських домогосподарств малої та екологічно спрямованої біоенергетики (табл. 2).

За наявною інформацією [1, пункт «Біогазові установки»], на українському ринку біоенергетичного обладнання представлено досить обмежений асортимент продукції. Наприклад, виробники не надають обсягів витрат мережевої електроенергії для безперервної роботи установки. На відміну від ринку розвинутих країн, кінцевим продуктом генерації вказується біогаз, а не зручніша в такому випадку електроенергія. Швидше за все, більшість із представлених зразків ще недостатньо апробовані на практиці, тому виробники не мають практично підтверджених експлуатаційних характеристик та статистичних даних за різних умов експлуатації, що визначають економічну ефективність створеного обладнання. Тобто ситуація набагато гірша, ніж на ринку СЕС та ВГ обладнання, що, звісно, не сприяє зростанню обсягу інвестицій в біоенергетику. Разом із тим тільки відкрита із зарубіжними виробниками конкуренція на ринку

мало енергетичного обладнання може вивести Україну на заплановані показники розвитку біоенергетики.

Висновки. Нині показники ефективності поновлюваної енергетики вже досягли таких традиційної енергетики навіть без урахування екстерналій (негативний вплив через довкілля діяльності однієї галузі на іншу), що створюється традиційною енергетикою.

Як показав аналіз показників економічної ефективності малої біоенергетики, вони не в змозі конкурувати з сонячною енергетикою, якщо не враховувати фактора поліпшення стану довкілля за рахунок дезактивації відходів життєдіяльності та економічної активності домогосподарств. У цьому випадку суттєво зменшується термін окупності біоенергетичного обладнання.

Український ринок біоенергетичного обладнання пропонує надзвичайно обмежений асортимент для домогосподарств, недостатньо представлено його обґрунтовані експлуатаційні характеристики, що становить

одну з причин низької інвестиційної привабливості малої біоенергетики. Основним економічним параметром біогазових установок вітчизняного обладнання, на відміну від зарубіжного (там показники генерації електроенергії представлені як кінцевий продукт, значно зручніший для кінцевого споживача), є добовий вихід неочищеного від домішків біогазу з непевним відсотком вмісту метану, теплотворна здатність якого навіть при оптимальних якісних показниках складає в середньому 66% від аналогічного об'єму природного газу.

Враховуючи ефект масштабу, більш економічно обґрунтована кооперація домогосподарств одного населеного пункту у використанні потужнішої біогазової установки з досконалішим комплектом обладнання та рівнем автоматизації та механізації технологічних процесів. Це суттєво знижує вартість одиниці енергії та посилює вихідні характеристики біогенерації.

Список бібліографічних посилань

1. Альтернативні джерела енергії в Україні. Маркетплейс PROM.UA URL : <https://prom.ua/ua/Alternativnye-istochniki-energii> (дата звернення 23.07.2019 р.).
2. Альтернативні джерела енергії. Маркетплейс ROZETKA.COM.UA URL : <https://rozetka.com.ua/ua/alternativnie-istochniki-energii/c4629914/> (дата звернення 23.07.2019 р.).
3. Бондар В. С., Фурса А. В., Гуменник М. Я. Стратегія та пріоритети розвитку біоенергетики в Україні. *Економіка АПК*. 2018. № 8. С. 17.
4. Гальчинська Ю. М. Оцінка потенціалу біомаси побічної продукції сільськогосподарських культур в аграрному секторі економіки. *Економіка АПК*. 2019. № 5. С. 15-24.
5. 1731-29 Сучасний стан та перспективи розвитку біоенергетики в Україні. Частина 1. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/60547/11-Geletukha.pdf?sequence=1> (дата звернення 12.07.2019 р.).
6. Енергетична стратегія до 2035 URL : <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/doccatalog/document?id=245213112> (дата звернення 10.07.2019 р.).
7. Закон про зелений тариф на електроенергію. URL : https://utem.org.ua/ua/cats/zakon_o_zelenom_tarife (дата звернення 5.07.2019 р.).
8. Сільське господарство України, 2017. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_sg2017_pdf.pdf.
9. Скрипник А. В., Букін Е. К. Аналіз ефективності та ризиків інновацій в аграрному секторі економіки України : монографія. Київ : ЦП Компрінт, 2017. 342 с.
10. Скрипник А., Міхно І., Басараб Р. Екологічні та економічні наслідки складування побутових відходів та їх вплив на екосистему. *Економіка АПК*. 2017. № 11. С. 45-53.
11. Скрипник А. В. Енергетичний сектор економіки України з позиції суспільного добробуту : монографія. Київ : ЦП Компрінт, 2017. 430 с.
12. Сонячні електростанції під ключ в Україні. Маркетплейс PROM.UA URL : <https://prom.ua/ua/Sonyachni-elektrostantsiyi-pid-kluch.html> (дата звернення 23.07.2019 р.).
13. Шпичак О. М., Бондар О. В. Енергетичний підхід щодо оцінки трансформацій в сільському господарстві через призму фізіократичних поглядів у контексті інноваційних процесів. *Економіка АПК*. 2015. № 10. С. 5-16.

References

1. Alternatyvni dzherela enerhii v Ukraini [Alternative energy sources in Ukraine]. (2019). Marketpleis PROM.UA. Retrieved from: <https://prom.ua/ua/Alternativnye-istochniki-energii> [In Ukrainian].
2. Alternatyvni dzherela enerhii [Alternative energy sources in Ukraine]. (2019). Marketpleis ROZETKA.COM.UA. Retrieved from: <https://rozetka.com.ua/ua/alternativnie-istochniki-energii/c4629914> [In Ukrainian].
3. Bondar, V.S., Fursa, A.V., & Humentyk, M.Ya. (2018). Stratehiia ta priorytety rozvytku bioenerhetyky v Ukraini [Strategy and priorities of bioenergy development in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 8, p. 17 [In Ukrainian].
4. Halchynska, Yu.M. (2019). Otsinka potentsialu biomasy pobichnoi produktsii silskohospodarskykh kultur v ahrarnomu sektori ekonomiky [Estimation of the potential of biomass by-products of agricultural crops in the agricultural sector of the economy]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 15-24 [In Ukrainian].
5. Heletukha, H.H. & Zheliezna, T.A. (2019) Suchasnyi stan ta perspektvy rozvytku bioenerhetyky v Ukraini. chastyna 1 [Current status and prospects of bioenergy development in Ukraine. Vol. 1]. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/60547/11-Geletukha.pdf?sequence=1> [In Ukrainian].
6. Enerhetychna stratehiia do 2035 [Energy strategy until 2035]. (n.d.). Retrieved from: <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/doccatalog/document?id=245213112> [In Ukrainian]
7. Zakon pro zelenyi tariff na elektroenerhiu [The law on green electricity tariff]. (n.d.). Retrieved from: https://utem.org.ua/ua/cats/zakon_o_zelenom_tarife [In Ukrainian]
8. Silske hospodarstvo Ukrainy 2017: statystychnyi zbirnyk [Agriculture of Ukraine 2017: statistical collection]. (2018). State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_sg2017_pdf.pdf [In Ukrainian]
9. Skrypnyk, A.V. & Bukin, E.K. (2017). Analiz efektyvnosti ta ryzykiv innovatsii v ahrarnomu sektori ekonomiky Ukrainy: monohrafiia [Analysis of efficiency and risks of innovations in the agrarian sector of Ukrainian economy: monograph]. Kyiv: TsP Komprynt [In Ukrainian]

14. Biomass for Electricity Generation by U.S. Department of Energy Federal Energy Management Program (FEMP)09-15-2016 URL : <https://www.wbdg.org/resources/biomass-electricity-generation> (дата звернення 12.07.2019 р.).
15. Levelized Cost of Energy and Levelized Cost of Storage 8.11.2018 URL : <https://www.lazard.com/perspective/levelized-cost-of-energy-and-levelized-cost-of-storage-2018/> (дата звернення 11.07.2019 р.).
16. Jonga Ric Hoefnagelsa, Elisabeth Wetterlundbc, Karin Petterssonde, André Faaijf, Martin Junginger. Cost optimization of biofuel production - The impact of scale, integration, transport and supply chain configurations. *Applied Energy*. Vol. 195, 1 June 2017, Pages 1055-1070.
17. Just R. E., Hueth D. L., Schmutz A. The welfare economics of public policy. *Edward Elgar Publ. Inc., Massachusetts USA*, 2004. Pp. 527-554.
18. Skrypnyk Andrey, Namiasenko Yuriy, Sabishchenko Oleksandr. Renewable energy as an alternative of the decentralization energy supply in Ukraine. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*. 1(13) February 2018, pp. 120-127.
19. Small-scale Electricity Generation from Biomass URL : https://energypedia.info/images/9/93/Small-scale_Electricity_Generation_From_Biomass_Part-1.pdf.
10. Skrypnyk, A., Mikhno, I., & Basarab, R. (2017). Ekolo-hichni ta ekonomichni naslidky skladuvannia pobutovykh vidkhodiv ta yikh vplyv na ekosystemu [Environmental and economic consequences of household waste storage and their impact on the ecosystem]. *Ekonomika APK*, 11. pp. 45-53 [In Ukrainian]
11. Skrypnyk, A.V (2017). *Enerhetychnyi sektor ekonomiky Ukrainy z pozytsii suspilnoho dobrobutu: monohrafiia* [Energy sector of Ukrainian economy from the standpoint of public welfare: monograph]. Kyiv: TsP Kompyrnt [In Ukrainian]
12. Soniachni elektrostantsii pid kliuch v Ukraini [Turnkey solar power plants in Ukraine]. (2019). Marketpleis PROM.UA. Retrieved from <https://prom.ua/ua/Sonyachni-elektrostantsii-pid-klyuch.html> [In Ukrainian]
13. Shpychak, O.M. & Bodnar, O.V. (2015). Enerhetychnyi pidkhid shchodo otsinky transformatsii v silskomu hospodarstvi cherez pryzmu fiziokratychnykh pohliadiv u konteksti innovatsiinykh protsesiv [Energy approach to estimation of transformations in agriculture through the prism of physiocratic views in the context of innovative processes]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 5-16 [In Ukrainian]
14. Biomass for electricity generation by U.S. Department of Energy Federal Energy Management Program (FEMP). (2016). Retrieved from: <https://www.wbdg.org/resources/biomass-electricity-generation> [In English].
15. Levelized cost of energy and levelized cost of storage. (2018). Retrieved from: <https://www.lazard.com/perspective/levelized-cost-of-energy-and-levelized-cost-of-storage-2018> [In English].
16. Hoefnagelsa, J.R., Wetterlundbc, E., Petterssonde, K., Faaijf, A., & Junginger, M. (2017). Cost optimization of biofuel production - The impact of scale, integration, transport and supply chain configurations. *Applied Energy*, 195, pp. 1055-1070 [In English].
17. Just, R.E., Hueth, D.L., & Schmutz, A. (2004). *The welfare economics of public policy*. (pp. 527-554). Massachusetts: Edward Elgar Publ. Inc. [In English].
18. Skrypnyk, A., Namiasenko, Yu., & Sabishchenko, O. (2018). Renewable energy as an alternative of the decentralization energy supply in Ukraine 120. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*, 1 (13) [In English].
19. Small-scale electricity generation from biomass. (n.d.). Retrieved from: https://energypedia.info/images/9/93/Small-scale_Electricity_Generation_From_Biomass_Part-1.pdf [In English].

Kudin T.V., Saiapin S.P. Ecological and economic optimization of small bioenergy development

The purpose of the article is to justify the use of small bioenergy at the level of individual households aimed at obtaining both additional energy supply and improvement of the local (on a household or settlement levels) environment.

Research methods. In the course of the study, the comparative analysis of efficiency of the use of individual types of renewable energy was made using the Hicks-Calderon compensation assumption. Using the net present value methodology (NPV), operational efficiency characteristics of small bioenergy plants with accounting local environmental component and without it were received.

Research results. Analysis of cost-effectiveness of small bioenergy has shown that it is notable to compete with generation of solar power plants (SES) it is not taken into account the environmental improvements due to the deactivation of household and economic activity waste. In this case, a payback period of bioenergy equipment, namely biogas plants, is significantly reduced, and attractiveness of the development of this direction of renewable energy is increased. Market research of the biogas equipment market was carried out and a number of proposals were identified, which correspond to the scale of a household, farm or settlement on a cooperative basis. There was carried out refinement of the presented technological parameters of installations in conditions of actual operation for practical implementation of small and environmentally oriented bioenergy households in rural households.

Based on characteristics of standard equipment (cost of power installation, profit), a payback period of equipment depending on a discount rate was estimated. It was shown that favourable payback periods (7-10 years) can be obtained only in a case of improving local environment. Existence of a scale effect in bioenergy suggests that household cooperation is a very promising way of bioenergy development.

Elements of scientific novelty. Scientific novelty of research lies in use of the Hicks-Calderon compensation assumption in estimating a payback period of bioenergy equipment.

Practical significance. The research is aimed at improving investment attractiveness of small bioenergy and is based on a comparative analysis of operational characteristics of plants of domestic and foreign origin. Tabl.: 2. Figs.: 2. Refs.: 19.

Keywords: bioenergy; household; payback period; ecological and economic optimization; cost of energy unit; discount rate.

Kudin Timur Valeriiovich - postgraduate student of the department of agrarian consulting and tourism, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (11, Heroiv Oborony st., Kyiv)
Email: ktimur3@rambler.ru

Saiapin Serhii Petrovych - senior lecturer of the informational systems department, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (11, Heroiv Oborony st., Kyiv)
Email: sayapin_sp@ukr.net

Цель статьи - обосновать использование малой биоэнергетики на уровне отдельного домохозяйства для получения как дополнительного энергоснабжения, так и улучшения локального (в масштабе домохозяйства или села) состояния окружающей среды.

Методика исследования. Применён сравнительный анализ эффективности использования отдельных типов возобновляемой энергии на основе компенсационного предположения Хикса-Кальдерона. Получены при помощи методологии приведенной стоимости (NPV) эксплуатационные характеристики эффективности малых биоэнергетических установок с учётом и без учёта экологической составляющей.

Результаты исследования. Анализ показателей экономической эффективности малой биоэнергетики дал основания утверждать, что она не в состоянии конкурировать с генерацией солнечными электростанциями (СЭС), если не учитывать фактора улучшения состояния окружающей среды за счёт дезактивации отходов жизнедеятельности и экономической активности домохозяйств. В этом случае существенно уменьшается срок окупаемости биоэнергетического оборудования.

Элементы научной новизны. Использование компенсационного предположения Хикса-Кальдерона при оценке срока окупаемости биоэнергетического оборудования.

Практическая значимость. Исследование направлено на улучшение инвестиционной привлекательности малой биоэнергетики и базируется на сравнительном анализе эксплуатационных характеристик установок отечественного и зарубежного происхождения. Табл.: 2. Илл.: 2. Библиогр.: 19.

Ключевые слова: биоэнергетика; домохозяйство; срок окупаемости; эколого-экономическая оптимизация; стоимость единицы энергии; ставка дисконта.

Кудин Тимур Валерьевич - аспирант кафедры аграрного консалтинга и туризма, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (г. Киев, ул. Героев Оборона, 11)

E-mail: ktimur3@rambler.ru

Саяпин Сергей Петрович - старший преподаватель кафедры информационных систем, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (г. Киев, ул. Героев Оборона, 11)

E-mail: sayapin_sp@ukr.net

Стаття надійшла до редакції 15.08.2019 р.

Фахове рецензування: 02.09.2019 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Кудін Т. В., Саяпін С. П. Еколого-економічна оптимізація розвитку малої біоенергетики. Економіка АПК. 2019. № 9. С. 118 – 128.

* * *

Новини АПК

Покращення інвестиційного клімату є одним із пріоритетних завдань Уряду, - Тимофій Милованов

13 вересня 2019 р. відбулася робоча зустріч Міністра розвитку економіки, торгівлі і сільського господарства України Тимофія Милованова з Міністром зовнішньої торгівлі та розвитку Фінляндської Республіки Вілле Скіннарі.

Під час зустрічі Тимофій Милованов наголосив, що одними з головних пріоритетів Уряду є забезпечення сталого розвитку економіки України, покращення інвестиційного клімату, проведення земельної реформи та реформи ринку праці, а також забезпечення подальшої взаємодії з МВФ.

Своєю чергою Вілле Скіннарі, посиляючись на поточне головування Фінляндії у Раді ЄС, підтвердив готовність Євросоюзу до подальшої підтримки України у проведенні структурних реформ.

Окремо у ході зустрічі співрозмовники наголосили на важливості збільшення обсягів двосторонньої торгівлі із використанням усіх можливостей, що надає режим поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та Європейський Союз. Мінекономіки спільно з ДУ «Офіс з просування експорту України» та Міністерством закордонних справ України буде опрацьовано проведення Українсько - Фінляндського бізнес-форуму у І кварталі 2020 року.

Прес-служба Мінекономіки